

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΑΓΜΑΤΑ ΕΦΟΔΟΥ ΤΟΥ 1933

Η ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΛΕΣΧΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1941-1944)

ΤΑ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΑ
ΤΟΥ 1931

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ
ΤΖΙΑΚΟΜΟ ΜΑΤΕΩΤΙ, 1924

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ ΡΙΦ
ΣΤΟ ΜΑΡΟΚΟ, 1909-1927

ΠΟΝΤΙΟΣ ΠΙΛΑΤΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΚΡΑΦΙΤΙ

ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΟΝ ΑΜΑΖΟΝΙΟ

ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΠΟΥ ΔΙΝΕΙ ΑΞΙΑ

Το αγαπημένο μας χρώμα είναι MASTER

Η σειρά **Master Family** είναι η πρώτη σε **Πιστοποιήσεις** οικογένεια χρωμάτων εσωτερικής χρήσης της **KRAFT Paints**.

Αποτελείται από πρωτοπόρα προϊόντα εξαιρετικής ποιότητας, που συνεισφέρουν στην υγιεινή ατμόσφαιρα του χώρου και διατίθενται σε χιλιάδες αποχρώσεις για να χρωματίσετε τους αγαπημένους σας χώρους.

KR 2103
Coin Purse / F

KR 2433
Garden Seat / F

KRAFTPAINTS.COM

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΠΑΡΑΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ του Εθνικοσοσιαλιστικού (Ναζιστικού) Εργατικού Κόμματος της Γερμανίας, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, τα Τάγματα Εφόδου (Sturmabteilung – SA), δημιουργήθηκαν από τον Χίτλερ στο Μόναχο, στις 4 Νοεμβρίου 1921, αμέσως μετά την άνοδό του στην ηγεσία του Ναζιστικού Κόμματος. Αρχικά εμφανίστηκαν ως ομάδες περιφρούρησης των εκδηλώσεων του Ναζιστικού Κόμματος, στη συνέχεια πήραν την ονομασία Τμήματα Αθλητισμού, και εντέλει καθιερώθηκαν ως τα γνωστά μας Τάγματα Εφόδου, με αποστολή να προστατεύουν τις συνελεύσεις των ναζί και να διαλύουν τις συγκεντρώσεις αντίπαλων παρατάξεων. Μέχρι το 1933 οι συγκρούσεις των Ταγμάτων Εφόδου με τους οπαδούς άλλων πολιτικών οργανώσεων αποτέλεσαν σύνθηρες φαινόμενο της πολιτικής ζωής της Γερμανίας.

Οι στρατιωτικοποιημένες αυτές ομάδες ένοστολων νεαρών αντρών, μελών του Ναζιστικού Κόμματος, παρήλαυναν στους δρόμους των γερμανικών πόλεων με τις χαρακτηριστικές καφέ στολές και τα περιβραχιόνια με τις σβάστικες και συγκρούονταν με τα μέλη του Κομμουνιστικού και του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, δηλώνοντας απόλυτη πίστη και υπακοή στον φίρερ, που εκτός από αρχηγός του κόμματος ήταν και ο ανώτατος διοικητής τους. Όταν ο Χίτλερ πήρε την εξουσία, τον Ιανουάριο του 1933, τα Τάγματα Εφόδου αριθμούσαν δύο εκατομμύρια μέλη.

Βεβαίως, τα ναζιστικά Τάγματα Εφόδου απέκτησαν φήμη όχι μόνο από την αιματηρή δράση τους, αλλά και από την εξίσου βίαιη διάλυσή τους. Η αντίδρασή τους στον συμβιβασμό του Χίτλερ με τα συντηρητικά στοιχεία του κατεστημένου (επιχειρηματίες και βιομηχάνους που τον στήριξαν προεκλογικά) οδήγησε στη Νύχτα των Μεγάλων Μαχαιριών. Τον Ιούνιο του 1934, μέσα σε

μια νύχτα, ο βασικός κορμός των Ταγμάτων Εφόδου εξοντώθηκε μέσα σε ένα λουτρό αίματος. Η ιστορία είναι γνωστή.

Τα βραχύβια ελληνικά Τάγματα Εφόδου ιδρύθηκαν στις 23 Μαρτίου 1933 στη Θεσσαλονίκη, σε συνέλευση υπερτριακοσίων εφέδρων αξιωματικών και υπαξιωματικών, με πρωτοβουλία του προέδρου του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Ιωάννη Βούρβουλη, κυριότερο εκπρόσωπο του Γεωργίου Κονδύλη στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με το διακηρυγμένο πρόγραμμά τους θα διενεργούσαν γυμνάσια, επιθεωρήσεις, στρατιωτικές ασκήσεις, και θα εξέδιδαν ημερήσιες διαταγές, όπως άλλες στρατιωτικές μονάδες, ώστε να βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση.

Την ίδρυση του παραστρατιωτικού σχηματισμού της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν και άλλες πόλεις της Μακεδονίας, ενώ το φαινόμενο δεν περιορίστηκε στη βόρεια Ελλάδα. Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών ιδρύθηκε στις 2 Απριλίου 1933, με πρωτοβουλία της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, μέλη της οποίας αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα του.

Στην ελληνική περίπτωση το εγχείρημα απέτυχε παταγωδώς. Τα Τάγματα Εφόδου δραστηριοποιήθηκαν μόλις έναν μήνα. Δεν γνωρίζουμε αν στον βραχύ βίο τους ασκήθηκε βία για την «προάσπιση του κοινωνικού καθεστώτος». Το πιθανότερο είναι πως χρησιμοποιήθηκαν για την εξουδετέρωση προσωπικών αντιπάλων του αρχηγού τους, Κονδύλη. Στο σύντομο χρονικό διάστημα της δράσης τους δεν πρόλαβαν, προφανώς, να αποτελέσουν κάτι εφάμιλλο των αντίστοιχων φασιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών ομάδων κρούσης.

Διονύσιος Ν. Μουσμώτης
Εκδότης - Διευθυντής

ΙΔΡΥΤΡΙΑ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα (1968)

Β΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Επιδαύρου 5, 182 33 Άγιος Ιωάννης Ρέντης Αττικής

ΤΗΛΕΦΩΝΟ: (+30) 210 49.13.502 || FAX: (+30) 210 49.03.949

www.istoria.gr || E-MAIL: info@istoria.gr

ΤΕΥΧΟΣ # 658 / ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2023

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Σχέδιο του Καρλ Μούλμαϊστερ (Fritz Daum, *Horst Wessel*, Reutlingen Germany, 1933).

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμούτης
ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΕΣ: Νίκος Νικολούδης, Σπυρίδων Πλουμίδης
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Λευτέρης Καντζίνος
ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ:

Γιάννης Ράγκος, Βαγγέλης Κούμπουλης
ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Γιώργος Βούλγαρης, Εισαγγελέας Εφετών, δ.ν.

Γιώργος Γεωργής, τ. πρέσβης, καθηγητής Νεότερης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Κύπρος

Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Νίκος Καραπιδάκης, καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Μαριέττα Μινώτου, τ. διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους
Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Σύγχρονης
Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σπυρίδων Πλουμίδης, Αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας
Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

Ανδρέας Στεργίου, Καθηγητής Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας
και Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Αναστασία Παπασταθοπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ:

Κωνσταντίνα Κάρδαρη | conkardari@typografio.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ WEBSITE:

Ιωάννης Καραγιάννης | ikaragiannis@istoria.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ: Τατιάνα Μοσχοπούλου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Χριστίνα Τουχαντζίδου

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Κώστας Καράμπελας

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS

ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Πανεπιστημίου 46, 106 78 Αθήνα
(+30) 210 36.11.880, 210 36.23.993

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ:
Reuters Photo

Το παρόν έργο προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή με φωτοτυπικές ή ηλεκτρονικές ή όποιες άλλες μεθόδους, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη. ΑΠΟΠΟΙΗΣΗ ΕΥΘΥΝΗΣ: Η *Ιστορία Εικονογραφημένη* καταβάλλει κάθε προσπάθεια ώστε να διασφαλίσει ότι τα άρθρα που δημοσιεύονται είναι ορθά και πλήρη. Όμως, δεν φέρει καμία ευθύνη για ενδεχόμενο λάθος ή παράλειψη πληροφοριών, σχετικά με την ακρίβεια και αξιοπιστία των παραπάνω άρθρων. Το περιεχόμενο και οι απόψεις των άρθρων εμπίπτουν στην αποκλειστική ευθύνη των συντακτών τους. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά CC BY δηλώνεται ότι η φωτογραφία υπάρχει στην άδεια χρήσης Creative Commons, αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/about/licenses/

- 6** Το επέκεινα των αρχαίων
Αιγυπτίων
ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ
ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΚΟΚΟΡΗ

- 16** Μνημεία κάτω από τη
ζούγκλα
ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

- 28** Η παράξενη μεταθανάτιος
ζωή του Πόντιου Πιλάτου
ΤΟΥ ΚΕΒΙΝ ΜΠΟΥΤΣΕΡ

- 33** Τα ελληνικά Τάγματα Εφόδου
του 1933
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΚΡΗ

- 42** Η Βουλγαρική Λέσχη
Θεσσαλονίκης (1941-1944)
ΤΟΥ ΡΑΦΑΗΛ ΡΕΚΟΥΝΙΩΤΗ

- 54** Η δολοφονία του σοσιαλιστή
ηγέτη Τζιάκομο Ματεότι, 1924
ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ Ι. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

- 68** Η Ιστορία του γκράφιτι
ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

- 79** Δόμνα Βισβίζη (1783-1850)
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΠΑΠΑΦΛΩΡΑΤΟΥ

- 94** Τα Οκτωβριανά του 1931
ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ

- 105** Ο πόλεμος του Ριφ στο
Μαρόκο, 1909-1927
ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Θ. ΧΑΛΑΤΣΗ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ & ΙΣΤΟΡΙΑ

- 120-121** Επικαιρότητα και Ιστορία
ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΑΓΚΟ

- 122-125** Βιβλία
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΗ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ

- 126-128** Πρόσωπα της Ιστορίας
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ
-

657 / ΜΑΡΤΙΟΣ 2023

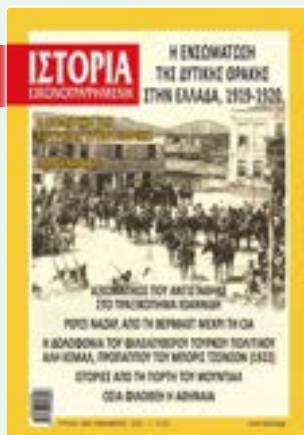
656 / ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2023

655 / ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

654 / ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

653 / ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2022

652 / ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2022

**Ανακαλύψτε τη δύναμη
που κρύβει η γνώση
της Ιστορίας**

ΕΓΓΡΑΦΕΙΤΕ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

▮ **ΕΚΠΤΩΣΗ 25%** ΕΝΤΥΠΗ
41% ΨΗΦΙΑΚΗ

▮ **ΔΩΡΕΑΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ**

▮ **ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ**

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΝΤΥΠΗ & ΔΩΡΟ* ΨΗΦΙΑΚΗ

ΕΤΗΣΙΑ 6ΜΗΝΗ

ΕΛΛΑΔΑ 50 € 25

ΚΥΠΡΟΣ 100 € 50

ΕΥΡΩΠΗ 110 € 55

ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ 120 € 60

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΤΗΣΙΑ 35€

Στην τιμή εφαρμόζεται η έκπτωση
και συμπεριλαμβάνονται ο ΦΠΑ
και τα ταχυδρομικά έξοδα

ΙΣΧΥΕΙ ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΗ
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΚΠΤΩΣΗ **10%**

* Δωρεάν ψηφιακή εγγραφή για
κάθε συνδρομή στην έντυπη έκδοση

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

www.istoria.gr

E-MAIL: info@istoria.gr

210 49.13.502, 210 36.23.993

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

**Κάντε ένα δώρο ιστορικής αξίας
στα αγαπημένα σας πρόσωπα**

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

Επιθυμώ να αποσταλεί ευχετήρια επιστολή

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

Δικαιούχος: «ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΙΚΕ»

Με κατάθεση σε τραπεζικό λογαριασμό

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ | Κωδικός SWIFT/BIC: ETHNGRAA
IBAN: GR36 011 0190 0000 0190 0048 8528

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ | Κωδικός SWIFT/BIC: PIRBGRAA
IBAN: GR23 017 2034 0005 0340 9216 3075

Έμβασμα με ταχυδρομική επιταγή

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5

182 33 ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ο νεκρικός θάλαμος του Τουταγχαμών.

ΤΟ ΕΠΕΚΕΙΝΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ Ο θάνατος είναι μόνο η αρχή

ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΜΑΥΡΟΚΕΦΑΛΟΥ και ΕΛΕΝΗΣ ΚΟΚΟΡΗ

Κάθε χρόνο εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι επισκέπτονται το Μεγάλο Αιγυπτιακό Μουσείο του Καΐρου, τις Πυραμίδες και την Κοιλιάδα των Βασιλέων, και εντυπωσιάζονται από τις μούμιες, τις σαρκοφάγους, τις ταφικές επιγραφές, τους θρόνους, τα χρυσά κτερίσματα και τα ογκώδη αγάλματα. Αυτό όμως που είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό είναι η αντίληψη των αρχαίων Αιγυπτίων σχετικά με τον θάνατο: γι'

Ο τάφος περιλάμβανε δωμάτια και περισσότερα από 5.400 αντικείμενα.

αυτούς ο θάνατος δεν ήταν παρά μια γέφυρα προς την αθανασία. Η ψυχή, το μπα, αποχωριζόταν το σώμα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εκεί τελείωνε το ταξίδι της: μόλις περνούσε τις πύλες του Άλλου Κόσμου, του Ντουάτ, ο νεκρός ερχόταν αντιμέτωπος με το απόλυτο σκοτάδι και τη σιωπή, αλλά, συνεχίζοντας την περιπλάνησή του, και με μέρη εκπάγλου ομορφιάς και γαλήνης – για να κριθεί ύστερα από λίγο η ψυχή του και να κερδίσει την αθανασία ή να τιμωρηθεί με τον δεύτερο και οριστικό θάνατο. Για να αποφευχθεί αυτό το ενδεχόμενο, αλλά και για να βοηθηθεί ο νεκρός στη νέα του «ζωή» και ταυτόχρονα να μη χαθεί η μνήμη του από την παρούσα ζωή, οι ζωντανοί όφειλαν να κάνουν συγκεκριμένες τελετουργίες και προσευχές σε συγκεκριμένο χρόνο, ενώ για τον ίδιο σκοπό επιστρατεύ-

ονταν η μαγεία και τα ξόρκια. Επωδές που γράφονταν πάνω στους τοίχους των νεκροθαλάμων, στις πυραμίδες, στις σαρκοφάγους, στις νεκρικές μάσκες, στις επιτύμβιες στήλες και, φυσικά, στο Βιβλίο των Νεκρών στόχευαν να βοηθήσουν τον νεκρό να αναδυθεί στο φως της ημέρας και να αποτρέψουν υποχθόνιες θεότητες που θα εμπόδιζαν την ανάδυσή του. Όλη αυτή η λατρεία προς τον νεκρό καταδεικνύει με τον πλέον emphaticό τρόπο ότι οι Αιγύπτιοι δεν εστίαζαν τόσο στον θάνατο· το βλέμμα τους ήταν σταθερά προσηλωμένο στη ζωή μετά, την αιώνια ζωή.

Ο ΛΟΚΛΗΡΟΣ ο αιγυπτιακός πολιτισμός ήταν επικεντρωμένος στη μετά θάνατον ζωή. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στη ζωή μετά παρά στον ίδιο τον θάνατο, που δεν θεωρούνταν παρά μια μετάβαση, το ξεκίνημα ενός ταξιδιού που, αν όλα γίνονταν όπως πρέπει, θα κατέληγε στην αιώνια ειρήνη. Ενδεικτικό αυτής της αντίληψης είναι ότι το πρώτο πράγμα που έκανε ο βασιλιάς τη δεύτερη μέρα της ενθρόνισής του ήταν να φτιάξει τον τάφο του.

Σύμφωνα με τη νεκρική κοσμοθεωρία των Αιγυπτίων, όταν η ψυχή εγκατέλειπε το σώμα πήγαινε στο Ντουάτ. Το Ντουάτ, που σημαίνει λυκαυγές, ήταν ο Κάτω Κόσμος των αρχαίων Ελλήνων, χωρίς όμως να αποτελεί μια συγκεκριμένη τοποθεσία: μπορούσε να βρίσκεται είτε κάτω από τη γη είτε στον έναστρο ουρανό. Στην είσοδό του οι ψυχές παραλαμβάνονταν από τον Άνουβι και οδηγούνταν στην Αίθουσα των Δύο Αληθειών, όπου θα κρίνονταν από τον Όσιρι με τη διαδι-

Η μάσκα του Τουταγχαμών. Πρόκειται για το νεκρικό προσωπείο του φαραώ Τουταγχαμών, βασιλιά της Αιγύπτου το 1332-1323 π.Χ., ο οποίος πέθανε σε ηλικία 18 χρονών. Ελάχιστα είναι γνωστά για τη ζωή του, αλλά είναι ο πιο γνωστός Φαραώ, καθώς ο τάφος του είναι ο μοναδικός που βρέθηκε ασύλλητος. Η μάσκα ανακαλύφθηκε από τους Βρετανούς αρχαιολόγους Χάουαρντ Κάρτερ και Τζορτζ Χέρμπερτ το 1922 και σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καΐρου.

κασία της «ψυχοστασίας»: η καρδιά του νεκρού τοποθετούνταν σε μια ζυγαριά με ένα πούπουλο.

Σε αυτή τη φάση ο νεκρός προέβαινε ενώπιον 42 δικαστών στην Αρνητική Ομολογία 42 αμαρτιών: *Δεν έκλεψα! Δεν εξαπάτησα! Δεν λιποψύχησα! Δεν έκανα κάποιον να κλάψει!..* Αν η ζυγαριά έγερνε προς το μέρος του, σήμαινε ότι η καρδιά δεν κρινόταν αγνή και τότε η Αμμούτ (θηλυκός δαίμονας της αιγυπτιακής θρησκείας) καταβρόχθιζε την ψυχή κι αυτό αποτελούσε τον Μεγάλο Θάνατο, το οριστικό τέλος της ύπαρξης.

Αν όμως η ψυχή περνούσε τη διαδικασία της ζυγοστασίας, ξεκινούσε μια νέα διαδρομή προς τον Άλλο Κόσμο, όπου θα ανακάλυπτε και θα ενωνόταν με το πνεύμα του θεού Όσιρι. Για να συμβεί αυτό έπρεπε να περάσει 21 πύλες και για να το πετύχει όφειλε να γνωρίζει τα ονόματα των πυλών και των φρουρών τους.

Ταρίχωση και ενταφιασμός

Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι σε αυτό το ταξίδι στον Άλλο Κόσμο η ψυχή θα ξανασυναντούσε το σώμα, οπότε το σώμα έπρεπε να είναι έτσι διατηρημένο ώστε η ψυχή να το αναγνωρίσει. Γι' αυτό η διαδικασία της ταρίχωσης θεωρούνταν μείζονος σημασίας και διαρκούσε πολλές μέρες. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία κρατούσε συνήθως 70 μέρες, ενώ για ξεχωριστούς ανθρώπους μπορούσε να φτάσει τις 200 μέρες, κάτι που βέβαια δεν ίσχυε για τους φτωχούς: η δική τους ταρίχωση δεν ξεπερνούσε τις 30 μέρες. Η ταρίχωση περιλάμβανε διάφορα στάδια.

Το πρώτο στάδιο αφορούσε τον καθαρισμό του νεκρού: δυο τρεις μέρες μετά τον θάνατό του ο νεκρός μεταφερόταν σε ένα πρόχειρο κατάλυμα κοντά στις όχθες του Νείλου ή κάποιου καναλιού, όπου πλενόταν με ένα μίγμα από νάτρο και νερό. Ο καθαρισμός υπηρε-

Μούμια του φαραώ Ραμσή Β'.

τούσε πρακτικές αλλά και μαγικές σκοπιμότητες, καθώς θεωρούνταν ότι βοηθούσε στην αναγέννηση του νεκρού. Έπειτα το σώμα μεταφερόταν στο εργαστήριο του ταριχευτή, όπου το ξάπλωναν πάνω σε ένα χειρουργικό κρεβάτι, άνοιγαν το αριστερό πλευρό, έβγαζαν όλα τα εντόσθια και τα σπλάχνα, τα ταρίζευαν και τα έβαζαν σε 4 διαφορετικά αγγεία, τα κανωπικά, τα οποία άφηναν δίπλα στη μούμια, ώστε όταν η ψυχή επέστρεφε στο σώμα να ξαναμπούν μέσα. Το μόνο όργανο που αφαιρούνταν, ταριχευόταν και επανατοποθετούνταν στο σώμα του νεκρού ήταν η καρδιά, γιατί κατά τους Αιγύπτιους αυτή ήταν όλος ο εσωτερικός κόσμος του ανθρώπου.

Ο εγκέφαλος, από την άλλη, ήταν το μοναδικό όργανο που αφαιρούνταν και πετιόταν, γιατί δεν μπορούσε να συντηρηθεί: ο ταριχευτής τοποθετούσε μια χάλκινη σμίλη στο αριστερό ρουθούνι, έσπαζε το ηθμοειδές οστό, και εν συνεχεία πολτοποιούσε τον εγκέφαλο για να

τον αφαιρέσει τελικά μέσα από τα ρουθούνια. Τέλος, έβαζε priονίδι, κομμάτια λινού και ρητίνη μέσα στο κρανίο, με σκοπό την απορρόφηση των υγρών. Το στάδιο αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί αν έμενε έστω και ένα μικρό κομμάτι εγκεφάλου στο κρανίο, η υγροποίησή του θα διέλυε ολόκληρη τη μούμια.

Το επόμενο στάδιο αφορούσε την αφυδάτωση του σώματος. Σε ολόκληρο το εσωτερικό του λειψάνου τοποθετούσαν μικρά πουγκιά που περιείχαν νάτρον (για την αφυδάτωση), μύρα και λιβάνι (για τον αρωματισμό), ρητίνη και κομμάτια λινού υφάσματος (για την απορρόφηση των υγρών). Το εξωτερικό μέρος του λειψάνου καλυπτόταν με νάτρο και έμενε έτσι για 40 μέρες.

Μόλις περνούσαν οι 40 μέρες τα αφυδατικά συστατικά αφαιρούνταν και το σώμα καλυπτόταν με άμμο ή πηλό, για να αποκτήσει όγκο. Στο στάδιο αυτό γινόταν και ο αρωματισμός της μούμιας με αιθέρια έλαια και διάφορα αρώματα,

Ο τάφος του Ραμσή Γ΄.

προκειμένου ο νεκρός να αποκτήσει “θεϊκή οσμή”, ενώ στα γυναικεία λείψανα γίνονταν και διορθώσεις σωματικών ατελειών. Για παράδειγμα, μπορούσαν να εμφυτεύσουν μαλλιά σε γυμνά κρανία, να βάψουν τα νύχια ή να σχηματίσουν μαύρες γραμμές πάνω από τα μάτια εν είδει φρυδιών.

Ακολουθώντας το σώμα τυλιγόταν πολύ προσεκτικά με γάζες από λινό ύφασμα: οι ταριχευτές τύλιγαν ένα ένα τα άκρα και στη συνέχεια το υπόλοιπο σώμα, ενώ αργότερα κάλυπταν ολόκληρο το σώμα με σινδόνες, οι οποίες ήταν βαμμένες με έντονο ροζ ή κόκκινο χρώμα – σύμβολο των αναγεννητικών ιδιοτήτων των ηλιακών ακτίνων. Καθ’ όλη τη διάρκεια της τύλιξης γινόταν απαγγελία αποτρεπτικών επωδών.

Κατόπιν, εφόσον ο νεκρός ήταν βασιλιάς, του έβαζαν τα ακριβότερα κοσμήματα που φορούσε εν ζωή και όλα όσα του είχαν ετοιμάσει για τη μετά θάνατον ζωή, και χρυσή μάσκα, που κάλυπτε το κεφάλι και τους ώμους της μούμιας. Για τους υπόλοιπους ανθρώπους η μάσκα ήταν φτιαγμένη από ναστόχαρτο ή ξύλο, αλλά, ανεξάρτητα από το υλικό κατασκευής, η χρήση της ήταν άκρως απαραίτητη, γιατί αυτή προστάτευε τον νεκρό από το ενδεχόμενο αποκεφαλισμού του στον Άλλο Κόσμο. Αν αυτό συνέβαινε, ο νεκρός δεν θα μπορούσε να βλέπει ή να ακούει τίποτα, δεν θα μπορούσε να αναπνέει, να μιλάει ή να δέχεται τις προσφορές που του έκαναν οι ζωντανοί.

Μετά το πέρας της ταρίχευσης η μούμια τοποθετούνταν μέσα στη σαρκοφάγο (πέτρινη ή ξύλινη ανθρωπόμορφη λειψανοθήκη) και κατόπιν στη λάρνακα (πέτρινη ή ξύλινη κιβωτιόσχημη κατασκευή) έτσι που να κοιτάζει προς την Ανατολή και το κεφάλι να βρίσκεται στο ύψος των εξωτερικών ματιών που ήταν ζωγραφισμένα στη λάρνακα. Με αυτό

τον τρόπο ο νεκρός έβλεπε και επικοινωνούσε με τον κόσμο των ζωντανών.

Αμέσως μετά η λάρνακα οδηγούνταν με νεκρική πομπή στον τάφο, στην είσοδο του οποίου οι ιερείς διεξήγαν ειδικές θρησκευτικές τελετές. Λίγο πριν από την ολοκλήρωση της διαδικασίας λάμβανε χώρα η τελετή «ανοίγματος του στόματος»: ένας ιερέας ακουμπούσε διάφορα μέρη της μούμιας με ειδικά όργανα (σμίλη, σκεπάρνι), ώστε αυτά να ανοιχτούν για τις αισθήσεις που θα απολάμβανε ο νεκρός στη μεταθανάτια ζωή. Για παράδειγμα, από τη στιγμή που το όργανο άγγιζε το στόμα, ο νεκρός μπορούσε να μιλήσει και να φάει· όταν το όργανο ακουμπούσε την καρδιά, αυτή αναζωγονούνταν και ο νεκρός μπορούσε πλέον να θυμάται τα πάντα και να απολαμβάνει τα αγαθά που του προσφέρονταν. Παράλληλα, πραγματοποιούνταν απαγγελία υμνολογιών και θυσίες ζώων.

Το τελευταίο μέρος της ταφικής διαδικασίας αποτελούσε η εναπόθεση προσφορών προς τον νεκρό. Οι συγγενείς του νεκρού τοποθετούσαν μέσα στον τάφο καρπούς, σπόρους, φαγητά, κρασί, φυλαχτά, ρούχα και κοσμήματα, εργαλεία, ειδώλια, αγγεία, ακόμη και έπιπλα. Στους τάφους των βασιλιάδων έμπαιναν και τα ουσάμπτι: οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι ο βασιλιάς τους μετακόμιζε στον Άλλο Κόσμο κι εκεί ήταν υποχρεωμένος να υπηρετεί τον μοναδικό ανώτερό του, τον Θεό· οι ιερείς από τους των οποίους θα υπάκουε στις εντολές του Θεού μία μέρα τον χρόνο και θα έκανε τις αγροτικές και χειρωνακτικές εργασίες αντί του βασιλιά, ενώ τον υπόλοιπο θα κοιμόταν. Έτσι ο βασιλιάς δεν θα δούλευε ούτε στη μετά θάνατον ζωή.

Μόλις ολοκληρωνόταν η διαδικασία της απόθεσης των προσφορών, ο νεκρός τοποθετούνταν στον νεκρικό θάλαμο, οι ζωντανοί αποχωρούσαν και ο θάλα-

Η Μεγάλη Σφίγγα της Γκίζας. Βρίσκεται στη δυτική όχθη του Νείλου και στην αρχή ήταν όλη βαμμένη. Για αιώνες παρέμενε θαμμένη κάτω από την άμμο, μέχρι που το 1800 ανακάλυφθηκε για πρώτη φορά από τον Τζιοβάνι Μπατίστα Καβίλια.

μος σφραγιζόταν· κανείς ποτέ δεν ξαναπήγαινε στο ταφικό σύμπλεγμα παρά μόνο για την ταφή του επόμενου βασιλιά, αξιωματούχου ή απλού πολίτη. Λίγο πριν από το σφράγισμα του θαλάμου τοποθετούσαν κάποια φυτά που έβγαζαν τοξικά αέρια, τα οποία δημιουργούσαν μικρόβια που ζούσαν εκεί που δεν υπήρχε οξυγόνο, ώστε να πεθάνει όποιος τυχόν πήγαινε να συλήσει τον τάφο και έτσι να διαταράξει τον αιώνιο ύπνο του βασιλιά. Ειρήσθω εν παρόδω ότι ο νεκρικός θάλαμος είχε δύο αεραγωγούς, έναν με κατεύθυνση προς τον αστερισμό της Μικρής Άρκτου και έναν προς τον αστερισμό της Μεγάλης Άρκτου. Χάρη στους δύο αυτούς αεραγωγούς συγκεντρωνόταν ενέργεια που διατηρούσε τη μούμια σε άριστη κατάσταση.

Οι τάφοι

Κατά την Παλαιολιθική Εποχή οι τάφοι κατασκευάζονταν στις ερήμους και ήταν απλά ωσειδή ορύγματα στην άμμο. Ο νεκρός τοποθετούνταν σε εμβρυϊκή στάση και ήταν στραμμένος προς την

ανατολή. Κατά τη Νεολιθική Εποχή οι τάφοι άρχισαν να χτίζονται στα όρια των κατοικημένων περιοχών, ενώ έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα κτερίσματα. Ο νεκρός τυλιγόταν πλέον σε λινό ύφασμα και τοποθετούνταν σε ύπτια και τεντωμένη θέση.

Σημαντική αλλαγή παρουσιάστηκε κατά τη Δυναστική Περίοδο: οι απλοί τάφοι εξελίχθηκαν στους τάφους *μασταμπά*, ενώ οι βασιλικοί σε πυραμίδες. Ο τάφος *μασταμπά* ήταν ένα πλίνθινο χαμηλό ορθογώνιο κτίσμα με κεκλιμένους τοίχους, οριζόντια οροφή και μια εσοχή. Οι *μασταμπάδες* εκτός από τον ταφικό θάλαμο διέθεταν και το *σερντάμπ*, ένα εσωτερικό δωμάτιο με το άγαλμα του νεκρού, και μία ψευδοθύρα, από την οποία η ψυχή επικοινωνούσε με τους αγαπημένους της. Αργότερα οι *μασταμπάδες* απέκτησαν περισσότερα διαμερίσματα (για παράδειγμα, αποθήκες), ενώ εμπλουτίστηκε και η διακόσμησή τους.

Οι πυραμίδες προορίζονταν για τους βασιλιάδες, καθώς μόνο αυτές αποτε-

Βαθμιδωτή πυραμίδα της Σακκάρα. Η πυραμίδα χρονολογείται στα 2600 π.Χ. και αποτελεί την πρώτη πυραμίδα της Αιγύπτου.

λούσαν αντάξια μνημεία τους. Το σχήμα τους καθορίστηκε από την εξέταση του Νείλου: αυτός, όταν πλημμύριζε, άφηνε πίσω του ένα παχύ στρώμα λάσπης, που δημιουργούσε αναχώματα, κι αυτά με τη σειρά τους λάμβαναν τη μορφή πυραμίδας. Αυτό το στρώμα λάσπης συμβόλιζε για τους Αιγύπτιους τη ζωή και την αναπαραγωγή.

Οι πυραμίδες ήταν λευκές, ώστε να αντανακλούν τις ακτίνες του ήλιου, μέσα από τις οποίες ο βασιλιάς θα ανέβαινε στον ουράνιο κόσμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα αιγυπτιακά η πυραμίδα λέγεται *μερ*, που προέρχεται από τη ρίζα *ιάι*, που σημαίνει «ανέρχομαι». Οι πυραμίδες λοιπόν ήταν ο χώρος από τον οποίο ο βασιλιάς ανερχόταν στους θεούς, αλλά παράλληλα αντικατόπτριζαν την κοινωνική θέση του φαραώ, ο οποίος κατείχε την ανώτερη θέση στην κοινωνική πυραμίδα.

Η αρχαιότερη πυραμίδα είναι η Βαθμιδωτή Πυραμίδα του βασιλιά Ζοζέρ στη Μέμφιδα. Η πυραμίδα αποτελούνταν από 6 βαθμιδωτά επίπεδα και ήταν περίπου 62 μέτρα. Γύρω από τον υπόγειο

νεκρικό θάλαμο υπήρχε ένας λαβύρινθος διαδρόμων και δωματίων, ενώ στα ανατολικά της πυραμίδας είχαν δημιουργηθεί 11 ξεχωριστοί τάφοι – μάλλον για την ταφή των μελών της βασιλικής οικογένειας.

Τη βαθμιδωτή πυραμίδα διαδέχθηκε η γεωμετρική πυραμίδα, ενώ το πυραμίδικό συγκρότημα περιείκλειε πλέον όχι μόνο την πυραμίδα, αλλά και τον νεκρικό ναό (όπου συντελούνταν οι κύριες λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν του νεκρού), τον ναό της κοιλάδας (που η σύνδεση του με τον ποταμό μέσω ενός καναλιού επέτρεπε στη νεκρική πομπή να φτάνει στον χώρο της ταφής) και τη μνημειακή οδό. Η πύλη εισόδου ήταν στο σημείο που συναντιόνταν ο Νείλος με την έρημο, δηλαδή η ζωή με τον θάνατο. Γύρω από το σύμπλεγμα χτίζονταν μικρότερες πυραμίδες ή τάφοι μασταμπά για τα μέλη της βασιλικής οικογένειας και τους αξιωματούχους.

Σφίγγα

Οι σφίγγες χρησιμοποιούνταν ευρέως στις νεκροπόλεις και συμβόλιζαν την

Η μούμια του *Γκεμπελέιν*. Πρόκειται για άντρα που έζησε 5.600 περίπου χρόνια πριν και ο τάφος του ανασκάφηκε το 1920 από ομάδα Ιταλών αρχαιολόγων. Σήμερα η μούμια φυλάσσεται στο Αιγυπτιακό Μουσείο του Τορίνο. ΔΕΞΙΑ: Ειδώλια ουσάμπτι. Οι «υπηρέτες» αυτοί τοποθετούνταν στον τάφο του βασιλιά για να τον υπηρετούν στη μετά θάνατον ζωή (Τορίνο, Αιγυπτιακό Μουσείο).

πνευματική και σωματική δύναμη του ηγεμόνα στο βασίλειο. Η αρχαιότερη είναι η Σφίγγα της Γκίζας, που χτίστηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του φαραώ Χεφρήνου. Χρειάστηκαν εκατοντάδες εργάτες για να φτιαχτεί αυτό το τεραστίων διαστάσεων άγαλμα (μήκους 73 μ., πλάτους 6 και ύψους 20) με το κεφάλι του Χεφρήνου και σώμα λιονταριού. Στην αρχαία Αίγυπτο το λιοντάρι συμβόλιζε τη βασιλική εξουσία και θεωρούνταν προστάτης των πυλών του Άλλου Κόσμου. Η συγκεκριμένη λοιπόν Σφίγγα αφενός παρουσίαζε τον Χεφρήνα με την υπόσταση του θεού Ήλιου, αφετέρου προστάτευε τη νεκρόπολη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παναγιώτης Αμαραντίδης, «Το ιδεολογικό

φορτίο του θανάτου στην Αρχαία Αίγυπτο», δημοσίευτη εργασία για το μάθημα Το Αιγαίο και η Μεσόγειος κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.

Κατερίνα Γκόσεν, «Νεκρική ιδεολογία στην Αρχαία Αίγυπτο – Η σημασία της ταρίκευσης», στο <https://www.offlinepost.gr/2022/04/02/nekriki-ideologia-stin-arxaia-aigypto-i-simasia-tis-tarixeusis/>

Αμαλία Μαρία Καραβίδα, «Ο νεκρός και το σώμα του. Αντιλήψεις των Αιγυπτίων για τη μετά θάνατον ζωή», δημοσίευτη εργασία για το μάθημα Το Αιγαίο και η Μεσόγειος κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.

Παναγιώτης Κουσούλης, *Θάνατος και ταρίκευση στην Αρχαία Αίγυπτο*, εκδ. Αρχέτυπο, 2004.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον κύριο Γιώργο Ρεκτσίνη.

Η Χριστίνα Μαυροκεφάλου είναι φιλόλογος.

Η Ελένη Κόκορη είναι ιστορική ερευνήτρια.

Από τον δόκτορα Σπύρο Κατσούλα, διεθνολόγο
με ειδίκευση στη στρατηγική ιστορία

Η γεωπολιτική αναγκαιότητα του Ψυχρού Πολέμου έφερε τις ΗΠΑ στην Ανατολική Μεσόγειο. Παρότι χρειάζονταν τόσο την Ελλάδα όσο και την Τουρκία για να επιτύχουν τους στόχους τους, οι δύο άσπονδοι σύμμαχοι έφτασαν τα πρόσφατα χρόνια 6 φορές στο κατώφλι του πολέμου.

Όσα έγιναν στο παρελθόν για να αποφευχθεί η ολέθρια σύγκρουση που θα οδηγούσε σε ρήξη τη Νατοϊκή Συμμαχία μπορούν να γίνουν ένας χάρτης για όσα θα συμβούν στο μέλλον.

Σε όλα τα βιβλιοπωλεία από τις εκδόσεις ΔΙΟΠΤΡΑ

Άποψη της Μπένι Σαβάνα από αέρος. Διακρίνονται ίχνη αρχαίων καναλιών σε σχήμα Υ και ευθύγραμμα μονοπάτια ανάμεσα στις πλημμυρισμένες εκτάσεις.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗ ΖΟΥΓΚΛΑ Ο ξεχασμένος πολιτισμός της βολιβιανής Αμαζονίας

ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Τα τελευταία 10 χρόνια οι αρχαιολόγοι έχουν στη διάθεσή τους έναν εξελιγμένο τεχνολογικό εξοπλισμό, χάρη στον οποίο μπορούν να εντοπίζουν με ακρίβεια ανθρωπογενείς κατασκευές κάτω από το έδαφος χωρίς να χρειαστεί να σκάψουν. Αυτή η μέθοδος έχει εφαρμοστεί με ιδιαίτερη επιτυχία σε ερήμους και σε περιοχές κατάφυτες από τροπικά δάση και τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά. Τα

επιστημονικά συμπεράσματα της πιο πρόσφατης έρευνας τέτοιου είδους δημοσιεύθηκαν πριν από 11 μήνες και παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο. Οι επιστήμονες ουσιαστικά σκάναραν από αέρος μία σαβάνα στη βορειοανατολική Βολιβία και ανακάλυψαν μεγάλους οικισμούς, πυραμιδοειδείς κατασκευές, τεχνητά κανάλια, δεξαμενές, αμυντικές οχυρώσεις, δρόμους και μονοπάτια, που ακόμη και οι ειδικοί θα ήταν πολύ δύσκολο να τα εντοπίσουν διά γυμνού οφθαλμού. Οι αρχαιολόγοι κάνουν λόγο για τον εντοπισμό του χαμένου πολιτισμού Κασαράμπε, ενώ κάποιοι άλλοι ταυτίζουν τα σχετικά ευρήματα με τη χρυσή πόλη Ελ Ντοράδο ή ακόμη και με τη Χαμένη Πόλη Ζ.

Η αρχή των ερευνών

Από την εποχή που οι Ευρωπαίοι έφτασαν στην Αμερική (1492) και μέχρι πρότινος πιστευόταν ότι η ευρύτερη περιοχή του Αμαζονίου ήταν ένας παρθένος τόπος, όπου διαβιούσαν διάσπαρτες μικρές και υποτυπώδεις κοινότητες τροφοσυλλεκτών και κυνηγών. Όμως, σύμφωνα με τις αναφορές του Ισπανοϊνκα ιστορικού Γκαρσιλάσο ντε λα Βέγα (1609), οι Ίνκας εισέβαλαν σε μία επαρχία του Αμαζονίου ονόματι Μούσου, χωρίς όμως να καταφέρουν να υποτάξουν τον ευημερούντα λαό που ζούσε εκεί τον 15ο αιώνα. Αυτή η μαρτυρία στάθηκε η αφορμή για τη δημιουργία του μύθου του Ελ Ντοράδο, μιας υποτιθέμενης πόλης με τεράστιο πλούτο και ισχύ, που χάθηκε μέσα στη ζούγκλα. Τους επόμενους αιώνες αμέτρητες αποστολές κατευθύνθηκαν προς τον Αμαζόνιο αναζητώντας αυτή τη χρυσή πόλη. Καμία δεν πέτυχε, πολλοί

Ένα αρχαίο μονοπάτι που συνδέει δύο πλατφόρμες-νησιά στη Γιάνος δε Μόχος.

άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους και η ιδέα ότι σε αυτό το μέρος του κόσμου μπορεί να υπήρχαν κάποτε προηγμένες κοινωνίες απορρίφθηκε ευρέως.

Τη δεκαετία του 1910 οι αρχαιολόγοι πραγματοποίησαν για πρώτη φορά έρευνες στην περιοχή Γιάνος δε Μόχος της επαρχίας Μπένι Σαβάνα στη βορειοανατολική Βολιβία. Πίστευαν ότι ο τόπος αυτός ήταν πιθανότατα η πεδιάδα του Μούσου, που αναφερόταν από τον Ντε λα Βέγα, και πως εκεί βρισκόταν η κοιτίδα του χαμένου πολιτισμού Κασαράμπε. Η τότε επιστημονική αποστολή δεν μακροημέρευσε και η περιοχή περιέπεσε πάλι στη λήθη για μισό ακόμη αιώνα. Μεταπολεμικά ο Αμερικανός μηχανικός και γεωλόγος Κένεθ Λι (απεβίωσε το 1999), που εργαζόταν για την πετρελαϊκή εταιρεία Shell, ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε την ύπαρξη χιλιάδων χωματοουργικών έργων στη Γιάνος δε Μόχος. Έκτοτε αφιέρωσε τη ζωή του στην εξερεύνηση της ζούγκλας του Αμαζονίου. Έπειτα από μελέτη εκατοντάδων τέτοιων τεχνητών τοποθεσιών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν τουλάχιστον 20.000 κατασκευές, πάνω στις οποίες είχαν αναπτυχθεί χωριά με δυνατότητα φιλοξενίας τουλάχιστον 2.000 κατοίκων η καθεμία. Επίσης διαπίστωσε ότι όλοι οι παραπάνω τεχνητοί λόφοι και οι χωμάτινες πλατφόρμες συνδέονταν μεταξύ τους με ένα δαιδαλώδες δίκτυο υπερυψωμένων μονοπατιών, ενώ τεχνητά κανάλια νερού και τεράστιες δεξαμενές πλαισίωναν τους οικισμούς για τις περιόδους της ξηρασίας. Στη σύγχρονη εποχή οι Βολιβιανοί τίμησαν τον Λι για την προσφορά του στην τοπική ιστορία, δίνοντας το όνομά του στο Εθνοαρχαιολογικό Μουσείο του Τρινιδάδ στην επαρχία Μπένι Σαβάνα.

Την τελευταία δεκαετία τα αρχαία χωματοουργικά έργα στη Γιάνος δε Μόχος

τέθηκαν εκ νέου υπό έρευνα. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν πλέον ότι έχουν τα τεκμήρια με τα οποία μπορούν να ανατρέψουν όλα όσα θεωρούσαν δεδομένα για την Αμαζονία. Αυτό το τμήμα της βορειοανατολικής Βολιβίας, που έχει έκταση ίση περίπου με αυτήν της Αγγλίας (120.000 τ.χλμ.) και είναι γεμάτο από τροπικά δάση και υδάτινες οδούς, κατοικείται αδιάλειπτα εδώ και 10.000 χρόνια, ενώ ήδη από το 1000 π.Χ. άρχισαν να αναπτύσσονται εκεί οι πρώτες σύνθετες κοινωνίες της αμερικανικής ηπείρου. Επιπλέον διαπιστώθηκε ότι για περισσότερα από 2.000 χρόνια η Γιάνος δε Μόχος φιλοξενούσε πολύ περισσότερους κατοίκους απ' ό,τι αρχικά υπολογιζόταν. Σήμερα μάλιστα εκτιμάται ότι οι μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής ίσως να ξεπερνούσαν το 1.000.000.

Σύμφωνα με τα πρόσφατα ευρήματα, οι παραπάνω τοπικές κοινωνίες ήταν αρκετά πιο εξελιγμένες απ' όσο πιστευόταν. Το αξιοθαύμαστο είναι ότι, παρά την έλλειψη ζωτικών και οικοδομικών πόρων (δεν διέθεταν οικόσιτα ζώα και δεν υπήρχαν λατομεία), αναμόρφωσαν πλήρως το περιβάλλον τους κατασκευάζοντας μία σειρά από χωματοουργικά έργα για τη χωρητικότητα των πόλεων τους, για την καλλιέργεια της γης, για τις θρησκευτικές τελετές και για τους ταφικούς χώρους τους. Κατ' αυτό τον τρόπο κατάφεραν να επιβιώσουν σε έναν τόπο που ακόμη και σήμερα είναι άκρως επικίνδυνος για μία ασφαλή, δυτικότροπη διαβίωση.

Η μεγαλύτερη πρόκληση γι' αυτούς τους ανθρώπους ήταν η αντιμετώπιση των δραματικών εποχιακών πλημμυρών που προκαλούνταν από τον Αμαζόνιο, τους παρακείμενους ποταμούς και τους παραποτάμους τους. Έτσι, ως λύση του προβλήματος προκρίθηκε η κατασκευή τεχνητών αναχωμάτων, νησίδων και

Ο Αμερικανός μηχανικός και γεωλόγος Κένεθ Λι, που πρώτος ανακάλυψε την ύπαρξη χιλιάδων χωματουργικών έργων στη Γιάνος δε Μόχος μαζί με τον νεαρό τότε ανθρωπολόγο και σήμερα καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια Κλαρκ Έρικσον, ο οποίος επικεντρώνεται στη συμβολή της αρχαιολογίας στην κατανόηση της ιστορίας του περιβάλλοντος. Εδώ στο 2ο Ετήσιο Συνέδριο Αρχαιολογίας στο Τρινιδάδ της Βολιβίας το 1994. ΔΕΞΙΑ: Ο Γερμανός αρχαιολόγος και επικεφαλής της επιστημονικής αποστολής στη Γιάνος δε Μόχος Χάικο Πρύμερς με τις συνεργάτιδες του Κάρλα Χάιμες Μπετανκούρ από τη Βολιβία και Μαρία Φερνάντα Ουγκάλδε Μόρα από το Εκουαδόρ.

λόφων, που η ανύψωσή τους θα προστάτευε τους κατοίκους και το βιος τους από τις πλημμύρες. Στην ουσία κατασκευάστηκαν υπερυψωμένες πλατφόρμες για τη δημιουργία οικισμών, καλλιεργείων, διοικητικών κέντρων και λατρευτικών δραστηριοτήτων. Αυτή η περιβαλλοντική αναμόρφωση περιλάμβανε τη μαζική μετακίνηση τεράστιου όγκου χώματος, τον εμπλουτισμό του εδάφους με γόνιμα στοιχεία και την αλλαγή στη σύνθεση της βλάστησης, μετασχηματίζοντας την τοπική τοπογραφία με τον πιο οικολογικό τρόπο.

Σε αντίθεση με τους δημοφιλείς πολιτισμούς των Ίνκας και των Μάγια, οι αρχαίοι κατασκευαστές των χωματουργικών έργων στην περιοχή Γιάνος δε Μόχος δεν έχουν συγκεκριμένο όνομα. Οι λιγοστοί ακαδημαϊκοί που ασχολούνται με αυτούς τους περιλαμβάνουν στη γε-

νική ομάδα των προκολομβιανών ή προϊσπανικών πολιτισμών, ενώ κάποιοι άλλοι χρησιμοποιούν τα συμβατικά ονόματα «πολιτισμός του Μπόρες» και «του Κασαράμπε», από το όνομα των παρκεϊμένων σύγχρονων πόλεων.

Η χαρτογράφηση με LIDAR

Τον Μάιο του 2022 μία ομάδα Γερμανών και Βρετανών επιστημόνων δημοσίευσε τα αποτελέσματα μίας έρευνας που διενήργησε στο νοτιοανατολικό τμήμα της Γιάνος δε Μόχος. Η ομάδα αυτή χρησιμοποίησε την τεχνολογία LIDAR (ακρωνύμιο των λέξεων Light Detection and Ranging, δηλαδή Ανίχνευση και Εμβέλεια Φωτός) με την οποία κατάφεραν να σκανάρουν το έδαφος με ακτίνες λέιζερ. Η τεχνολογία αυτή χρησιμοποιείται ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, αλλά εφαρμόζονταν αποκλειστικά για τη μέτρηση των ατμο-

σφαιρικών ρύπων και της χρωροχρονικής μεταβολής των συστατικών της ατμόσφαιρας.

Την τελευταία δεκαετία το σύστημα LIDAR έχει φέρει επανάσταση στην τεκμηρίωση των αρχαιολογικών χώρων, ειδικά εκείνων που είναι θαμμένοι κάτω από πυκνά δάση. Για πρώτη φορά το 2011 μία ομάδα Γερμανών και Βολιβιανών επιστημόνων χρησιμοποίησε το εν λόγω σύστημα στις πεδιάδες του Αμαζονίου, μεταξύ των περιοχών Ιτένες και Γκουαπορέ στη βορειοανατολική Βολιβία (κοντά στα σύνορα με τη Βραζιλία). Η επόμενη αρχαιολογική χρήση του συστήματος LIDAR ήταν σε περιοχές του Αμαζονίου της Βραζιλίας και του Περού, ενώ η πιο πρόσφατη ήταν αυτή στη Βολιβία. Το εγχείρημα αφορούσε τη χαρτογράφηση έξι διαφορετικών θέσεων στη Γιάνος δε Μόχος, συνολικής έκτασης περίπου 200 τ.χλμ. Οι επιστήμονες επικέντρωσαν τις έρευνές τους σε αυτές τις θέσεις διότι είχαν ενδείξεις ότι εκεί βρισκόταν ο πυρήνας του λεγόμενου πολιτισμού του Κασαράμπε.

Η συσκευή LIDAR τοποθετήθηκε σε ένα ελικόπτερο, το οποίο πέταξε με ταχύτητα 45 κόμβων και σε ύψος 200 μ. πάνω από το έδαφος, σαρώνοντας με παλμικό λέιζερ 200 kHz την προς διερεύνηση περιοχή. Η ακρίβεια των αποτελεσμάτων στην οπτικοποίηση των αρχαιολογικών δομών μετά την επεξεργασία των ληφθέντων δεδομένων είναι τόσο μεγάλη, που υπολογίζεται πως η απόκλιση δεν είναι μεγαλύτερη του μισού μέτρου. Στο τέλος τα αποτελέσματα αυτά επανεξετάστηκαν και τροποποιήθηκαν σε αρχεία ψηφιακού υψομετρικού μοντέλου με τεχνικές οπτικοποίησης από το Κέντρο Ερευνών της Σλοβενικής Ακαδημίας των Επιστημών και των Τεχνών.

Η απαρχή των ερευνών έγινε από το παραποτάμιο λιμάνι Λόμα Σουάρες, που

Περисσότερα από 1.500 τεχνουργήματα, συμπεριλαμβανομένων κεραμικών ειδωλίων, έχουν έρθει στο φως από ανασκαφές στο καταφύγιο Τσουτσίνι.

οφείλει την ονομασία του στον μεγαλογαιοκτήμονα της περιοχής, τον βαρόνο Νικολάς Σουάρες (1851-1940). Αυτός, μαζί με τα υπόλοιπα πέντε αδέρφια του, ήταν από τους πιο πλούσιους και συνάμα πιο αδίστακτους ανθρώπους της Βολιβίας, ελέγχοντας μία τεράστια φυτεία καουτσούκ μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Σήμερα, σε παρακείμενο λοφίσκο ύψους 10 μ. σώζεται το ταφικό μνημείο ενός από τα αδέρφια Σουάρες. Όταν οι επιστήμονες αντίκρισαν το ύψωμα, κατάλαβαν αμέσως ότι επρόκειτο για τεχνητό λόφο που ανήκε σε ένα ευρύτερο σύμπλεγμα χιλιάδων χωματουργικών έργων, κατασκευασμένο από ιδιαίτερα ανεπτυγμένες αλλά ελάχιστα γνωστές αρχαίες κοινωνίες.

Πέντε χιλιόμετρα βορειότερα του Λόμα Σουάρες εκτείνεται το Καταφύγιο Τσουτσίνι (Καταφύγιο των Τζάγκουαρ), που δημιουργήθηκε το 1973. Πρόκειται για ένα τμήμα της ζούγκλας με ένα επίμηκες «τυφλό» κανάλι, που τροφοδοτείται με νερό σε κάθε πλημμύρα του παρακείμενου ποταμού Ιβάρε. Οι αρχαιολόγοι

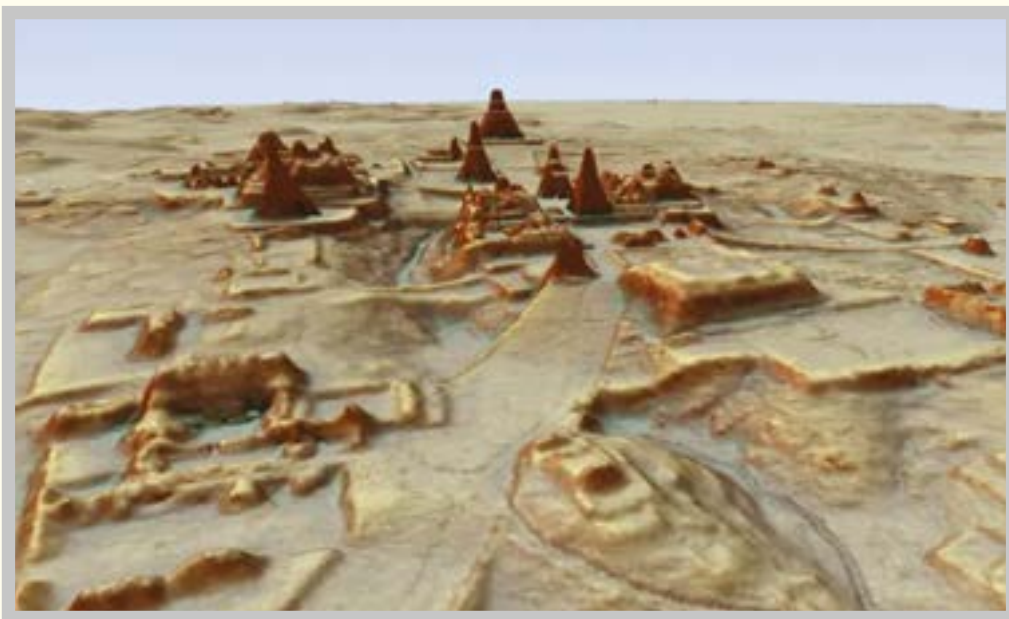

Σκελετός ενήλικα που βρέθηκε σε «δασικό νησί», ένα από τα αρχαιότερα ανθρώπινα κατάλοιπα που έχουν ανακαλυφθεί στην Αμαζονία.

κάνουν λόγο για ένα τεχνητό έργο ηλικίας τουλάχιστον 1.000 ετών. Λίγο ανατολικότερα από το κανάλι απλώνεται μία ρηχή λίμνη που βλέπει σε έναν κατάφυτο τεχνητό λόφο. Είναι αρκετά μεγαλύτερος από αυτόν του Σουάρες και στην πεπλατυσμένη κορυφή του υπάρχει πλέον ένα παραδοσιακό συγκρότημα φιλοξενίας τουριστών. Σήμερα στο Καταφύγιο Τσουτσίνι διαβιούν περισσότερα από 100 είδη θηλαστικών και 300 είδη πουλιών, ενώ οι αρχαιολόγοι έχουν φέρει στο φως περίπου 1.500 αρχαία τεχνουργήματα (κυρίως αγγεία, τεφροδόχους και ειδώλια), καθώς και τον σκελετό ενός επίσης αρχαίου ενήλικα άνδρα. Μεταξύ των αρχαιολογικών ευρημάτων που φυλάσσονται σε αυτό το καταφύγιο είναι και μερικά αγγεία που ο γεωμετρικός διάκοσμός τους ίσως να αντιπροσωπεύει αρχαίους χάρτες, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές. Όσον αφορά τα χωμα-

τουργικά έργα, κάποιοι άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι από ψηλά μοιάζουν με φιγούρες ανθρώπων ή ζώων, όπως οι περίφημες Γραμμές Νάσκα του Περού.

Γενικότερα τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών με την τεχνική LIDAR ήταν εντυπωσιακά. Φανέρωσαν την ύπαρξη ενός τύπου τροπικής αστικοποίησης χαμηλής πυκνότητας, που όμοιός του δεν έχει εντοπιστεί στην Αμαζονία. Αντίθετα, μπορεί να θεωρηθεί εφάμιλλος με τους σύγχρονους του αλλά πιο δημοφιλείς σήμερα οικιστικούς ιστούς των Άνδεων (όπως το Τιαουανάκο στη λίμνη Τιτικάκα στη δυτική Βολιβία). Συνολικά η τηλεπισκόπηση της πεδιάδας Μόχος αποκάλυψε την ύπαρξη 189 μεγάλων μνημειακών τοποθεσιών (τεχνητών λόφων, *lomas*), 273 μικρότερων οικισμών και 957 χλμ. καναλιών και διαδρόμων. Οι περιορισμένης έκτασης ανασκαφές και η βιοαρχαιολογία απέδειξαν

Η ψηφιακά τρισδιάστατη αναπαράσταση των δεδομένων από τη ζούγκλα του Εκουαδόρ, όπου αποκαλύφθηκε μία ολόκληρη πόλη των Μάγια με υπερυψωμένες πλατφόρμες, πυραμιδοειδείς κατασκευές και ορύγματα. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη μέθοδο LIDAR κατά τη διάρκεια μίας επιστημονικής αποστολής το 2018.

ότι οι μνημειακές τοποθεσίες δεν ήταν ακατοίκητα τελετουργικά κέντρα, αλλά τόποι μόνιμης κατοικίας αγροτών, κυνηγών και ψαράδων. Ωστόσο, καθώς η οικιστική και η θρησκευτική αρχιτεκτονική αυτού του πολιτισμού στηριζόταν σε φθαρτά υλικά (τούβλα από λάσπη και στέγες από ξύλα) και όχι στη χρήση λίθινων οικοδομικών μέσων (όπως στο Τιουανάκο ή στο Κούσκο), η περιφερειακή οργάνωση των οικισμών αυτών παραμένει ελάχιστα κατανοητή.

Σχετικά με τα γεωλογικά δεδομένα των υπό διερεύνηση περιοχών διαπιστώθηκε ότι τα εν λόγω εδάφη είναι πιο εύφορα συγκριτικά με άλλα νοτιότερα ή ανατολικότερα, λόγω της εναπόθεσης ιζημάτων από τη Μέση Ολόκαινο εποχή (3710-450 π.Χ.). Γόνιμη ιλύς προερχόμενη από τις Άνδεις συγκεντρώθηκε εκεί και δημιούργησε έναν φυσικό και ιδιαίτερα γόνιμο λοβό. Αυτός ήταν ο κύριος

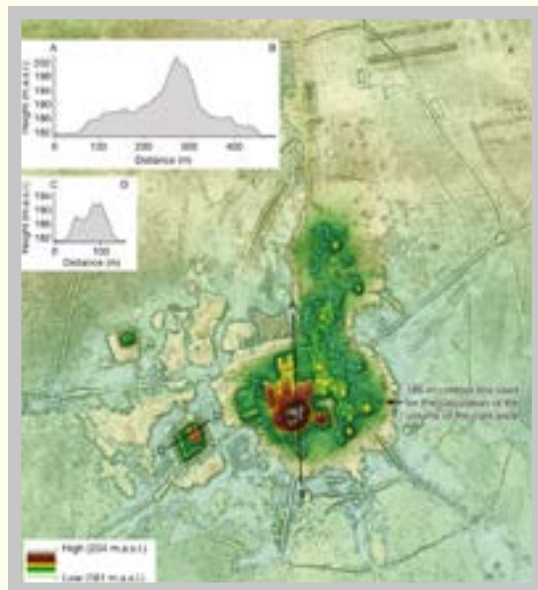
λόγος που η πεδιάδα έγινε το κέντρο ανάπτυξης της προκολομβιανής γεωργίας, όπου εξημερώθηκαν τα πρώτα αμερικανικά φυτά ευρείας καλλιέργειας. Μία μελέτη του Πανεπιστημίου της Βέρνης δείχνει ότι ξεκινώντας περίπου 10.850 χρόνια πριν οι κάτοικοι της περιοχής αυτής άρχισαν να δημιουργούν ένα τοπίο που περιλάμβανε περισσότερα από 4.700 τεχνητά «δασικά νησιά» μέσα σε μία άδενδρη και εποχικά πλημμυρισμένη σαβάνα.

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τους διάφορους τύπους χωματουργικών εργασιών που έχουν τεκμηριωθεί στη Γιάνος δε Μόχος (μνημειακοί τύμβοι, υπερυψωμένοι αγροί, κατασκευασμένα νησιά, κανάλια, μονοπάτια μέσα σε έλη, υδάτινοι δακτύλιοι και φράχτες ψαριών), καθώς και με τις φυσικές λίμνες της περιοχής έδωσαν τη δυνατότητα στους κατοίκους να δημιουργήσουν τις

πρώτες καλλιέργειες με εξημερωμένα φυτά στην αμερικανική ήπειρο. Μεταξύ αυτών ήταν η μαγιόκα (ή αλλιώς κασάβα, 8350 π.Χ.), η αποξηραμένη και κονιορτοποιημένη ρίζα της οποίας λέγεται ταπιόκα, το σκουός (λαχανικό παρόμοιο με την κολοκύθα, 8250 π.Χ.) και το καλαμπόκι (4850 π.Χ.). Σήμερα στη Νότια Αμερική αρκετές εγχώριες καλλιέργειες φιστικιού, τσίλι και φασολιών είναι γενετικά πολύ κοντά στα άγρια είδη που ευδοκούν στη Γιάνος δε Μόχος, γεγονός που υποδηλώνει ότι εξημερώθηκαν εκεί.

Τα δύο μεγάλα κέντρα

Ήδη από την 8η χιλιετία π.Χ. οι κάτοικοι της Γιάνος δε Μόχος είχαν μετατρέψει τις πιο εκτεταμένες και εποχικά πιο ευάλωτες σε πλημμύρες σαβάνες του Αμαζονίου σε υδατοκαλλιέργειες. Από την ίδια χρονική περίοδο άρχισε να γίνεται εμφανής και η ποικιλομορφία στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση των οικισμών τους. Στο επίκεντρο των πρόσφατων ερευνών τέθηκε ο νοτιοανατολικός τομέας της πεδιάδας, όπου χαρτογραφήθηκαν έξι περιοχές συνολικής έκτασης 85 τ.χλμ., από μία έκταση συνολικής επιφάνειας 204 τ.χλμ. Έτσι, αποκαλύφθηκε και καταγράφηκε λεπτομερώς η ύπαρξη δύο μεγάλων οικιστικών τοποθεσιών, ενώ εντοπίστηκαν άλλες 24 μικρότερου μεγέθους, από τις οποίες η ύπαρξη των 9 ήταν άγνωστη μέχρι τότε. Όσον αφορά την υψομετρική δομή των οικισμών, διαπιστώθηκαν τέσσερα επίπεδα ταξινόμησης των τοποθεσιών, το οποίο υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ιεραρχημένης κοινωνίας. Τα κριτήρια που οδήγησαν σε αυτή τη διαπίστωση είναι τα εξής: 1) οι διαστάσεις των ανθρωπογενών πλατφορμών, 2) η οικιστική-θηρησκευτική αρχιτεκτονική ανάπτυξη πάνω σε αυτές τις πλατφόρμες, 3) ο αριθμός και το συνολικό εμβαδόν των πλατφορ-

Η ψηφιακή αναπαράσταση των δεδομένων από το σύστημα LIDAR που απεικονίζει τον μεγάλο οικισμό Κοτόκα. Όσο πιο σκούρο κόκκινο χρώμα εμφανίζεται στην απεικόνιση, τόσο μεγαλύτερο είναι το ύψος της κατασκευής. Ευδιάκριτα είναι επίσης τα τυφλά κανάλια, οι ευθείς δρόμοι και τα μονοπάτια σε σχήμα δακτυλίου.

μών που περικλείονται από τα εξώτατα πολυγωνικά περιβλήματα/κανάλια, 4) ο αριθμός των κατασκευασμένων διαδρόμων που οδηγούν στην τοποθεσία και 5) η κλίμακα των υποδομών για τη διαχείριση του νερού (συστήματα καναλιών και δεξαμενών νερού).

Μέχρι σήμερα δεν έχει θεσπιστεί ένας επίσημος όρος για τους δύο μεγάλους οικισμούς που εκτείνονται πάνω στα τεχνητά υψώματα της Γιάνος δε Μόχος. Έτσι, για να είναι αυτοί εύκολα διακριτοί, φέρουν τα συμβατικά ονόματα Κοτόκα και Λαντίβαρ (ονόματα σύγχρονων επαρχιών της Βολιβίας). Αν και διά γυμνού οφθαλμού η ύπαρξή τους ήταν ήδη γνωστή στην επιστημονική κοινότητα, το τεράστιο μέγεθος και η αρχιτεκτονική τους κατέστησαν αντιληπτά μόνο μέσω

Λεπτομέρεια από την τρισδιάστατη αναπαράσταση του κεντρικού οικισμού Κοτόκα, με τους δύο δευτερεύοντες, Ελ Θερίτο και Σαλβατιέρα.

της πρόσφατης χαρτογράφησης του εδάφους με τη μέθοδο LIDAR.

Ειδικότερα, ο πυρήνας του οικισμού Κοτόκα απλώνεται πάνω σε μία υπερυψωμένη πλατφόρμα επιφάνειας 220 στρεμμάτων και έχει το τριπλάσιο σχεδόν μέγεθος από τους δευτερεύοντες οικισμούς. Το χώμα που χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση αυτού του αναβαθμού λήφθηκε από παρακείμενη περιοχή, στην οποία δημιουργήθηκε μία τάφος/ κανάλι πλάτους 50-80 μέτρων. Σήμερα η τάφος αυτή πλημμυρίζει την περίοδο των βροχών και παραμένει βαλτώδης την εποχή της ξηρασίας. Το εντυπωσιακό είναι ότι ο όγκος για την κατασκευή αυτού του κεντρικού τμήματος του Κοτόκα ανέρχεται στα 570.690 κ.μ. Για να καταστεί αντιληπτό αυτό το μέγεθος, το Κοτόκα είναι σχεδόν δεκαπλάσιο σε όγκο από τη μεγαλύτερη κλιμακωτή πυραμίδα στο Τιαουανάκο, τη θρυλική Ακαπάνα

(53.546 κ.μ.) ή αλλιώς το χώμα του επαρκεί για να γεμίσει 228 πισίνες ολυμπιακών διαστάσεων. Παρομοίως, ο πυρήνας του δεύτερου μεγαλύτερου οικισμού της Γιάνος δε Μόχος, το Λαντίβαρ, ανέρχεται σε 276.000 κ.μ., δηλαδή είναι σχεδόν το μισό από το Κοτόκα και πέντε φορές μεγαλύτερο από την Ακαπάνα. Η πολυπλοκότητα και η κλίμακα αυτών των έργων γίνεται ακόμη πιο εντυπωσιακή αν ληφθούν υπόψη οι γεωγραφικές και οι κλιματικές προκλήσεις στη Γιάνος δε Μόχος. Η υπερβολική ζέστη και η υγρασία την ημέρα, οι ραγδαίες τροπικές καταιγίδες και οι περιοδικοί κρύοι άνεμοι με πολική προέλευση είναι μερικά μόνο από τα καιρικά φαινόμενα που καθιστούν δυσχερή τη διαβίωση στην περιοχή. Παρ' όλα αυτά, οι αρχαίες τοπικές κοινωνίες όχι μόνο κατάφεραν να επιβιώσουν, αλλά δημιούργησαν έναν ανθηρό πολιτισμό.

Όσον αφορά τον μεγάλο οικισμό Κοτόκα, αυτός πλαισιωνόταν από 18 μνημειακές τοποθεσίες όπως οι προαναφερθείσες, καθώς και από τρία δευτερεύοντα κέντρα, δύο τριτογενή και αρκετές συστάδες μικρών τοποθεσιών τέταρτης βαθμίδας στα νοτιοανατολικά και στα δυτικά. Από το Κοτόκα ξεκινούσε ένα εντυπωσιακό σύστημα καναλιών και δρόμων, που κατευθυνόταν προς όλα τα βασικά σημεία της επικράτειας και κατέληγε στις χαμηλότερης βαθμίδας τοποθεσίες, στον ποταμό Ιβάρε και στις παρακείμενες λίμνες στα ανατολικά. Επιπλέον, ένα κανάλι μήκους 7 χλμ. συνέδεε τα κανάλια της ενδοχώρας με τη λιμνοθάλασσα Σαν Χοσέ, ώστε τα τελευταία να μην παραμένουν στεγνά καμία περίοδο του έτους.

Και οι δύο παραπάνω οικισμοί περιβάλλονται από τρία ομόκεντρα αμυντικά συστήματα, αποτελούμενα από μία τάφρο, επάλξεις και τείχη, από τα οποία ορισμένα ήταν διπλά. Στην τοποθεσία Κοτόκα οι εσωτερικές αμυντικές δομές διατηρούνται αποσπασματικά, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει ότι, όταν η τοποθεσία επεκτάθηκε, οι επάλξεις προσαρμόστηκαν αναλόγως. Όσον αφορά τη δομή αυτών των μεγάλων οικιστικών κέντρων, στο ανώτερο επίπεδο ήταν κατασκευασμένα χωμάτινα κτίρια/εξέδρες, που συνήθως είχαν σχήμα U, ύψους μέχρι και 6 μ. Πάνω σε αυτά υψώνονταν κωνικές πυραμίδες ύψους μέχρι και 22 μ. Προφανώς επρόκειτο για λατρευτικού τύπου χώρους, αφού αυτή η κλίμακα της αστικής/θρησκευτικής αρχιτεκτονικής είναι το βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των μεγάλων οικισμών της Γιάνος δε Μόχος. Ο προσανατολισμός των πολιτικοθρησκευτικών αυτών κτιρίων είναι ομοιόμορφος και έχει κατεύθυνση προς τα βόρεια-βορειοδυτικά, όπως και ο προσανατολισμός των εκτε-

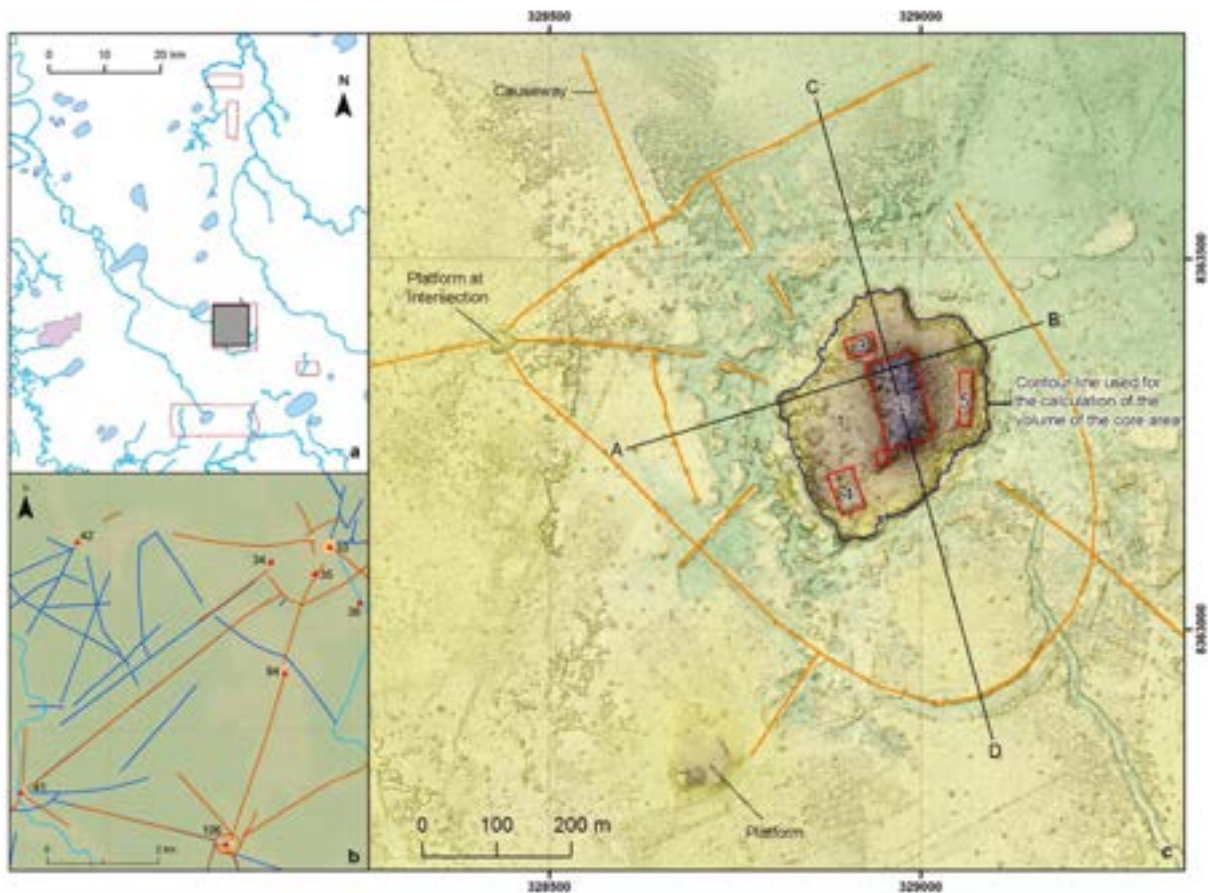
ταμένων ταφών της περιοχής. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι χωροταξικά οι παραπάνω οικιστικοί πυρήνες δεν βρίσκονται στο κέντρο της συνολικής εδαφικής επικράτειας του κράτους. Το Κοτόκα εκτείνεται νότια της πεδιάδας που ήλεγχε και, αντίστοιχα, το Λαντίβαρ απλώνεται στα νοτιοανατολικά της δικής του περιοχής ελέγχου.

Τα δευτερεύοντα και τριτεύοντα κέντρα

Στην ευρύτερη περιοχή της Γιάνος δε Μόχος, πέρα από το Κοτόκα και το Λαντίβαρ, που συνδέονται με ορατά ακόμα μονοπάτια, αναπτύσσονταν μικρότερου μεγέθους οικισμοί, οι οποίοι απλώνονταν πάνω σε υπερυψωμένες πλατφόρμες ύψους έως και 2 μ. και εμβαδού περίπου 500 τ.μ. η κάθε μία. Οι περισσότερες από αυτές βρίσκονται σε γεωστρατηγικής σημασίας σημεία της πεδιάδας, καθώς και σε ορισμένες διασταυρώσεις των κεντρικών μονοπατιών. Ως εκ τούτου πιστεύεται ότι οι παραπάνω οικισμοί

Γεωγλυφικό-τριτεύων οικισμός στη Γιάνος δε Μόχος (επάνω) και η ψηφιακή αναπαράστασή του (κάτω).

Το δευτερεύον οικιστικό κέντρο ΕΛ Θερίτο (c), όπου είναι εμφανής η βασική πλατφόρμα του οικισμού (1), η πυραμίδα σε σχήμα U (2) και διάφορες υπερυψωμένες πλατφόρμες οικιστικής χρήσης (3-5). Με γκρι χρώμα ορίζεται η θέση του οικισμού στη Γιάνος δε Μόχος (a), με μπλε γραμμές τα τεχνητά κανάλια νερού και με κόκκινο οι ανυψωμένοι δρόμοι (b).

λειτουργούσαν ως σημεία ελέγχου για όσους επιθυμούσαν να εισέλθουν στα ενδότερα. Αυτό βεβαίως σημαίνει ότι η πρόσβαση στα μεγάλα κέντρα δεν ήταν ελεύθερη σε όλους.

Τα δευτερεύοντα οικιστικά κέντρα ήταν το ΕΛ Σερίτο και το Σαλβατιέρα (συμβατικές ονομασίες), που οι βασικές πλατφόρμες τους είχαν εμβαδό 20.000-60.000 τ.μ. και περιβάλλονταν από έναν ακόμη ορατό πολυγωνικό περίβολο συνολικής έκτασης 210.000-410.000 τ.μ. Η αστική/θρησκευτική αρχιτεκτονική στην κορυφή της κάθε βασικής πλατφόρμας αποτελούσαν τουλάχιστον από ένα ανάχωμα.

Αντίθετα με τους δύο αστικούς πυρήνες, που δεν βρίσκονταν στο κέντρο της εδαφικής επικράτειας, οι δευτερεύοντες οικισμοί εκτείνονταν στο μέσο της περιφέρειας που ήλεγχαν. Γύρω τους αναπτύσσονταν μικρότεροι οικισμοί σε χαμηλότερες βαθμίδες (τριτεύοντα κέντρα), που συνδέονταν όλοι με τους υψηλότερους μέσω ενός εκτεταμένου δικτύου ευθύγραμμων δρόμων. Αυτά τα τριτογενή κέντρα αποτελούνταν από μία ενιαία βάση έκτασης περίπου 5.000 τ.μ. η καθεμία, περιβαλλόμενη από μία κυκλική τάφρο που περιέκλειε μία έκταση μέχρι και 25.000 τ.μ. Ωστόσο αυτές οι τριτογενείς

βαθμίδες δεν φαίνεται να είχαν κάποια διακριτή οδική σύνδεση μεταξύ τους, παρά μόνο τις κεντρικές οδούς που τις συνδέαν με τις υψηλότερες τοποθεσίες.

Γενικότερα στο τμήμα της Γιάνος δε Μόχος που διερευνήθηκε με τη μέθοδο της τηλεπισκόπησης εντοπίστηκαν κατά μέσο όρο 10 τεχνητές τοποθεσίες σε ακτίνα 10 χλμ. από κάθε οικισμό (δηλαδή μία απόσταση 2 ωρών με τα πόδια). Όμως στον ανατολικό τομέα παρατηρείται μεγαλύτερη πυκνότητα, με μέση απόσταση τα 1.800-3.970 μ. μεταξύ των οικισμών. Τέλος, έχει εντοπιστεί και ένα τέταρτο είδος τεχνητών τοποθεσιών στην εν λόγω πεδιάδα. Αυτό αποκαλείται «δασικό νησί» και το μέγεθός του ποικίλλει. Πρόκειται για υπερυψωμένες κατασκευές με μέση έκταση 3.500 τ.μ. Τα «δασικά νησιά» πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως προσωρινοί τόποι κατασκήνωσης των κυνηγών ή ως χώροι εξειδικευμένων δραστηριοτήτων (εκδοράς ζώων, εκγύμνασης στρατιωτών, κυνηγιού, και λοιπά).

Χάρη στην τεχνολογία επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη του περίφημου πολιτισμού Κασαράμπε και εντοπίστηκε το κέντρο του στη βορειοανατολική Βολιβία. Εκεί η τοπική κοινωνία κατάφερε να σμιλέψει το έδαφος, να δαμάσει τους ποταμούς και να εκμεταλλευτεί τη ζούγκλα μέσω ενός από τα μεγαλύτερα τεχνητά περιβάλλοντα του πλανήτη, χωρίς να διαταράξει το τοπικό οικοσύστημα. Τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών διαψεύδουν την άποψη ότι η δυτική Αμαζονία ήταν αραιοκατοικημένη στην προϊσπανική εποχή. Η αρχιτεκτονική διάταξη των μεγάλων οικισμών του πολιτισμού Κασαράμπε (500-1400 μ.Χ.) δείχνει ότι οι κάτοικοι της περιοχής δημιούργησαν ένα νέο κοινωνικό και δημόσιο τοπίο

μέσω της μνημειακότητας. Ο λαός αυτής της περιοχής επινόησε μία μοναδική μορφή τροπικής αγροτικής αστικοποίησης χαμηλής πυκνότητας, που αποτελεί την πρώτη γνωστή τέτοια περίπτωση για ολόκληρες τις τροπικές πεδιάδες της Νότιας Αμερικής. Η κλίμακα, η αρχιτεκτονική, οι υποδομές και η έκταση της διασποράς των οικισμών στη Γιάνος δε Μόχος είναι εφάμιλλες με αυτές των πολιτισμών των Άνδεων και πολύ πιο εξελιγμένες από των μέχρι σήμερα γνωστών οικισμών της νότιας Αμαζονίας. Όλοι οι μνημειακοί οικισμοί στη Γιάνος δε Μόχος άρχισαν να εγκαταλείπονται από τον 15ο αιώνα. Οι πιο πιθανές αιτίες για την παρακμή τους είναι οι πολεμικές συγκρούσεις, η ξηρασία ή/και η πείνα. Έκτοτε καταβροχθίστηκαν από τη ζούγκλα. Μόνο λίγοι έχουν ενταχθεί σε πόλεις και σε μεγάλα αγροκτήματα, ενώ κάποιοι άλλοι εξακολουθούν να καταλαμβάνονται από ιθαγενείς κοινότητες.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- W.M. Denevan, «Estimating Amazonian Indian Numbers in 1492», *Journal of Latin American Geography*, τόμ. 13, No 2, 2014.
- C.L. Erickson, *The Handbook of South American Archaeology*, Springer, Βερολίνο, 2008.
- C.C. Mann, *1491 – The Americas Before Columbus*, Vintage Books, Νέα Υόρκη, 2006.
- H. Prümers και ά., «Lidar reveals pre-Hispanic low-density urbanism in the Bolivian Amazon», *Nature*, 606, 25 Μαΐου 2022.
- Garcilaso de la Vega, *Royal Commentaries of the Incas*, University of Texas Press, 1987.
- J.H. Walker, «Amazonian Dark Earth and Ring Ditches in the Central Llanos de Mojos, Bolivia», *Culture, Agriculture, Food and Environment*, τόμ. 33, No 1, 2011.
- C. Watson, «Forgotten Ruins of “Monumental” Amazonian Settlements Discovered in Bolivian Jungle», *Science Alert*, 25 Μαΐου 2022.

Ο Λευτέρης Καντζίνος είναι συγγραφέας, ιστορικός ερευνητής.

Η ΠΑΡΑΞΕΝΗ ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΟΣ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΟΝΤΙΟΥ ΠΙΛΑΤΟΥ

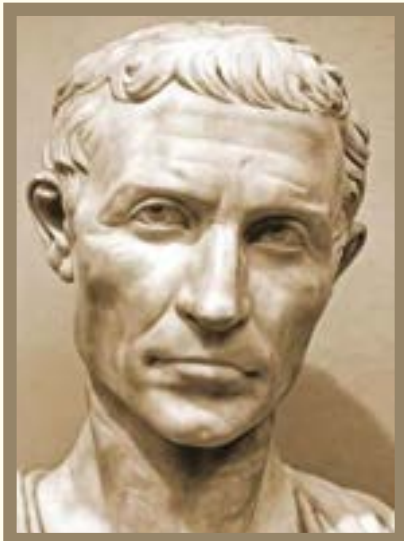
Η ανθεκτική κληρονομιά του Ρωμαίου κυβερνήτη που αντιμετώπισε το απόλυτο δίλημμα ενός πολιτικού

ΤΟΥ ΚΕΒΙΝ ΜΠΟΥΤΣΕΡ

ΠΡΟΣ το τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα ο παγανιστής λόγιος Κέλσος έγραψε μια αντιχριστιανική πραγματεία που κλεύαζε την πίστη στον Ιησού Χριστό. Αν ο Χριστός ήταν πράγματι ο Υιός του Θεού, αναρωτιόταν, γιατί ο Θεός δεν είχε τιμωρήσει τον Πόντιο Πιλάτο, τον άνθρωπο που ευθυνόταν για τη σταύρωσή του; Γιατί ο Πιλάτος δεν είχε οδηγηθεί στην τρέλα ή

δεν είχε συντριβεί, όπως οι χαρακτήρες στους ελληνικούς μύθους; Γιατί δεν είχε πληγεί από κάποια συμφορά;

Παρότι υπάρχουν πολλές ύστερες χριστιανικές παραδόσεις σχετικά με την τιμωρία του Πόντιου Πιλάτου, όλες φαίνεται να ανήκουν σε μια περίοδο πολύ μεταγενέστερη από εκείνη στη διάρκεια της οποίας έγραφε ο Κέλσος. Η πρόκληση του Κέλσου, και η απάντηση των πρω-

Προτομή του Πόντιου Πιλάτου (Μουσείο Βατικανού). ΔΕΞΙΑ: Το δαχτυλίδι του Πιλάτου. Διακρίνεται το όνομά του γραμμένο στα ελληνικά.

τοχριστιανών σε αυτήν, υποδεικνύει ότι υπήρχαν περισσότεροι από έναν πυρήνες αλήθειας στον ισχυρισμό ότι ο επίτροπος της Ιουδαίας είχε αποφύγει την κακοτυχία. Αυτό υπονοείται από την προσπάθεια που κατέβαλαν οι πρωτοχριστιανοί για να τον απαλλάξουν από την ευθύνη για τη Σταύρωση.

Η μόνη αξιόπιστη δήλωση που έχουμε για τη ζωή του Πιλάτου μετά τον χρόνο που πέρασε στην Ιουδαία έρχεται από το χέρι του Εβραίου συγγραφέα Ιώσηπου. Στο έργο του *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*, που γράφτηκε σχεδόν 60 χρόνια μετά τα γεγονότα, ο Ιώσηπος δηλώνει ότι ο Πιλάτος ανακλήθηκε στη Ρώμη αφού κακοδιαχειρίστηκε μια εξέγερση στην οποία εμπλέκονταν οι Σαμαρείτες το 36 μ.Χ. Γι' αυτό θα ήταν αναμενόμενο να αντιμετωπίσει μια ακρόαση ενώπιον του αυτοκράτορα Τιβέριου, του ηλικιωμένου αλλά ασυμβίβαστου ηγέτη που τον είχε διορίσει δέκα χρόνια πριν. Ο Πιλάτος έσπευσε πίσω στη Ρώμη, αλλά μέχρι να φτάσει, τον Μάρτιο του 67 μ.Χ., ο άρρωστος Τιβέριος είχε πεθάνει. Ένας νέος αυτοκράτορας, ο Καλιγούλας, είχε πάρει τα ηνία της εξουσίας.

Σχετικά με το τι συνέβη μετά υπάρχουν μόνο εικασίες. Ο Ιώσηπος δεν λέει τίποτα περισσότερο σχετικά, υπονοώντας ότι δεν υπήρξε κάποια ακρόαση. Ίσως, εν μέσω της γενικής ευφορίας που περιέβαλλε την ανάρρηση του Καλιγούλα, η υπόθεσή του να αναβλήθηκε, ή πολύ απλά να ξεχάστηκε. Ίσως η ακρόαση να συνέβη πράγματι και να απαλλάχθηκε. Απ' όσο γνωρίζουμε, του δόθηκε κάποια άλλη απόσπαση.

Η έλλειψη μιας κατάλληλα φρικτής μοίρας για τον Πιλάτο έφερε τους χριστιανούς απολογητές σε δύσκολη θέση. Ως κυβερνήτη, ήταν δουλειά του Πιλάτου να κρίνει τις υποθέσεις που περιλάμβαναν τη θανατική ποινή: εκείνος καταδί-

κασε τον Ιησού να μαρτυρήσει στον σταυρό. Δεν υπάρχει κάποιος τρόπος να παραβλεφθεί η ενοχή του. Έπρεπε να είχε ακολουθήσει η θεία τιμωρία.

Όμως στα πρωτοχριστιανικά χρόνια ήταν δύσκολο να κάνει κανείς τέτοιους ισχυρισμούς. Το ρωμαϊκό κράτος ήταν καχύποπτο σχετικά με τη νέα αίρεση και, αν οι χριστιανοί ήθελαν να αποφύγουν τη σύγκρουση, ήταν καλύτερο να μην κατηγορούν έναν από τους αξιωματούχους της Ρώμης για θεοκτονία. Τα κανονικά Ευαγγέλια τόνιζαν ότι ο Πιλάτος δεν ήταν εξ ολοκλήρου υπεύθυνος. Δεν μπορούσε να βρει για κάτι ένοχο τον Ιησού: «Οὐδὲν ἄξιον θανάτου ἐστὶ πεπραγμένον αὐτῷ. Παιδεύσας οὖν αὐτὸν ἀπολύσω», ανακηρύσσει ο Πιλάτος στο Κατὰ Λουκάν Ευαγγέλιο. Ο Ιωάννης βάζει τον Πιλάτο να αναγγείλει δύο φορές: «Ἐν αὐτῷ οὐδεμίαν αἰτίαν εὕρισκω». Το απόκρυφο Ευαγγέλιο του Πέτρου, που θεωρείται από πολλούς λόγιους ένα από τα πρωιμότερα χριστιανικά κείμενα, πήγε ακόμη παραπέρα. Σε αυτό ο Πιλάτος και οι στρατιώτες του δεν συμμετέχουν καθόλου στον χλευασμό και στον βασανισμό του Ιησού από τον όχλο. Ο ίδιος ο Πιλάτος ανακηρύσσει: «Ἐγὼ καθαρεύω τοῦ αἵματος τοῦ Ἰοῦ τοῦ Θεοῦ», και μαζί με τους στρατιώτες του, που φυλούν τον τάφο του Ιησού, συνωμοτεῖ ὥστε να κρατήσει το θαύμα της Ανάστασης μυστικό από τους Ιουδαίους ιερείς.

Η παράδοση ενός άμοιρου ευθυνών Πιλάτου, ενός μάρτυρα των Παθών, οδήγησε σε ένα παράξενο πρωτοχριστιανικό ενδιαφέρον για εκείνον. Μέχρι τον 2ο μ.Χ. αιώνα ψευδείς επιστολές του Πιλάτου που εξιστορούσαν τη θαυμαστή ιστορία του Ιησού άρχισαν να κυκλοφορούν ανάμεσα στους πιστούς. Οι επανομαζόμενες *Πράξεις του Πιλάτου*, που υποτίθεται ότι προέκυψαν από τα ίδια τα αρχεία του επιτρόπου, απεικονίζουν τον

Πιλάτο ως προσήλυτο. Ο Τερτυλλιανός, ο χριστιανός θεολόγος του όψιμου 2ου αιώνα, περιέγραψε τον Πιλάτο ως κάποιον «που και ο ίδιος στη δική του συνείδηση ήταν πλέον Χριστιανός» και διαινόταν ότι ο Τιβέριος είχε πειστεί τόσο πολύ από τις αναφορές του Πιλάτου, που θα είχε τοποθετήσει τον Ιησού ανάμεσα στους Ρωμαίους θεούς αν δεν είχε αρνηθεί η Σύγκλητος. Ήταν τόσο επιδραστικές οι διάφορες εκδοχές των *Πράξεων του Πιλάτου*, που στις αρχές του 4ου αιώνα το ρωμαϊκό κράτος δημιούργησε και προώθησε μια αντιχριστιανική «αληθινή» παγανιστική εκδοχή, σε μια προσπάθεια να δυσφημήσει τις άλλες, τις χριστιανικές. Περιττό να ειπωθεί ότι αυτή δεν ήταν πιο αξιόπιστη από τις αντίπαλές της εκδοχές.

Όλα αυτά μπορεί να φαντάζουν απλώς

παράξενα, όμως η άφηση του Πιλάτου ήρθε με ένα τεράστιο κόστος. Οι πρωτοχριστιανοί μετατόπισαν την ευθύνη για την Σταύρωση σε άλλους. Μια αντίκρουση των επιχειρημάτων του Κέλσου, που γράφτηκε από έναν επίσκοπο του 3ου αιώνα, τον Ωριγένη, το δείχνει ξεκάθαρα: «Ούχ ούτω Πιλάτος ήν καταδικάσας αυτόν,» έγραψε, «ώς τὸ Ἰουδαίων ἔθνος». Ο Κέλσος είχε διαλέξει τον λάθος ένοχο και το γεγονός ότι το έθνος των Ιουδαίων είχε καταστραφεί από τους Ρωμαίους και είχε διασκορπιστεί σε όλη τη γη ήταν απόδειξη της τιμωρίας του Θεού. Οι ψευδείς επιστολές και οι χριστιανικές εκδοχές των *Πράξεων του Πιλάτου* έλεγαν το ίδιο πράγμα, όπως και άλλοι χριστιανοί απολογητές. Οι *Πράξεις* έφτασαν να εμφανίζουν τον όχλο των Ιουδαίων να λέει στον Πιλάτο ότι δέχονται εκουσίως την ενοχή

Ο Ιησούς ενώπιον του Πιλάτου, έργο του Μιχάλι Μουνκάτσι (Βουδαπέστη, Εθνική Πινακοθήκη Ουγγαρίας).

του αίματος, μια ηχώ του Κατά Ματθαίον Ευαγγελίου, που εμφανίζει τον ίδιο όχλο να φωνάζει «Τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν!» Αυτοὶ οἱ ισχυρισμοὶ δημιούργησαν μια βάση για τις διώξεις των Εβραίων ἀπὸ τους χριστιανούς ἀκόμη και μέχρι τῆ σύγχρονη εποχή.

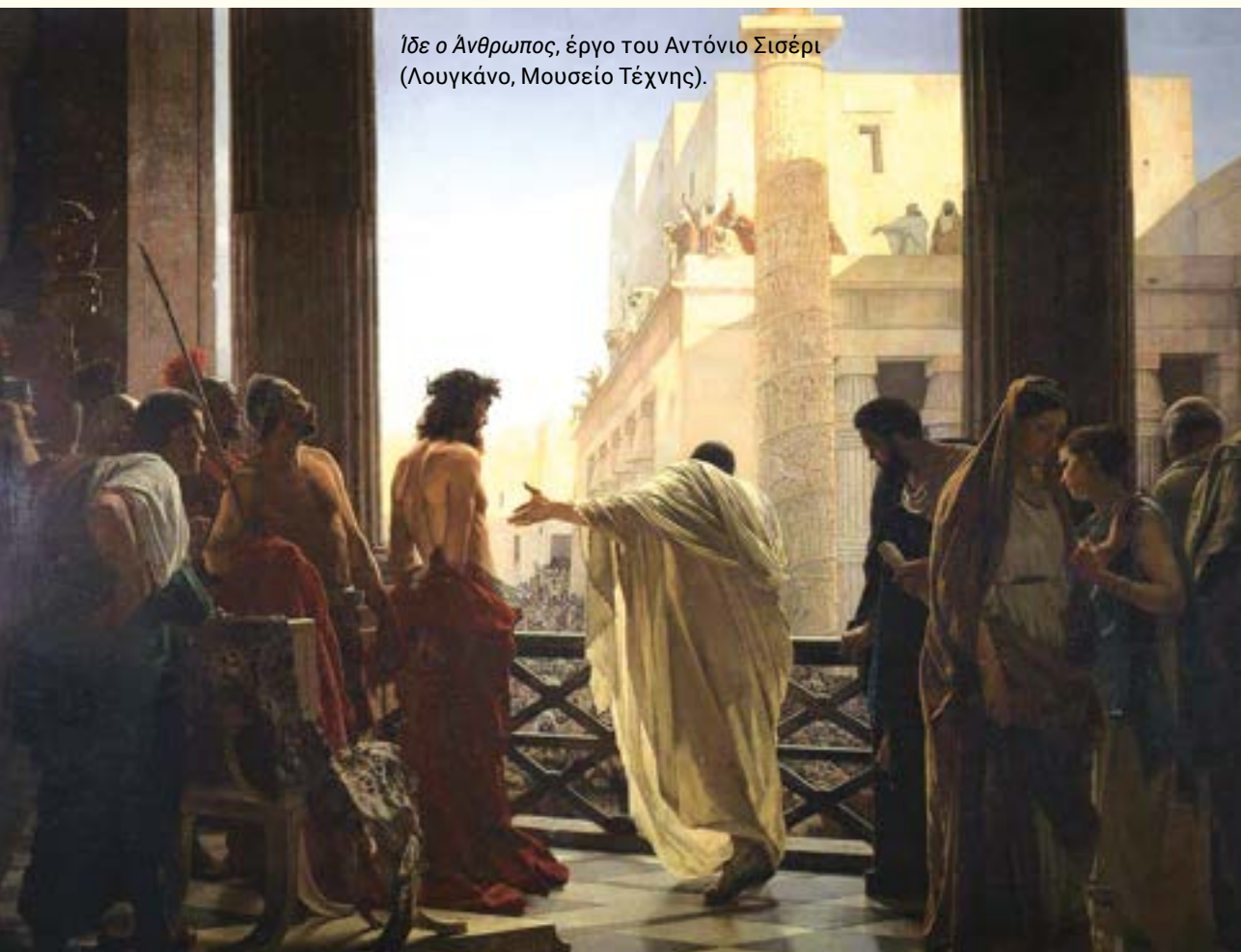
Ἡ ἀπαλλαγὴ του Πιλάτου ἀπὸ οποιαδήποτε εὐθύνη στοίχισε πολλά και ἦταν το προϊόν συγκεκριμένων θρησκευτικῶν και πολιτικῶν συνθηκῶν. Ὄταν τον 4ο αἰώνα ἡ Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία ἐγίνε χριστιανικὸ κράτος, δεν υπήρχε πια καμία ἀνάγκη να υπογραμμιστεῖ ἡ ἀωότητά του. Το Σῦμβολο τῆς Νίκαιας (Σῦμβολο τῆς Πίστεως), που δημιουργήθηκε ἐπὶ του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου το 325 μ.Χ. και τροποποιήθηκε το 381 μ.Χ., δήλωνε εὐθέως ὅτι ο Χριστὸς σταυρώθηκε «ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου».

Ἐγινε ἀποδεκτὸ να ἀπεικονίζεται ο Πιλάτος ως κακός και ἀναπτύχθηκε ἓνα μεγάλο εὔρος μύθων που περιέγραφαν το φρικτὸ τέλος του.

Ὡστόσο μερικοὶ ἐπιδραστικοὶ Χριστιανοὶ πρόβαλαν ἀντιρρήσεις. Ὁ Ἅγιος Αυγουστίνος, γράφοντας τον 6ο αἰώνα, υποστήριξε ὅτι ὅταν ο Πιλάτος ἐγράψε στον σταυρὸ «Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων», το ἐννοοῦσε πραγματικά: «Δεν μπορούσε να ξεριζωθεί ἀπὸ τῆν καρδιά του ὅτι ο Ἰησοῦς ἦταν ὁ βασιλιάς των Ἰουδαίων».

Παρότι ἡ Δύση συνέχισε ἀναπτύσσοντας τῆν παράδοση ἐνός «κακοῦ» Πιλάτου που τιμωρήθηκε για τα ἀδικήματά του, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία προτίμησε μια εὐνοϊκὴ ἐρμηνεῖα. Ὅχι μόνο ο Πιλάτος ἦταν χριστιανός, ἀλλὰ ἦταν και ὁμολογητής, ἀκόμη και μάρτυρας. Ἐνα ἀνα-

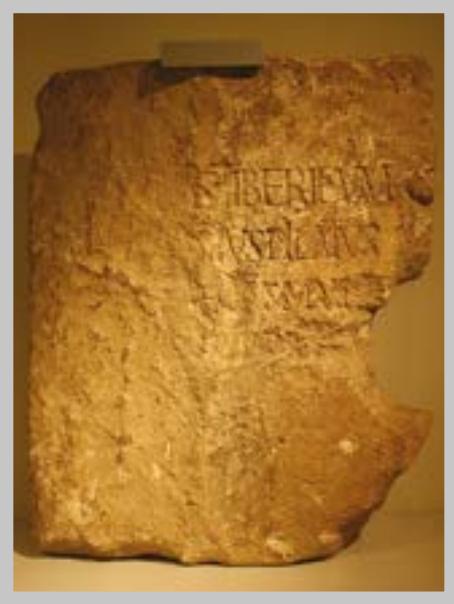
Ἴδε ο Ἄνθρωπος, ἔργο του Αντόνιο Σισέρι (Λουγκάνο, Μουσεῖο Τέχνης).

τολικό κείμενο, η *Παράδοσις Πιλάτου*, βάζει τον Τιβέριο να διατάζει τον αποκεφαλισμό του κυβερνήτη επειδή επέτρεψε να συμβεί η Σταύρωση. Πρώτα ο Πιλάτος μετανοεί και μετά μια φωνή από τους ουρανοί ανακηρύσσει ότι όλα τα έθνη θα τον ευλογήσουν, επειδή επί της διακυβέρνησής του εκπληρώθηκαν οι προφητείες σχετικά με τον Χριστό. Στο τέλος ένας άγγελος μεταφέρει το κομμένο κεφάλι του. Σε κάποιες διηγήσεις θάβεται με τη γυναίκα του και τα δύο παιδιά του δίπλα στον τάφο του Ιησού – το απόλυτο μνήμα ενός μάρτυρα.

Στο Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο η γυναίκα του Πιλάτου προειδοποιεί τον σύζυγό της να μη βλάψει τον Ιησού και γι' αυτό έγινε αγία για τους ορθόδοξους χριστιανούς. Οι Κόπτες και οι χριστιανοί της Αιθιοπίας προχώρησαν στο επόμενο βήμα και αγιοποίησαν τον ίδιο τον Πιλάτο. Μια αιθιοπική συλλογή αγιογραφιών αναγράφει την ημέρα του Αγίου Πιλάτου ως την 25η μέρα του θερινού μήνα *Sanne*, μέρα που μοιράζεται με τη σύζυγό του, Πρόκλα, και τους αγίους Ιούδα, Πέτρο και Παύλο: «Χαιρετισμοί στον Πιλάτο, που ένιψε τας χείρας του για να δείξει πως ο ίδιος ήταν αθώος για το αίμα του Ιησού Χριστού».

Όσοι γνωρίζουν καλά τη δυτική παράδοση μπορεί να βρουν την ιδέα του Αγίου Πόντιου Πιλάτου περίεργη ή ακόμη και παράλογη. Η γοητεία όμως γύρω από τον μύθο του δεν υποχωρεί ποτέ. Από τις *Πράξεις του Πιλάτου* μέχρι το μυθιστόρημα του Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ *Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα*, ο άνθρωπος που

Η πέτρα του Πιλάτου. Κατασκευάστηκε ενδεχομένως προς τιμήν του αυτοκράτορα Τιβέριου και χρονολογείται από το 26-36 μ.Χ. Η αφιέρωση δηλώνει ότι ο Πιλάτος ήταν έπαρχος της Ιουδαίας (Ιερουσαλήμ, Αρχαιολογικό Μουσείο Ισραήλ).

ανέκρινε, δίκασε και σταύρωσε τον Ιησού παραμένει ένα αίνιγμα, μια σκιώδης μεταφορά για τα αντίθετα: την υπεκφυγή και το πείσμα, τη δειλία και τον ηρωισμό, τη σκληρότητα και την επιείκεια.

Το δίλημά του – να κάνει το σωστό ή το δημοφιλές – είναι το δίλημμα κάθε ηγεμόνα. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να δείξουν κατανόηση για εκείνον: κι εμείς ερχόμαστε κάποιες φορές αντιμέτωποι με μια δύσκολη επιλογή· όμως, ευτυχώς για μας, η κληρονομιά της είναι πιθανότερα λιγότερο ανθεκτική.

Ο Κέβιν Μπούτσερ είναι καθηγητής στο Τμήμα Κλασικής Φιλολογίας και Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Ουόρικ.

Μετάφραση: Μυρτώ Κατσιγέρα

Μέλη της επίλεκτης μονάδας των Ταγμάτων Εφόδου «Χορστ Βέσελ» στο Μπίλεφελντ το 1933.

Η εμφάνιση των Ταγμάτων

Τα βραχύβια Τάγματα Εφόδου ιδρύθηκαν στις 23 Μαρτίου 1933 στη Θεσσαλονίκη, σε συνέλευση «υπερτριακοσίων» εφέδρων αξιωματικών και υπαξιωματικών, με πρωτοβουλία του προέδρου του Συνδέσμου Εφέδρων Αξιωματικών Ιωάννη Βούρβουλη, διαχειριστή της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* και κυριότερο εκπρόσωπο του Γεωργίου Κονδύλη στη Θεσσαλονίκη. Ο Βούρβουλης, σε άρθρο του στην εν λόγω εφημερίδα, ανέφερε ως αφετηρία της συγκρότησης των Ταγμάτων το αποτυχημένο πλαστηρικό κίνημα της 6ης Μαρτίου 1933, καθώς θεωρούσε ότι θα έπρεπε σε αντίστοιχες μελλοντικές περιπτώσεις να υπάρχουν σε ετοιμότητα «ομάδες δράσης» για να επιβάλουν την τάξη. Ο πυρήνας των Ταγμάτων αποτελούνταν από παλαιούς πολεμιστές, «διότι εκείνοι είνε εις θέσιν να πονούν περισσότερον παντός άλλου τον τόπον αυτόν υπέρ του οποίου τόσα υπέστησαν». Μία θέση που απηχεί την

αντίληψη της χαρακωματοκρατίας (*trincerocrazia*), δηλαδή της «αριστοκρατίας του χαρακώματος», της νέας πρωτοπορίας που αναδύθηκε από τον πόλεμο και είχε εμφανιστεί την επαύριον του πολέμου στην Ιταλία αρχικά, αλλά και σε άλλες χώρες στη συνέχεια.

Οι δραστηριότητες των Ταγμάτων Εφόδου προβάλλονταν συστηματικά από τον *Ταχυδρόμο*, το δημοσιογραφικό όργανο του Κονδύλη τη δεδομένη στιγμή στη Θεσσαλονίκη. Η εφημερίδα μάλιστα είχε οριστεί από το Τάγμα Εφόδου της πόλης ως επίσημο δημοσιογραφικό όργανό του, όπως αυτό ανέφερε σε σχετική ανακοίνωσή του. Αντίθετα τα υπόλοιπα έντυπα της πόλης, ακόμη και το *Φως*, κύριο όργανο Τύπου των Λαϊκών στη Θεσσαλονίκη, έδειξαν περιορισμένο ενδιαφέρον για την ύπαρξή του.

Σύμφωνα με το διακηρυγμένο πρόγραμμα των Ταγμάτων, αυτά θα διενεργούσαν γυμνάσια, επιθεωρήσεις, στρατιωτικές ασκήσεις και θα εξέδιδαν ημε-

Συγκέντρωση μελών του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης στις 23 Μαρτίου 1933.

ρήσιες διαταγές, όπως άλλες στρατιωτικές μονάδες, ώστε να βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση. Ο Βούρβουλης αναγνώριζε ότι δεν υπήρχε ακόμα ο κατάλληλος αρχηγός, αλλά θεωρούσε ότι θα βρισκόταν εν καιρώ. Στο οργανωτικό σκέλος το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης, σύμφωνα πάντα με τις δημοσιεύσεις του στον *Ταχυδρόμο*, δημιούργησε 24 λόχους, με μέλη αρχικά «υπερδιακοσίους» έφεδρους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες ισάριθμων συνοικιών. Οι λόχοι αυτοί είχαν συγκροτηθεί έως τις 9 Απριλίου, ημέρα κατά την οποία έγινε στρατιωτικού τύπου επιθεώρηση από τη διοικούσα επιτροπή με επικεφαλής τον Ιωάννη Βούρβουλη, και αριθμούσαν 1.500 άνδρες.

Οι θέσεις των Ταγμάτων και η εξάπλωσή τους

Τα Τάγματα εξαρχής διαλαλούσαν ότι δεν αποτελούσαν νέο κόμμα και ότι δημιουργήθηκαν ως απάντηση στην έως τότε εφαρμοσθείσα πολιτική, με την

οποία «δισεσαλεύθησαν τα θεμέλια της κοινωνικής και κρατικής πειθαρχίας» και «επεβλήθη ως πολιτική αρχή η αναρχία». Σε αυτό το πλαίσιο τα Τάγματα αυτοχαρακτηρίζονταν ως μία «αυθόρμητη» έκφραση «της λαϊκής θελήσεως, εκδήλωσης προς αναδημιουργίαν και ανάπλασιν του παντός». Τα Τάγματα θεωρούσαν τη δράση τους ως το «κατάλληλον μέσον» για «ΝΑ ΕΠΙΒΑΛΟΥΝ ΤΗΝ ΤΑΞΙΝ, ΝΑ ΕΠΑΝΑΦΕΡΟΥΝ ΤΗΝ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑΝ, ΝΑ ΚΑΘΙΔΡΥΣΟΥΝ ΤΗΝ ΙΕΡΑΡΧΗΣΙΝ», καθώς και «να επιβάλουν τον σεβασμόν της ιδέας ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ».

Οι διακηρύξεις όμως αυτές, όπως γρήγορα φανερώθηκε, είχαν σαφές πολιτικό πρόσημο. Κατά τον Βούρβουλη το Τάγμα Εφόδου ήταν «ο φρουρός των ελευθεριών του Λαού». Η περιφρούρηση ωστόσο αυτή στρεφόταν ξεκάθαρα εναντίον των βενιζελικών, οι οποίοι «ευρίσκονται πανταχού παρόντες σήμερα εις την Διοίκησιν, εις την Δικαιοσύνην, εις το Στράτευμα, εις την Χωροφυλακήν», διότι «ο Βενιζελισμός δεν είναι μόνον

κόμμα αλλ' είναι σύστημα μελετημένον και εφηρμοσμένον επί εικοσαετίαν». Γι' αυτό καλούσε την κυβέρνηση να πολεμήσει τον βενιζελισμό «με τα όπλα που μας πολεμά» ειδάλλως προειδοποιούσε ότι τα Τάγματα Εφόδου θα αναβαθμίζονταν σε «Συντάγματα Εφόδου». Ο πραγματικός σκοπός των Ταγμάτων ήταν η «εκκαθάρισις» του κρατικού μηχανισμού από τον βενιζελισμό και η συνδρομή στη νέα (Λαϊκή) κυβέρνηση ώστε να παγιωθεί, αποτρέποντας νέες προσπάθειες των βενιζελικών να την ανατρέψουν, όπως το κίνημα Πλαστήρα της 6ης Μαρτίου 1933. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε απερίφραστα σε ανακοίνωσή του το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης, αυτό εμφανίστηκε για τη «δαιώνισιν της Νίκης» της 5ης Μαρτίου 1933, ενώ η (επίσης κονδυλική) αθηναϊκή εφημερίδα *Ελληνική* σημείωνε ότι η ίδρυσή τους πραγματοποιήθηκε «προς συγκρότησιν μίας δυνάμεως ισχυράς προς καταστολήν πάσης εκ μέρους των φατριαζόντων βενιζελικών παρανόμων».

Στη ρητορική του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης, η οποία αναδύεται από τις σχετικές δημοσιεύσεις στον *Ταχυδρόμο*, υπήρχαν και αντικοινοβουλευτικές νύξεις, οι οποίες προέρχονταν ως αντίδραση στη βενιζελική κυριαρχία από την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας (1924) και μετά. Συγκεκριμένα, σε άρθρο για τις θέσεις του Τάγματος σημειωνόταν ότι «τελευταίως [...] επεκράτησεν ένα χάος εις όλα γενικώς τα ελληνικά ζητήματα, καθόσον η δημοκρατική ιδέα, παρεκκλίνουσα της θέσεως ην έχει εις εν οργανωμένον Κράτος, κατήντησεν εις αναρχίαν, εις αυδή φαυλατισμόν, εις αναισχυντον επικράτησιν μερικών ξεδιαντρόπων επιτηδείων». Ο βίος της δημοκρατίας θεωρούντα ότι είχε αφαιρεθεί από τον λαό το δικαίωμα της εκλογής αντιπροσώπων και απλώς επικύρωνε τις

θελήσεις «των επικαθησάντων επί της ράχεώς του». Την κατάσταση αυτή φιλοδοξούσε «να κτυπήσῃ» το Τάγμα Εφόδου, χωρίς όμως να στρέφεται ευθαρσώς εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σύντομα στο κάδρο των αντιπάλων των Ταγμάτων Εφόδου, πέραν των βενιζελικών, προστέθηκαν και οι κομμουνιστές. Όπως ξεκαθάριζε σε μία από τις πρώτες διακηρύξεις του το Τάγμα Εφόδου Θεσσαλονίκης, ο κομμουνισμός «θα καταπολεμηθεί» από τα Τάγματα Εφόδου, καθώς αποτελούσε ένα «διαλυτικό στοιχείο» του Κράτους και επιδρούσε «επιβλαβώς» σε αυτό. Μάλιστα εμφανίστηκε η σκέψη να συγκροτηθεί και Τάγμα Αμύνης υπαγόμενο στο Τάγμα Εφόδου, το οποίο θα ασχολούνταν αποκλειστικά με την αντιμετώπιση «κάθε κινήσεως αντιδράσεως από μέρους των Κομμουνιστικών οργανώσεων».

Τις μέρες που ακολούθησαν την ίδρυση του παραστρατιωτικού σχηματισμού της Θεσσαλονίκης, Τάγματα Εφόδου ιδρύθηκαν και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας (Αξιούπολη, Σιδηρόκαστρο, Αχλαδοχώρι, Μουριές, και λοιπά), ενώ το φαινόμενο δεν περιορίστηκε στη βόρεια Ελλάδα. Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών ιδρύθηκε στις 2 Απριλίου 1933 με πρωτοβουλία της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, μέλη της οποίας αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα του. Η ομοσπονδία αυτή είχε ιδρυθεί το 1932 και σε αυτήν υπάγονταν 15 παλαιοπολεμικές οργανώσεις από την Αθήνα και τον Πειραιά, καθώς και 17 από την επαρχία. Η ομοσπονδία, η οποία είχε ως πρόεδρο τον Τάκη (Παναγιώτη) Χαιρόπουλο, δραστηριοποιούνταν παράλληλα με τον Οργανισμό Παλαιών Πολεμιστών, με τις δύο οργανώσεις ουσιαστικά να αποτελούν σώματα υπό τον έλεγχο του Χαιρόπουλου. Παρότι ο Οργανισμός Παλαιών Πολεμιστών ιδρύθηκε επίσημα τον Φε-

Το διοικητικό συμβούλιο των ελληνικών Ταγμάτων Εφόδου, (εφ. *ΗΕλληνική*, 8 Απρ. 1933).

βρουάριο του 1932, η λειτουργία του χρονολογείται τουλάχιστον από το 1929. Εκ των ιδρυτών και ισόβιος πρόεδρος του έως τη δεκαετία του 1970 ήταν ο Τάκης Χαιρόπουλος. Ο οργανισμός προσείλκυε βετεράνους, καθώς έκανε ποικίλες ενέργειες για την επέκταση της πρόνοιας για τους παλαιούς πολεμιστές ιδρύοντας το Ταμείο Αλληλοβοήθειας Εφέδρων (1932), τον Κυανό Σταυρό Εφέδρων (1933), ο οποίος παρείχε συσσίτιο, επιδόματα και υγειονομική περίθαλψη σε άπορους και άνεργους παλαιούς πολεμιστές, το Γραφείο Εξευρέσεως Εργασίας (1936), ενώ βοηθούσε γραφειοκρατικά ανάπηρους πολέμου για τη έκδοση πολεμικής σύνταξης.

Το Τάγμα Εφόδου της Αθήνας απαρτιζόταν κατά βάση από έφεδρους παλαιούς πολεμιστές και είχε και αυτό στρατιωτική δομή. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα σχετικά δημοσιεύματα στον Τύπο, αποτελούνταν από 30 φάλαγγες με δύναμη 60 ανδρών η καθεμία, ήτοι 1.800 άτομα, τα οποία βρισκόνταν υπό τη διοί-

τηση «αξιοματικών». Το Τάγμα Εφόδου Αθηνών, με «Γενικό Διοικητή» τον Χαιρόπουλο και επιτελάρχη τον Σπυρίδωνα Λιμαζόπουλο, αντιπρόεδρο της Ομοσπονδίας Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών, εναρμονιζόταν ιδεολογικά με το αδελφό Τάγμα της Θεσσαλονίκης, έχοντας ως διακηρυγμένο σκοπό την «άμυνα κατά παντός ανατρεπτικού ή κομμουνιστικού στοιχείου το οποίο θα ήθελε να επιβουλευθή το αστικόν κοινωνικό καθεστώς». Όπως και στην περίπτωση του Βούρβουλη, ο Χαιρόπουλος σε συνέντευξή του στην *Ελληνική*, μολονότι δήλωνε ότι τυπικά τα Τάγματα «ευρίσκονται μακράν πάσης πολιτικής αναμίξεως», παραδεχόταν ότι εξαιτίας «των τρεχουσών συνθηκών» είχαν ορισμένες συγκεκριμένες πολιτικές αρχές, καθώς θα έπρεπε να «κινούνται νομοταγώς προς προάσπισιν του κοινωνικού καθεστώτος». Αντιφάσκοντας με τη θέση περί ανεξαρτησίας των Ταγμάτων Εφόδου, ο Χαιρόπουλος δήλωνε ότι αυτά υποστήριζαν την κυβέρνηση των Λαϊ-

κών, η οποία εξέφραζε τη «λαϊκήν θέλησιν», και προσδοκούσε στην υποστήριξη του κράτους, «καθ' όσον υπέρ αυτού αγωνίζονται [τα Τάγματα]». Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν και σε αυτή την περίπτωση στον έτερο ιδεολογικό αντίπαλο, τον κομμουνισμό, καθώς με την άνοδο της δύναμης των κομμουνιστών «εκτίθεται εις κινδύνους το αστικόν καθεστώς». Τέλος, το Τάγμα Εφόδου Αθηνών εξέφρασε και φιλοβασιλικές τάσεις. Σε τηλεγράφημά του προς τον εξόριστο πρώην βασιλιά Γεώργιο Β' δήλωνε ότι τα μέλη του «εκπροσωπούν σύσσωμον αληθή Εφεδρικών Κόσμον» και ευχόταν επ' ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής «ταχεία επάνοδον επ' αγαθώ δοκιμαζομένης Πατρίδος».

Τα Τάγματα Εφόδου, όπως και η στρατιωτική δομή του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών (σύμφωνα με το καταστατικό του ίσχυε στρατιωτική ιεραρχία, καθώς και απόλυτη πίστη στον αρχηγό),

είχαν σαφείς επιρροές από τις αντίστοιχες ομάδες κρούσεις που έδρασαν σε Ιταλία και Γερμανία πριν από την άνοδο του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού. Όπως παραδεχόταν και ο ίδιος ο Βούρβουλης, πρότυπό του ήταν τα μωσολινικά και τα χιτλερικά Τάγματα Εφόδου, για τα γερμανικά μάλιστα τόνιζε ότι «η δράσις των και το έργον των υπήρξαν δι' ημάς διδάγματα». Παράλληλα, ωστόσο, υποστήριζε ότι τα ελληνικά Τάγματα Εφόδου αντλούσαν στοιχεία από την παράδοση του αρματολισμού και των αντάρτικων σωμάτων του Μακεδονικού Αγώνα. Βέβαιος για την επιτυχία των Ταγμάτων κατέληγε ότι σε όποια περίπτωση είχε εμφανιστεί ένας τέτοιος παραστρατιωτικός σχηματισμός (Επανάσταση του 1821, Μακεδονικός Αγώνας, Ιταλία και Γερμανία την επαύριον του Μεγάλου Πολέμου) «επέβαλε την ανόρθωσιν, την εξυγιάνσιν, την αναγέννησιν και ΕΞΗΣΦΑΛΙΣΕ ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΩΝ

Εφ. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 24 Μαρτίου 1933. ΔΕΞΙΑ: Εφ. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 27 Μαρτίου 1933.

ΙΔΡΥΟΝΤΑΙ ΠΑΝΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΑ ΕΦΟΔΟΥ ΠΩΣ ΣΥΜΠΛΗΡΟΥΝΤΑΙ ΑΙ ΔΙΜΟΙΡΙΑΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατά τηλεγράφημα εκ Πατρών πρωτοβουλία του Συνδέσμου Εφόδων Α-ξιοματικών και Ύποξιοματικών ιδρύθη και ούτωδε Τάγμα Εφόδου κατά το πρότυπον του ιδρυθέντος ενταύθα.

Επίσης κατά πληροφορίας παρότρην διοίκειν του Τάγματος ηγγισεν η κίνησις δια την ίδρυσιν Ταγμάτων εφόδου εις τὰς κυριώτερας πόλεις τήσχωρας κατά το πρότυπον Θεσσαλονίκης.

Και χθές καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν παρετηρήθη ἀθρόα προσέλευσις ἐνθουσιωδῶν ὁπαδῶν τοῦ Τάγματος, ὁ ἀριθμὸς δὲ τῶν προσεγγομένων ὑπερβαίνει καὶ τὴν πλῆθον αἰσιόδοξον προσδοκίαν, ὑπολογίζεται δὲ ὅτι θὰ ὑπερβῇ τὰς 2.000 ἐντὸς ἐνὸς μηνός, πολὺνὸν ἢ κατὰ τάξιν δὲν γίνεται ἀθρόω; ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας ἵνα μὴ παρεσφραδίσουν ἀνεπιθύμητα στοιχεῖα.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ

ΤΑΓΜΑ ΕΦΟΔΟΥ ΙΔΡΥΘΗ ΚΑΙ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΙΔΡΥΣΙΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ. - Ο
ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ.

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ

Τηλεγραφήματα ἐξ Ἀθηνῶν ληροθέντα σήμερον ἀναγγέλλουσι τὴν ίδρυσιν τοῦ τάγματος εφόδου Ἀθηνῶν τὸ ὁποῖον θὰ εὐρίσκειται πάντοτε ἐν ἐπαφῇ καὶ θλ ἐνεργεῖ ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ τάγματος Θεσσαλονίκης.

Διὰ τηλεγραφημάτων ἀποσταλέντων χθές εἰς Κοζάνην, Βέροιαν καὶ Νάουσσαν δίδεται καὶ πρὸς τὰς πόλεις ταύτας τὸ σύνθημα διὰ τὴν συγκρότησιν καὶ ἐκεῖ παραρτημάτων.

Ὅμοίωσ σχετικαὶ τηλεγραφικαὶ ὁδηγίαι ἀπεστάλησαν καὶ εἰς Πειραιᾶ πρὸς τὴν ἐκεῖ ἑνωσιν τῶν Παλαιῶν Πολεμιστῶν πρὸς ίδρυσιν Τάγματος Ἐφόδου.

Εφ. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 29 Μαρτίου 1933. ΔΕΞΙΑ: Εφ. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 5 Απριλίου 1933.

ΧΩΡΩΝ αυτών». Συγκεκριμένα, ο σκουαδρισμός (squadrismo), η ανάδυση των φασιστικών ομάδων κρούσης που έδρασαν την περίοδο 1920-1921 στην Ιταλία και αποτέλεσαν τη βάση του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος (Partito Nazionale Fascista), είχε ως χαρακτηριστικά του την απόρριψη του ορθολογισμού, την αντίληψη της μαχητικότητας ως ολοκληρωτική αφοσίωση, το κοινό αίσθημα συντροφικότητας, την ηθική της μάχης και την αρχή της ιεραρχίας. Οι ομάδες αυτές επιδόθηκαν στη βία εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων, ιδίως της Αριστεράς, προλειαινοντας τον δρόμο για την άνοδο του φασισμού στην εξουσία. Αντίστοιχη τακτική ακολούθησε και ο εθνικοσοσιαλισμός με τη δράση των

δικών του Ταγμάτων Εφόδου (Sturmabteilung, SA), ιδίως την περίοδο 1930-1933, συμβάλλοντας στην άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933, δύο μόλις μήνες πριν από την εμφάνιση του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης.

Αποτυχία και παρακμή

Στην ελληνική περίπτωση πάντως το εγχείρημα αυτό απέτυχε παταγωδώς, όπως μαρτυρά ο βραχύς βίος των Ταγμάτων, τα οποία δραστηριοποιήθηκαν μόλις έναν μήνα. Μετά τις 11 Απριλίου 1933 οι αναφορές σε αυτά στο κύριο όργανο του Τάγματος Εφόδου Θεσσαλονίκης, τον Ταχυδρόμο, που μέχρι τότε φιλοξενούσε καθημερινά άρθρα για τις

Τριεπιλιτες (χαλυβδόκρανοι) στην Αθήνα στις 25 Μαρτίου 1933. Ιδρύθηκε το 1927 και ήταν η μεγαλύτερη φασιστική πρωτοφασιστική και αντισιμητική οργάνωση της Βόρειας Ελλάδας την περίοδο του Μεσοπολέμου.

δραστηριότητές του, ουσιαστικά εξαφανίζονται. Επίσης, μολονότι το Τάγμα Εφόδου Αθηνών είχε εξαγγείλει ότι στις 23 Απριλίου 1933 θα πραγματοποιούνταν η ορκωμοσία του σε δημόσια τελετή, δεν έχει εντοπιστεί καμία αναφορά στον Τύπο για την πραγματοποίηση αυτής της τελετής ή κάποια άλλη δραστηριότητα.

Οι ελάχιστες σχετικές πληροφορίες για τα Τάγματα, οι οποίες προέρχονται από μικρή μερίδα του Τύπου και αποκλειστικά για ένα διάστημα λίγων εβδομάδων τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1933, δεν μας παρέχουν δυστυχώς επαρκείς πληροφορίες γι' αυτά. Πάντως δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία η περίοδος δραστηριοποίησής τους, η οποία συμπίπτει με το χρονικό διάστημα της όξυνσης των πολιτικών παθών την επαύριο του αποτυχημένου πλασθητικού κινήματος της 6ης Μαρτίου 1933. Μάλιστα το τέλος των Ταγμάτων συμπίπτει με την ολοκλήρωση

των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Παναγή Τσαλδάρη και τη λήψη ψήφου εμπιστοσύνης από το Κοινοβούλιο στις 11 Απριλίου 1933. Τις μέρες εκείνες η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση δεν είχε σταθεροποιηθεί πλήρως, ενώ το στράτευμα δεν θεωρούνταν απόλυτα πιστό σε αυτήν. Μια τέτοια παραστρατιωτική δύναμη θα μπορούσε να συνδράμει επικουρικά σε ενδεχόμενη προσπάθεια των βενιζελικών να ανατρέψουν τη νέα κυβέρνηση, όπως ευθέως δήλωναν οι επικεφαλής των Ταγμάτων Εφόδου Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

Η ίδρυση των Ταγμάτων σε μία τέτοια συγκυρία δύσκολα θεωρείται αυθόρμητη. Δυστυχώς, ελλείψει επαρκών στοιχείων, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τον εμπνευστή αυτού του εγχειρήματος. Πάντως δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι η πρωτοβουλία ίδρυσης των Ταγμάτων προήλθε από ένα άτομο του περιβάλλοντος του Κονδύλη, τον

Βούρβουλη, και προβαλλόταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από φιλοκονδυλικές εφημερίες (*Ταχυδρόμος, Ελληνική*). Σε εκείνη τη συγκυρία, παρά τη σημαντική επιρροή του Γεώργιου Κονδύλη, νέου υπουργού Στρατιωτικών, σε μερίδα αξιωματικών, η μεταπήδησή του στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο το 1933 έθετε εν αμφιβόλω την πίστη του συνόλου του στρατεύματος στο πρόσωπό του. Ωστόσο, η άμεση σύνδεση του Κονδύλη, ο οποίος επιδίωξε σταθερά τον προσεταιρισμό των παλαιών πολεμιστών την περίοδο 1932-36, με το εγχείρημα δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Τέλος, άγνωστο είναι αν στον βραχύ βίο των Ταγμάτων Εφόδου ασκήθηκε βία για την «προάσπιση του κοινωνικού καθεστώτος». Πάντως το Τάγμα Εφόδου της πρωτεύουσας φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την εξουδετέρωση προσωπικών αντιπάλων του αρχηγού του. Τη διετία 1932-1933 ο Χαιρόπουλος είχε μηνυθεί πέντε φορές για βιαιοπραγίες και διαπληκτισμούς σχετικά με οικονομικά θέματα, με τρεις από τις επιθέσεις να πραγματοποιούνται στα γραφεία του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών. Πιθανότερο λοιπόν είναι να χρησιμοποιήθηκε η παραστρατιωτική οργάνωση σαν ένα σώμα «πραιτοριανών» του Οργανισμού Παλαιών Πολεμιστών παρά της κυβέρνησης και του κοινωνικού καθεστώτος εν γένει.

Εν κατακλείδι, το βραχύβιο επεισόδιο των ελληνικών Ταγμάτων Εφόδου δεν αποτελούσε κάτι εφάμιλλο των αντίστοιχων φασιστικών και εθνικοσοσιαλιστικών ομάδων κρούσης. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε αυτές τις οργανώσεις αναπτύχθηκε σε έναν βαθμό μία φασίζουσα ρητορική, η οποία

όμως διατηρήθηκε απλώς σε επίπεδο διακηρύξεων και προσπάθειας μίμησης των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων. Η ρητορική αυτή εντάσσεται στην, κατά Αριστοτέλη Καλλή, «υβριδικότητα» της φασιστικής ιδεολογίας μεσοπολεμικά σε αυταρχικά καθεστώτα αλλά και σε ευρωπαϊκά κόμματα και κινήματα της Δεξιάς και της Ακρας Δεξιάς, τα οποία δανείζονταν επιμέρους χαρακτηριστικά από τον φασισμό. Στην Ελλάδα όμως αυτό το εγχείρημα αποτέλεσε ουσιαστικά μία ακόμη ψηφίδα στο πολυεπίπεδο μωσαϊκό της αναβίωσης του Δικασμού τη δεκαετία του 1930.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων – 1923-1940*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1997.
- Αλέξανδρος Μακρής, «“Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους.” Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι και θύματα πολέμου (1912-1940)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2021.
- Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων – Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα – 1922-1967*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2006.
- Στάνλεϊ Πέιν, *Μία ιστορία του φασισμού – 1914-1945*, μτφ. Κώστας Γεώργας, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000.
- Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα – 1821-1936*, τόμ. Β', μτφ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2008.
- Ιάκωβος Περ. Χονδροματίδης, *Η Μαύρη σκιά στην Ελλάδα – Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής (1941-1944)*, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα, 2001.

Ο Αλέξανδρος Μακρής είναι διδάκτωρ Ιστορίας.

Η ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΛΕΣΧΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (1941-1944)

ΤΟΥ ΡΑΦΑΗΛ ΡΕΚΟΥΝΙΩΤΗ

Λίγες ημέρες μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς τον Απρίλιο του 1941, δημιουργήθηκε στην πόλη η Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης, η οποία λειτουργούσε υπό την εποπτεία του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή της πόλης, και για την νόμιμη λειτουργία της υπεύθυνος ήταν Βούλγαρος αξιωματικός. Μέσω της προπαγάνδας που ασκούσε με διάφορους τρόπους, επιδίωκε να προ-

Γερμανοί στρατιώτες κάνουν βόλτα στην προκουμαία της Θεσσαλονίκης. Ο Λευκός Πύργος ήταν βαμμένος στα χρώματα της παραλλαγής εκείνη την περίοδο.

σελκύσει, κατοίκους της Θεσσαλονίκης και γενικότερα της Μακεδονίας, στη βουλγαρική ιδέα με απώτερο στόχο να παρουσιάσει στις γερμανικές αρχές, έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό βουλγαροφρόνων στην Μακεδονία προκειμένου να πετύχει κάποια στιγμή την προσάρτησή της στη Βουλγαρία.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ του Μεσοπολέμου (1919-1939) βρήκε τα Βαλκάνια σε πολιτική και κοινωνική αναταραχή. Οι συνέπειες του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ήταν έντονες και η πλειονότητα των χωρών της περιοχής επιθυμούσε τη διατήρηση του εδαφικού status quo, ενώ ταυτόχρονα απευχόταν μια νέα σύγκρουση στην Ευρώπη. Ωστόσο το γενικότερο κλίμα στην περιοχή απειλούσαν οι επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας. Πιο συγκεκριμένα, η Σόφια επιθυμούσε την προσάρτηση της ευρύτερης ενότητας της Μακεδονίας, της Ανατολικής Θράκης, της νότιας Δοβρουτσάς, που ανήκε στη Ρουμανία, καθώς και τις επαρχίες του Πιρότ και του Βράνιε, που ήταν τμήματα της σερβικής επικράτειας. Η έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου έδωσε την ευκαιρία στο βουλγαρικό καθεστώς, που εκπροσωπούσαν κυρίως από τον βασιλιά Βόρι Γ΄, και τον πρωθυπουργό Μπογκντάν Φίλοφ, να πραγματοποιήσει το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας, και μάλιστα χωρίς να συμμετάσχει ουσιαστικά σε ευρείες στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Το ασυνήθιστο αυτό επίτευγμα δεν οφειλόταν τόσο στις ικανότητες της βουλγαρικής διπλωματίας, όσο στον γενικότερο σχεδιασμό της Γερμανίας για

τα Βαλκάνια. Για τον Χίτλερ ζητούμενο ήταν η διασφάλιση των μετόπισθεν και η –κατά το δυνατόν– μεγαλύτερη απεμπλοκή των γερμανικών δυνάμεων από τα «προβληματικά» Βαλκάνια, προκειμένου να στραφεί με όλες τις δυνάμεις του εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Γνωρίζοντας τα παραπάνω, η βουλγαρική κυβέρνηση υπέγραψε την ένταξη στον Άξονα στις 1 Μαρτίου 1941, έχοντας φροντίσει προηγουμένως να εξασφαλίσει την κατοχή του μεγαλύτερου τμήματος της Μακεδονίας και την πολυπόθητη

Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Μπογκντάν Φίλοφ (1883-1945).

«έξοδο στο Αιγαίο». Ωστόσο δεν ικανοποιήθηκε το αίτημα υπογραφής μυστικού πρωτοκόλλου, που θα εξασφάλιζε νομικά τις βουλγαρικές εδαφικές διεκδικήσεις, καθώς οι Γερμανοί μετέθεσαν τέτοια είδους συζήτηση μετά το πέρας του πολέμου. Εξάλλου είχε προηγηθεί η συνθήκη της Κραϊόβα, με την οποία η Ρουμανία είχε παραχωρήσει στη Βουλγαρία τη νότια Δοβρουτσά, ως αντάλλαγμα της συναίνεσης της Σόφιας στη διέλευση γερμανικών στρατευμάτων από το ρουμανικό έδαφος.

Οι ανωτέρω επιτυχίες προκάλεσαν τον ενθουσιασμό του βουλγαρικού λαού, που έδωσε στον Βόρι Γ' το προσωνύμιο «ενοποιητής», καθώς είχε συμβάλει στην εκπλήρωση μεγάλου μέρους των προπολεμικών βουλγαρικών διεκδικήσεων. Μοναδική εκκρεμότητα παρέμενε το καθεστώς ελέγχου της Θεσσαλονίκης, αίτημα που η βουλγαρική πλευρά έθετε εμμέσως στους συμμάχους της.

Στις 18 Απριλίου 1941, δώδεκα μέρες μετά τη γερμανική επίθεση στα Βαλκάνια, ο πρεσβευτής της Βουλγαρίας στο Βερολίνο τηλεγραφούσε ότι η γερμανική κυβέρνηση είχε δώσει την πολυπόθητη έγκριση εισόδου των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη, εκτός από μία ζώνη ανατολικά της γραμμής Σβίλεγκραντ-Αλεξανδρούπολης, η οποία θα ελεγχόταν από γερμανικά στρατεύματα για να μην προκληθούν τουρκικές αντιδράσεις.

Η είσοδος των Βουλγάρων στην ελληνική επικράτεια άρχισε στις 20 Απριλίου 1941 και ακολουθήθηκε από τη σταδιακή εγκατάσταση των διοικητικών Αρχών στις περιοχές που υπήχθησαν στην 4η περιφέρεια του βουλγαρικού κράτους (Στάρα - Ζαγκόρα - Φιλιππούπολη - «πελομόριε¹⁾). Σχεδόν αμέσως ξεκίνησε και η δράση της βουλγαρικής προπαγάνδας, με στόχο τη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την υλοποί-

Χειραψία του Βούλγαρου βασιλιά Βόρις Γ' με τον Χίτλερ.

ηση των σχεδίων σχετικά με τη Μακεδονία. Κύρια όργανα της προπαγάνδας αυτής αποτέλεσαν η Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης και οι Βούλγαροι αξιωματικοί που είχαν τοποθετηθεί ως σύνδεσμοι σε νευραλγικά φρουραρχεία της δυτικής Μακεδονίας.

Ίδρυση και λειτουργία της Βουλγαρικής Λέσχης Θεσσαλονίκης

Η Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης, ή Λέσχη Βουλγάρων Θεσσαλονικέων, ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1941 και στεγάστηκε στο κτίριο επί της οδού Κομνηνών 6, όπου άλλοτε βρισκόταν το Γιουγκοσλαβικό Εμπορικό Επιμελητήριο και η λέσχη των υπηκόων του Ηνωμένου Γιουγκοσλαβικού Βασιλείου. Κύριος σκοπός της ήταν η διενέργεια προπαγάνδας στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας² και ο προσηλυτισμός όσο το δυνατόν περισσότερων κατοίκων

της περιοχής στον βουλγαρικό αναθεωρητισμό. Η ιδέα της ίδρυσης μιας τέτοιας λέσχης ανήκε στον Νεντέλκο Τσαούσεφ, Έλληνα υπήκοο από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος πριν από την Κατοχή ονομαζόταν Τσαούσης ή Τσαούσογλου και σε μικρότερη ηλικία είχε επιδιώξει να καταταγεί στη Σχολή Αστυνομίας Πόλεων, χωρίς όμως επιτυχία. Στις 10 Σεπτεμβρίου 1941 ο Τσαούσεφ κατέθεσε επίσημο αίτημα προς τη γερμανική γενική διοίκηση Θεσσαλονίκης για την ίδρυση της λέσχης, υποβάλλοντας ταυτόχρονα: α) το καταστατικό, β) το πρακτικό της ίδρυσης και γ) πίνακα με τα ονόματα των ιδρυτών και των πρώτων μελών.

Σύμφωνα με το καταστατικό η λέσχη είχε «σκοπόν μορφωτικών και εκπαιδευτικών των μελών αυτής», ενώ οι ιδρυτές της ήταν «άπαντες αλλοδαποί Βούλγαροι και κάτοικοι Θεσσαλονίκης». Ως προς το τελευταίο, ο βασικός πυρήνας της οργάνωσης αποτελούνταν από άτομα πιστά

Γερμανοί αξιωματικοί της Βέρμαχτ στη Βουλγαρία το 1939.

στη Σόφια, πολλά εκ των οποίων είχαν συμμετάσχει ως πράκτορες/προπαγανδιστές στη Μακεδονία ήδη από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα. Ενδεικτικά σημειώνονται οι εξής: Μπογκντάνοφ (Μπογδάνος) Κωνσταντίνος, Ντεμερτζιέφ (Δεμερτζής) Πέτρος, Σιάνοφ (Σιάνος) Δημήτριος, Φιτσιώρης (Φικιώρης) ή Δασκαλίτσης Πέτρος, Μιλιάγκοβιτς Ντούσαν και Παпанεδέλκος Δέλιος.

Στις 12 Οκτωβρίου οι Γερμανοί ενέκριναν τη λειτουργία της λέσχης, θέτοντας όμως ορισμένους όρους. Σύμφωνα με αυτούς η λέσχη υπόκειτο στην εποπτεία του Γερμανού στρατιωτικού διοικητή, ο οποίος θα είχε λόγο στην επιλογή του προέδρου, στην εκλογή των μελών και στη γενικότερη ταυτότητά της. Επιπλέον, κάθε τρίμηνο η λέσχη ήταν υποχρεωμένη να υποβάλλει έκθεση για τη δράση της, από την οποία θα φαινόταν η εξέλιξη του αριθμού των μελών της. Τέλος οι Γερμανοί ξεκαθάρισαν ότι όλα τα μέλη θα υπάκουαν στους ελληνικούς νόμους και δεν θα κατείχαν ιδιαίτερη θέση στο ελληνικό κράτος. Γι' αυτό το γερμανικό φρουραρχείο Θεσσαλονίκης κοινοποίησε τη σχετική άδεια λειτουργίας στις ελληνικές Αρχές.³

Αμέσως μετά την έγκρισή της η λέσχη χρησιμοποίησε κάθε μέσο για να πετύχει τον σκοπό της, παρέχοντας κυρίως οικονομική στήριξη στα μέλη της. Οι τραγικές οικονομικές συνθήκες της Κατοχής ανάγκασαν πολλούς να εγγραφούν αποκλειστικά και μόνο για λόγους επιβίωσης, καθώς η λέσχη παρείχε χρηματικό βοήθημα ύψους 3.000 δραχμών, μαζί με ένα δελτίο ταυτότητας στο οποίο αναγραφόταν ότι ο κάτοχός του ήταν Βούλγαρος. Έτσι τα επώνυμα των μελών αυτομάτως εκβουλγαρίζονταν, συνήθως με την τροποποίηση της κατάληξης σε «οφ», ενώ δίνονταν οδηγίες να χρησιμοποιείται αποκλειστικά η βουλγαρική γλώσσα.

Το κτίριο της οδού Κομνηνών όπου στεγαζόταν η Βουλγαρική Λέσχη. ΚΑΤΩ: Το έγγραφο έγκρισης της Βουλγαρικής Λέσχης στα γερμανικά (Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας).

Επιπλέον, μέσω των συνδέσμων στη γερμανική διοίκηση, η λέσχη διευκόλυνε τα μέλη της να αποκτούν υποζύγια σε χαμηλές τιμές, καθώς και διάφορα είδη πρώτης ανάγκης (σαπούνι, ζάχαρι, ρύζι, καφέ, πετρέλαιο). Υποσχόταν μάλιστα δωρεάν ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση, άδεια ταξιδιού στη Βουλγαρία, ακόμη και θέσεις εργασίας.

Ύστερα από λίγους μήνες λειτουργίας, στη λέσχη άρχισαν να διεισδύουν και πολλά παραβατικά στοιχεία, προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψή τους από την αστυνομία. Την ως άνω κατάσταση περιέγραψε γλαφυρά ο Έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα Ραφαήλ Ραφαήλ: «Εγγραφόμενοι εις Λέσχην ωθούνται κατά το πλείστον ως μεμειωμένων και ουχί βουλγαρικών συνειδήσεων, αλλά ό,τι ενδιαφέρει κυρίως βουλγαρικήν προπαγάνδαν είναι όπως επωφελουμένη εκ σημερινής τραγικής θέσεως ελληνικού πληθυσμού καταδείξει ότι Μακεδονία κατοικείται κατά πλειοψηφίαν υπό Βουλγάρων».⁴

Η ίδρυση της λέσχης προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό στη Σόφια. Αρκετοί πράκτορες διατάχθηκαν να διασκορπιστούν στη μακεδονική ύπαιθρο, όπου ενθάρρυναν τον ντόπιο πληθυσμό, χορηγούσαν ταξιδιωτικά έγγραφα και ταυτότητες και διέδιδαν ότι σύντομα η Μακεδονία θα περνούσε υπό πλήρη βουλγαρικό έλεγχο. Ταυτόχρονα οι προπαγανδιστές διοχέτευαν ψευδείς πληροφορίες ότι η Θεσσαλονίκη θα καταλαμβάνόταν από τα βουλγαρικά στρατεύματα, ώστε να προσελκυστούν λόγω φόβου περισσότερα μέλη. Τον Σεπτέμβριο μάλιστα του 1941 άρχισαν και οι διαδόσεις περί αυτόνομου «μακεδονικού κράτους», σε μια προσπάθεια να παρασυρθούν ακόμη και Έλληνες που εμπορούσαν από αυτονομιστικά φρονήματα.⁵

Εδραίωση της παρουσίας (1942-1943)

Η αυξανόμενη δύναμη της λέσχης (στα μέσα του 1942 τα μέλη της ανέρχονταν στις 14.228) έκανε τη βουλγαρική κυβέρ-

Βουλγαρικά στρατεύματα μπαίνουν σε χωριό της Μακεδονίας τον Απρίλιο του 1941.

νηση να εντείνει τις διεκδικήσεις της. Στα μέσα Νοεμβρίου 1941 έφτασε στη Θεσσαλονίκη ο στρατηγός Ζίλκοφ, σκοπός του οποίου ήταν η διεύθυνση του συνόλου της βουλγαρικής προπαγανδιστικής μηχανής, συμπεριλαμβανομένης της λέσχης. Ο Ζίλκοφ εισήγαγε νέα πολιτική, προσπαθώντας να προσεταιριστεί ανώτατους Γερμανούς και Ιταλούς αξιωματούχους, αλλά και διπλωματικούς αντιπροσώπους των χωρών του Άξονα, προκειμένου να αναγκάσει το Βερολίνο να δώσει τη Μακεδονία στη Βουλγαρία. Στις αρχές του νέου χρόνου η Σόφια πίεζε για περισσότερα αποτελέσματα. Γι' αυτό έστειλε αρχικά τον συνταγματάρχη Ιβάν Αμπάτζιεφ, ο οποίος μελέτησε τα αποτελέσματα από την προπαγανδιστική δράση της λέσχης, αλλά δεν έμεινε ικανοποιημένος. Παρατήρησε ότι η πλειονότητα των μελών ήταν κατώτερης κοινωνικής τάξης και είχαν εγγραφεί μόνο για τη διανομή τροφίμων και λόγω των γενικότερων διευκολύνσεων που απολάμβαναν.

Τον Μάιο του 1942 ακολούθησε επίσκεψη άλλου απεσταλμένου από τη Σό-

φια, με αποστολή τη βολιδοσκόπηση των εξελίξεων. Αυτός ήταν δημοσιογράφος και ταξίδευε με το ψευδώνυμο Μακεντόνσκι, ενδεικτικό της αποστολής του. Αμέσως οι ελληνικές Αρχές σχημάτισαν την άποψη ότι επρόκειτο για «σημαίνον πρόσωπο, υπό κεκαλυμμένη ιδιότητα». Ο Μακεντόνσκι προετοίμασε το έδαφος για την αποστολή πενήντα αξιωματούχων, που περιόδευσαν σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας μελετώντας σημεία στρατηγικής σημασίας για την επικείμενη είσοδο των βουλγαρικών στρατευμάτων. Ωστόσο από τα τέλη του έτους η οργάνωση διχάστηκε έπειτα από εσωτερικές διενέξεις μεταξύ διαφόρων μελών.

Οι δραστηριότητες της λέσχης δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους Γερμανούς, που πολλές φορές προειδοποίησαν για κυρώσεις, καθώς παραβιάζονταν οι όροι λειτουργίας που είχε θέσει ο Γερμανός διοικητής. Στις αρχές Μαρτίου 1943 οι κατοχικές Αρχές απαγόρευσαν τη διανομή των βουλγαρικών ταυτοτήτων, καθορίζοντας ότι στο εξής θα αναγνωρίζονταν μόνο οι ταυτότητες της

Βούλγαροι στρατιωτικοί στην κεντρική λεωφόρο Μεραρχίας των Σερρών.

ελληνικής κυβέρνησης. Παρ' όλα αυτά, τα μέλη της λέσχης αγνοούσαν επιδεικτικά τις προειδοποιήσεις, καθώς είχε προηγηθεί η είσοδος του βουλγαρικού στρατού στη Μακεδονία, ανατολικά του ποταμού Αξιού. Το γεγονός αυτό έδωσε νέα πνοή στην οργάνωση, ενώ όργανά της διέδιδαν ότι σύντομα η βουλγαρική κατοχή θα έφτανε μέχρι τον Αλιάκμονα. Παράλληλα οι προσπάθειες για προσέλευση νέων μελών έγιναν πιο συστηματικές. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους η λέσχη αποφάσισε να επέμβει και στον οικονομικό τομέα της πόλης, με την ίδρυση του Βουλγαρικού Εμπορικού Συλλόγου, κίνηση η οποία αποσκοπούσε και στην τόνωση του ηθικού των μελών της.

Στο μεταξύ ο θάνατος του Βόρι Γ' προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στους βουλγαρόφρονες της Θεσσαλονίκης, ενώ η λέσχη κινητοποίησε όλα τα μέλη της, σε μια προσπάθεια να αποδείξει την αφοσίωσή της στον βουλγαρικό θρόνο. Επιπλέον, αποφασίστηκε η αποστολή δεκατετραμελούς αντιπροσωπείας στη Σόφια για να παραστεί στην κηδεία. Κατά την παραμονή τους στη βουλγαρική πρωτεύουσα τα μέλη της αντιπροσωπείας συναντήθηκαν με υψηλόβαθμα στελέχη του Υπουργείου Προπαγάνδας, υποβάλλοντας παράπονα για την έλλειψη βούλησης της κυβέρνησης να πράξει τα δέοντα για να στηρίξει τους βουλγαρόφρονες της Μακεδονίας. Ήταν φανερό ότι τα στελέχη της Λέσχης χρησιμοποίησαν το γεγονός για να πιέσουν τις βουλγαρικές Αρχές να μεσολαβήσουν υπέρ τους στις αντίστοιχες γερμανικές, καλύπτοντας έτσι κάθε παράνομη δραστηριότητα.

«Εκπαιδευτικές» και κοινωνικές δραστηριότητες

Από την πρώτη στιγμή η λέσχη έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στον εκβουλγαρι-

σμό των κατοίκων της Θεσσαλονίκης μέσω της παροχής εκπαίδευσης. Ήδη από το 1941 ασκήθηκαν πιέσεις στις γερμανικές Αρχές για την ίδρυση νυχτερινής σχολής, στην οποία θα φοιτούσαν αναλφάβητοι και όσοι δεν γνώριζαν τη βουλγαρική γλώσσα. Τον επόμενο χρόνο, και όσο ο αριθμός των μελών αυξανόταν, αποφασίστηκε η ίδρυση βουλγαρικού γυμνασίου και η λειτουργία μαθητικού συσσιτίου, κάτι που αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο ώστε πολλές ελληνικές οικογένειες που ζούσαν υπό συνθήκες πείνας να εγγράψουν τα παιδιά τους σε αυτό. Σύμφωνα με τα στοιχεία, κατά το σχολικό έτος 1942-1943 οι μαθητές ήταν περίπου 350. Στην πραγματικότητα όμως πολλοί από αυτούς δεν προσήλθαν ποτέ ή διέκοψαν αργότερα, με αποτέλεσμα ο πραγματικός αριθμός των μαθητών να μη ξεπερνά τους 185.

Παράλληλα η λέσχη ενδιαφέρθηκε και για την ίδρυση οικοτροφείου, έχοντας ως στόχο την προσέλευση ορφανών παιδιών και εφήβων. Έτσι, ανέθεσε σε ορισμένα μέλη να εντοπίσουν άπορα παιδιά καταγόμενα από τη Μακεδονία και να τους χορηγήσουν είδη ρουχισμού, οικονομική ενίσχυση και φοίτηση σε βουλγαρικό σχολείο. Έντονος ήταν οι διεργασίες και στον τομέα της υγείας, με την ίδρυση κλινικής εξοπλισμένης με προσωπικό, υλικό και φάρμακα απευθείας από τη Σόφια. Η είδηση έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τα βουλγαρικά προπαγανδιστικά μέσα, με την εφημερίδα *ΥΤΡΟ (Ούτρο)* να υποστηρίζει –σε πλαίσιο ανθελληνικής υστερίας– ότι οι Έλληνες γιατροί στον Μεσοπόλεμο αρνούταν να θεραπεύσουν Βούλγαρους ασθενείς.

Σημαντική ήταν η ανάμιξη της Λέσχης και στα εκκλησιαστικά θέματα, απότοκο της βαρύτητας που έδιναν οι Βούλγαροι σε αυτά ήδη από την απόσχιση και ίδρυ-

ση της Εξαρχίας (1870). Οι πιέσεις για την εξεύρεση μιας εκκλησίας αποκλειστικά για βουλγαρόφρονες της Θεσσαλονίκης ασκήθηκαν κυρίως εις βάρος των Σέρβων. Πιο συγκεκριμένα, η λέσχη είχε αποκτήσει, με τη συγκατάθεση των Γερμανών, τον σερβικό ναό του Αγίου Σάββα, που ανήκε στην Μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους, και τον ναό του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, τον οποίο μετονόμασε σε ναό του Αγίου Γεωργίου. Η απόκτηση των ναών δεν σίγησε στο ελάχιστο τα όργανα της βουλγαρικής προπαγάνδας. Με την πάροδο του χρόνου τα ελληνικά εκκλησιαστικά βιβλία αντικαταστάθηκαν και η λειτουργία τελούνταν αποκλειστικά στα βουλγαρικά.

Ωστόσο τα στοιχεία δείχνουν ότι στην πλειονότητά του τα μέλη της λέσχης έδειχναν μεγάλη απροθυμία στην τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους στις εκβουλγαρισμένες εκκλησίες. Το 1942 ο αριθμός των μελών που εκκλησιάζονταν την Κυριακή κυμαινόταν από 30

έως το πολύ 100 άτομα. Οι περισσότεροι μάλιστα από αυτούς έρχονταν από τα κοντινά χωριά Νεοχωρούδα, Ασβεστοχώριο και Γραδεμπόριο.

Δράση εκτός Θεσσαλονίκης

Όπως αναφέρθηκε, βασικός στόχος της λέσχης ήταν η διενέργεια προπαγάνδας σε όλη τη γερμανοκρατούμενη δυτική Μακεδονία, ώστε μετά τον πόλεμο να γίνει προσάρτηση της περιοχής στο βουλγαρικό κράτος. Σημειωτέον ότι πολλά μέλη της λέσχης κατάγονταν από τις περιφέρειες της Φλώρινας, της Έδεσσας και των Γιαννιτσών, ενότητες στις οποίες επικεντρώθηκε η βουλγαρική πίεση.

Η τυπολογία της βουλγαρικής προπαγάνδας ήταν συγκεκριμένη: πρώτα δίδαν ότι οι περιοχές θα καταλαμβάνονταν σύντομα από τον βουλγαρικό στρατό, αφού αποσυρόταν ο αντίστοιχος γερμανικός. Δεύτερον, μέσω συνδέσμων, εξέδραμαν από χωριό σε χωριό

Μαθητές με δασκάλους και ιερείς του Βουλγαρικού Σχολείου Θεσσαλονίκης.

και, με την υπόσχεση παροχής τροφής και άλλων οικονομικών ανταλλαγμάτων, προσπαθούσαν να εγγράψουν τους άπορους κατοίκους στις λίστες της λέσχης. Παράλληλα προσπαθούσαν να προσεταιριστούν οικογένειες με διαφορούμενη εθνική ταυτότητα, κυρίως μουσουλμάνους. Τέλος, πίεζαν τις κατά τόπους Αρχές για την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων και εκκλησιών, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις δεν έλειπαν οι απειλές και η χρήση βίας. Άλλωστε στελέχη της λέσχης έπαιζαν τον ρόλο αστυνομικής ή και δικαστικής Αρχής, συλλαμβάνοντας κυρίως Έλληνες διοικητικούς υπαλλήλους και μεταφέροντάς τους στη γερμανική αστυνομία με ανύπαρκτες ή πλαστές κατηγορίες.

Παρ' όλα αυτά οι προσπάθειες του βουλγαρικού παράγοντα δεν ευδοκίμησαν σε μεγάλο βαθμό, λόγω του υψηλού εθνικού φρονήματος του ντόπιου πληθυσμού. Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό που συνέβη τον Μάιο του 1942, όταν δεκαπέντε κάτοικοι του χωριού Λητή, που εγγράφηκαν ως μέλη της Λέσχης για την παροχή τροφίμων, έσπευσαν ύστερα από λίγο στις ελληνικές Αρχές και παρέδωσαν τα δελτία τους, δηλώνοντας ταυτόχρονα μετάνοια.

Η στάση των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων

Από νωρίς οι ελληνικές κατοχικές Αρχές φαίνεται ότι είχαν γνώση των κινήσεων των Βουλγάρων και είχαν συνειδητοποιήσει τον κίνδυνο που εγκυμονούσε η απροκάλυπτη δράση της λέσχης σε μια τόσο νευραλγική περιοχή όπως η Μακεδονία. Πρώτη αναφορά στις κινήσεις των βουλγαρόφρονων κάνει ο διοικητής Χωροφυλακής της δυτικής Μακεδονίας, Γ. Πανίτσας, ο οποίος σε έγγραφο του Ιουλίου του 1941 θεωρεί επιβεβλημένη τη λήψη άμεσων μέτρων για την αντιμε-

τώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας. Μεταξύ άλλων, προτείνει τη δημιουργία ελληνικών οργανώσεων από αξιωματικούς και υπαξιωματικούς που είχαν υπηρετήσει σε γραφεία πληροφοριών, αλλά και την εγκατάσταση Ελλήνων αξιωματικών ως συνδέσμων στη Φλώρινα και στην Έδεσσα, απ' όπου θα παρακολουθούσαν τις βουλγαρικές κινήσεις.⁶

Τον Οκτώβριο του 1941 ο αναπληρωτής γενικός διοικητής Μακεδονίας, Σ. Αφουξενίδης πρότεινε στην κατοχική κυβέρνηση να ζητήσει από τους Γερμανούς την τροποποίηση του καταστατικού της λέσχης, ενώ παράλληλα ανέφερε τα σημεία που κατά τον ίδιο εγκυμονούσαν κινδύνους για την Ελλάδα.⁷ Στο μεταξύ είχε προηγηθεί η παρέμβαση του Γεωργίου Τσολάκογλου προς τους Γερμανούς για απαγόρευση της λειτουργίας της λέσχης. Ο κατοχικός πρωθυπουργός ανέφερε μάλιστα ότι οι βουλγαρόφρονες ήταν κυρίως «κομμουνιστές, κακοποιοί και αργυρώνητοι», ότι κατείχαν σημαντικό οπλισμό και ότι ευθύνονταν για διάφορα κρούσματα ληστειών, φόνων, ανατινάξεων σιδηροδρομικών γραμμών και επιθέσεων κατά γερμανικών αποσπασμάτων. Τέλος ο Τσολάκογλου ζήτησε την έκδοση διαταγής για το άμεσο κλείσιμο τόσο της λέσχης όσο και των υπόλοιπων παραρτημάτων και διακλαδώσεών της.⁸

Ύστερα από δύο μήνες, όταν φάνηκε ξεκάθαρα ότι οι γερμανικές Αρχές δεν ήταν διατεθειμένες να αλλάξουν θέση στο ζήτημα της λέσχης, η κατοχική κυβέρνηση περιορίστηκε στην καταγραφή και στην καταγγελία των προπαγανδιστικών ενεργειών. Στα μέσα του 1942, με δύο διακοινώσεις προς τον πληρεξούσιο του Ράιχ στην Ελλάδα, Γκίντερ Άλτενμπουργκ, ο Τσολάκογλου ανέφερε ότι η βουλγαρική προπαγάνδα προσπαθούσε να δημιουργήσει τετελεσμένα

22 Ιουλίου 1943. Διαδήλωση στην Αθήνα κατά της επέκτασης της βουλγαρικής κατοχής.

στη Μακεδονία. Επιπλέον κατήγγειλε τη δράση της λέσχης, που έτεινε να καταστεί κράτος εν κράτει, με την έκδοση δελτίων ταυτότητας, τη λειτουργία «Αστυνομίας» και την παροχή ειδικών προνομίων στα μέλη της.⁹

Οι διαμαρτυρίες προς τους Γερμανούς δεν έγιναν μόνο από τον πρόεδρο της κατοχικής κυβέρνησης. Ο γενικός διοικητής Μακεδονίας, Βασίλειος Σιμωνίδης, κατήγγειλε στον στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου ότι η λέσχη διενεργούσε προπαγάνδα στην ύπαιθρο προσπαθώντας να εγγράψει μαθητές σε βουλγαρικά σχολεία και υποσχόμενη δωρεάν στέγη, σίτιση, ρουχισμό και βιβλία.¹⁰ Τον Φεβρουάριο του 1943 η Υπηρεσία Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης, που παρακολουθούσε στενά τις ενέργειες της λέσχης, πρότεινε τη βελτίωση του τρόπου ζωής των κατοίκων της πόλης μέσω της αποτελεσματικότερης οργάνωσης συσσιτίου, ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης, καθώς και οικονομικής ενίσχυσης των Ελλήνων που

έφταναν από τη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία.

Το τέλος της λέσχης

Το καλοκαίρι του 1944 οι πολεμικές εξελίξεις έδειχναν ότι η ήττα των δυνάμεων του Άξονα ήταν επικείμενη. Στην Ελλάδα ακούγονταν ήδη οι πρώτες φήμες για αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, γεγονός που θορύβησε έντονα τους βουλγαρικούς κύκλους στη Θεσσαλονίκη. Υπό την πίεση των γεγονότων, η βουλγαρική προπαγάνδα κατέβαλε προσπάθειες για τη δημιουργία αυτονομιστικού κινήματος στη Μακεδονία, αφού ήταν πλέον φανερό ότι το σχέδιο για προσάρτηση της περιοχής ήταν έωλο.

Στο μεταξύ οι δηλώσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού στο Κοινοβούλιο, οι οποίες έκαναν λόγο για την επιθυμία του λαού του να μη συμμετάσχει πλέον στην πολεμική αναμέτρηση, σήμανε την αλλαγή πολιτικής. Άμεσα ανακλήθηκε το σύνολο των βουλγαρικών στρατευμάτων από τη Μακεδονία, καθώς και οι

αξιωματικοί που ήταν υπεύθυνοι για τη διενέργεια προπαγάνδας. Στις αρχές Σεπτεμβρίου αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη το διοικητικό συμβούλιο και τα προεξάρχοντα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα την παύση της λειτουργίας της έπειτα από τέσσερα περίπου χρόνια δράσης.

Εν είδει απολογισμού, πρέπει να τονιστεί ότι, παρά τις τεράστιες δαπάνες και τα ποικίλα υλικά και ηθικά μέσα που χρησιμοποιήσε, η λέσχη δεν κατόρθωσε να υλοποιήσει τους στόχους της και να προσελκύσει ικανό αριθμό μελών. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι—σύμφωνα με τα στοιχεία της—στο τέλος της δράσης της αριθμούσε συνολικά 18.426 μέλη, ποσό ασήμαντο για τον πληθυσμό της Μακεδονίας εκείνη την εποχή. Ακόμη και από αυτούς άλλωστε πολλοί είχαν γνήσια ελληνική συνείδηση και η προσχώρηση στη βουλγαρική προπαγάνδα ήταν μια πράξη απελπισίας σε καιρούς πείνας και εξαθλίωσης. Μεταπολεμικά η συντριπτική πλειονότητα των μελών παρέδωσε τα δελτία ταυτότητας της λέσχης και δήλωσε μετάνοια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Έτσι αποκαλείται στις σλαβικές γλώσσες το Αιγαίο Πέλαγος.
- 2 Σύμφωνα με ορισμένες στατιστικές ο αριθμός των σλαβόφωνων στη Μακεδονία το 1940 ανερχόταν σε 94.509 άτομα. (βλ. Β. Kondis, «The “Macedonian Question” as a Balkan problem in the 1940s», *Balkan Studies*, τ. 28, 1987, σ. 152).
- 3 ΑΥΕ/ 1941-1942/ Κατοχ. Κυβ./ φάκ. 3/ αρ. 370/ 18 Οκτ. 1941/ Αφουξενίδης προς Τσολάκογλου.
- 4 ΑΥΕ/ 1942-1943/ Κυβ. Καΐρου/ φάκ. 18/ 10 Οκτ. 1942/ Ραφαήλ προς κυβέρνηση Καΐρου.
- 5 ΑΥΕ/ 1941-1944/ αρ. 103-14-1-3/ 18 Οκτ. 1941.
- 6 ΑΥΕ/ 1941-1942/ Κατοχ. Κυβ./ φάκ. 3/ αρ. 5-6-4 / 30 Ιουλ. 1941/ Πανίτσας προς αρχηγείο Χωροφυλακής.

- 7 ΑΥΕ/ 1942/ Κατοχ. Κυβ. / φάκ. 3/ αρ. 402/ 27 Οκτ. 1941/ Αφουξενίδης προς Τσολάκογλου.
- 8 ΑΥΕ/ 1941-1942/ Κατοχ. Κυβ. / φάκ. 3/ αρ. 51/ 16 Οκτ. 1941/ Υπόμνημα αρ. 12 Τσολάκογλου.
- 9 ΑΥΕ/ 1941-1942/ Κατοχ. Κυβ./ φάκ. 3/ αρ. 137-1-3/ 10 Απρ. 1942/ Τσολάκογλου προς Άλτεμπουργκ και ΑΥΕ/ 1942/ Κατοχ. Κυβ./ φάκ. 3/ α. α/ 2 Ιουλ. 1942/ Τσολάκογλου προς πληρεξούσιο του Ράικ.
- 10 ΑΥΕ/ 1942/ Κατοχ. Κυβ./ φάκ. 3/ αρ. 1468/ 6 Οκτ. 1942/ Σιμωνίδης προς στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

B. Kondis, «The “Macedonian Question” as a Balkan problem in the 1940s», περ. *Balkan Studies*, τ. 28, 1987.

Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1994.

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού: Μακεδονία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990.

Χρήστος Καρδαράς, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στην γερμανοκρατούμενη Μακεδονία: Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1997.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Β', εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ληλασία Φρονημάτων: Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στη δυτική Μακεδονία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2015.

Ευάγγελος Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού Ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης» στον συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα, 1936-1944, Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση* (πρακτικά συνεδρίου), Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα, 1989.

Μιχάλης Γ. Παπακωνσταντίνου, *Η Μακεδονία μετά τον Μακεδονικό Αγώνα*, εκδ. Ερμείας, Αθήνα, 1992.

Ο Ραφαήλ Ρεκουλιώτης είναι υποψήφιος διδάκτορας στο ΕΚΠΑ.

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΙΤΑΛΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΗ ΗΓΕΤΗ ΤΖΙΑΚΟΜΟ ΜΑΤΕΟΤΙ, 1924 Ο Μουσολίνι εγκαταλείπει τα προσχήματα

ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ Ι. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Στις 10 Ιουνίου 1924, στα περίχωρα της Ρώμης, ομάδα κρούσης του Φασιστικού Κόμματος δολοφόνησε άγρια τον σοσιαλιστή βουλευτή Τζιάκομο Ματεότι, αυτόν που λίγες μέρες πριν είχε αποκαλύψει από το βήμα της Βουλής την

Ο Ιταλός νομικός και σοσιαλιστής πολιτικός Τζιάκομο Ματεότι (1885-1924) απήχθη και δολοφονήθηκε από φασίστες όταν κατηγορήσε το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα για ψηφοθηρικές απάτες. ΔΕΞΙΑ: Ο Ματεότι με υποστηρικτές του στις αρχές της δεκαετίας του 1920.

ανάμιξη του Μουσολίνι σε οικονομικά σκάνδαλα. Κάτι που, φυσικά, δεν άρεσε στον Ιταλό δικτάτορα.

Ο Ματεότι προερχόταν από πλούσια αστική οικογένεια και είχε σπουδάσει νομικά στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια, ενώ είχε συνεχίσει τις σπουδές του ειδικευόμενος στο ποινικό δίκαιο. Ωστόσο δεν είχε ασκήσει ποτέ το επάγγελμα του δικηγόρου. Σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών είχε προσχωρήσει στο Σοσιαλιστικό Κόμμα της χώρας του και σύντομα είχε αναδειχθεί σε ένα από τα πιο εξέχοντα μέλη του. Ήταν τακτικός συνεργάτης των σοσιαλιστικών εφημερίδων της εποχής του και το 1922 είχε αναλάβει τη γενική γραμματεία του Σοσιαλιστικού Κόμματος.

ΛΙΓΟ μετά τις τέσσερις το απόγευμα της 30ής Μαΐου 1924 το κουδούνι του προέδρου της ιταλικής Βουλής, Ενρίκο ντε Νικόλα, χτυπούσε παρατεταμένα για την επιβολή, δήθεν, της τάξης. Στην πραγματικότητα, ο εκκωφαντικός ήχος του απέβλεπε στην ενίσχυση του πανδαιμόνιου που είχαν δημιουργήσει εσκεμμένως οι βουλευτές του Φασιστικού Κόμματος προκειμένου να ντίξουν τη φωνή ενός χαλκέντερου μέλους της αντιπολίτευσης: του γενικού γραμματέα του Ενωτικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, Τζιάκομο Ματεότι.

Ο Ματεότι, ήταν αποφασισμένος να αποδείξει, κατά την πρώτη αυτή συνεδρίαση του Κοινοβουλίου που είχε προκύψει από τις εκλογές του Απριλίου του 1924, με ποιες μεθόδους η φασιστική συμμορία είχε αλλοιώσει τη βούληση του ιταλικού λαού και στρογγυλοκαθό-

ταν στα περισσότερα από τα έδρανα της Βουλής.

«Είστε κυβέρνηση χάρη στον νόθο εκλογικό νόμο σας και στην τρομοκρατία που ασκήσατε προεκλογικά», κατήγγειλε ο Ματεότι δείχνοντας με το χέρι του τον πρωθυπουργό Μουσολίνι και την πτέρυγα στην οποία κάθονταν οι βουλευτές του Φασιστικού Κόμματος.

Πράγματι, ο εκλογικός νόμος του Μουσολίνι προέβλεπε την ενίσχυση του πρώτου κόμματος που θα αναδυόταν από τις κάλπες με ένα γενναίο «δώρο», που αναλογούσε στα δύο τρίτα των εδρών του Κοινοβουλίου. Αυτό το κόμμα προβλεπόταν να είναι το Φασιστικό, χάρη στην τρομοκρατία που θα ασκούσαν τα ένοπλα μέλη του εναντίον των αντιπάλων τους, υποψηφίων και ψηφοφόρων, και με τις επιπλέον έδρες ο Μουσολίνι θα διέθετε μία πλαστή μεν, αλλά οπωσδήποτε ισχυρή πλειοψηφία, που

θα του επέτρεπε να κυβερνήσει ανενόχλητος, να εξουδετερώσει σύντομα τις δυνάμεις της αντιπολίτευσης και να καταλύσει τη δημοκρατία.

Ο Ματεότι, εκτός από την καταγγελία του εκλογικού νόμου, παρουσίασε και πάμπολλες συγκεκριμένες περιπτώσεις άσκησης βίας και νοθείας, ενώ κατέθεσε πλήρη λίστα δημοκρατικών πολιτών που είχαν τρομοκρατηθεί από τους φασίστες προεκλογικά.

Ο γενικός γραμματέας του ιταλικού Ενωτικού Σοσιαλιστικού Κόμματος βρισκόταν στο βήμα του Κοινοβουλίου με σκοπό να καλέσει τους συμπατριώτες του να υπερασπιστούν τη δημοκρατία, έστω και την ύστατη ώρα, διότι ο Μουσολίνι οδηγούσε την πολιτική ζωή της

χώρας στα πρόθυρα του ολοκληρωτισμού.

Η άνοδος του Μουσολίνι

Ο ηλικίας σαράντα ενός ετών (γεννήθηκε το 1883) Μπενίτο Μουσολίνι άρχισε την πολιτική σταδιοδρομία του από τις τάξεις των μαρξιστών –το 1910 μάλιστα εξέδιδε την εφημερίδα *La lotta di classe* (*Η πάλη των Τάξεων*)– και το 1912 εξελέγη γενικός γραμματέας του Σοσιαλιστικού Κόμματος.

Από την έναρξη όμως του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και μετά ο Μουσολίνι είχε καταληφθεί από πυρετό εθνικιστικών αισθημάτων και θεώρησε την περίοδο αυτή ευνοϊκή για την προώθηση των σοβινιστικών διεκδικήσεων της Ρώμης,

Ο Εμίλιο ντε Μπόνο, αρχηγός της αστυνομίας και διοικητής της φασιστικής πολιτοφυλακής των μελανοχιτώνων αριστερά από τον Μουσολίνι στην πορεία προς την Ρώμη. Ο Ντε Μπόνο κατηγορήθηκε ως ύποπτος για τον θάνατο του Ματεότι, αλλά το 1925 αθωώθηκε. ΔΕΞΙΑ: Ο Τσέζαρε Ρόσι στη θέση του συνοδηγού και στο πίσω κάθισμα ο Μουσολίνι. Ο Ρόσι, υπεύθυνος Τύπου και στενός συνεργάτης του Μουσολίνι, κατηγορήθηκε για εμπλοκή του στη δολοφονία Ματεότι.

η ικανοποίηση των οποίων προέβλεπε ότι θα επιτυχανόταν αν η Ιταλία συντασσόταν με την Αντάντ.

Η θέση του αυτή τον έφερε σε σύγκρουση με τους σοσιαλιστές και τον οδήγησε στην αποχώρησή του από το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Πράγματι, η Ιταλία μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, που υπήρξε η νικήτρια της σύγκρουσης, αλλά η διανομή της πολεμικής λείας δεν ικανοποίησε τον Μουσολίνι και μερίδα του πολιτικού κόσμου της χώρας.

Από εκείνη την εποχή ο Μουσολίνι έκανε στροφή 180 μοιρών στην ιδεολογία και στην πολιτική του. Από σοσιαλιστής και υπερασπιστής των δικαιωμάτων των εργαζομένων μετατράπηκε σε ακραίο εθνικιστή και διώκτη των διεκδικητικών αγώνων της εργατικής τάξης, ενώ παράλληλα κατήγγελλε την κοινοβουλευτική δημοκρατία και προπαγάνδιζε ένα νέο είδος πολιτεύματος, τον φασισμό, με εκείνον ως ηγέτη του. Για την προώθηση μάλιστα των σχεδίων του ίδρυσε το 1919 την οργάνωση Fasci Italiani di Combattimento (Ιταλικές Δέσμες Μάχης) με έμβλημά της έναν fascio, μια δέσμη αρχαίων ρωμαϊκών ράβδων, στο κέντρο της οποίας βρισκόταν ένας πέλεκυς. Ο fascio (η δέσμη των ράβδων) αντιπροσώπευε την ενότητα όλων των τάξεων και ο πέλεκυς τη δύναμη της εξουσίας.

Το κίνημα του Μουσολίνι αποκλήθηκε φασισμός και το κόμμα που το αντιπροσώπευε Εθνικό Φασιστικό Κόμμα (Partito Nazionale Fascista), το οποίο έμελλε να αποτελέσει μοχλό της πολιτικής ζωής της Ιταλίας και μοναδικό εκπρόσωπο του πολιτικού κόσμου της από το 1925 μέχρι το 1945. Η κατάληψη της εξουσίας προϋπέθετε την οργάνωση του Φασιστικού Κόμματος κατά τα στρατιωτικά πρότυπα. Έτσι, οι οργανώσεις των φασιστών απέκτησαν στρατιωτική δομή, ιεραρχία και

πειθαρχία, τα μέλη τους φορούσαν φαιού χρώματος στολές (εξ ου και μελανοχίτωνες), και ήταν εφοδιασμένα με όπλα. Πολλοί από αυτούς ήταν απόμαχοι στρατιώτες των μονάδων καταδρομών του ιταλικού στρατού, ονομάζονταν Arditi (τολμηροί) λόγω της τόλμης και των κατορθωμάτων τους στα μέτωπα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και αποτελούσαν πλέον παραστρατιωτικές ένοπλες ομάδες.

Οι άντρες αυτοί, μετά το τέλος του πολέμου, είχαν επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και στα σπίτια τους, αλλά παρέμεναν άνεργοι λόγω της οικονομικής κρίσης της εποχής. Νιώθοντας αδικημένοι μετά τις τόσες θυσίες τους στον πόλεμο, προσχώρησαν στο κόμμα του Μπενίτο Μουσολίνι, που κατήγγελλε την πολιτική ηγεσία της χώρας για την αδυναμία της να αποκαταστήσει επαγγελματικά εκείνους που είχαν πολεμήσει για την πατρίδα και έβλεπαν ότι, εκτός από τους ίδιους, αδικημένη έβγαινε από τον πόλεμο και η Ιταλία, τις εδαφικές διεκδικήσεις της οποίας άφηναν ανικανοποίητες οι άλλες μεγάλες δυνάμεις της εποχής.

Μεγάλος αντίπαλος του Μουσολίνι ήταν οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές, που έλεγχαν τα συνδικάτα και κατέβαζαν τα μέλη τους σε απεργίες και μαζικές κινητοποιήσεις. Οι φασίστες, υποστηριζόμενοι από το μεγάλο κεφάλαιο, οργάνωναν εναντίον των απεργών και των καθοδηγητών τους τις περιβόητες Εκστρατείες Τιμωρίας (Spedizioni Punitive).

Μέσα σ' αυτό το κλίμα το κόμμα του Μουσολίνι πήρε 37 έδρες στις εκλογές του 1921 και, νομιμοποιημένο πλέον κατά κάποιο τρόπο από τον ιταλικό λαό, επιχειρούσε να παραλύσει σταδιακά, με τρομοκρατικές μεθόδους, τους διάφορους τομείς της εξουσίας.

Με επιδρομές των φασιστικών ομά-

δων, που κλιμακώθηκαν από την άνοιξη του 1922, καταλήφθηκαν δημαρχία μεγάλων πόλεων της βόρειας κυρίως και της κεντρικής Ιταλίας, καθώς και νομαρχίες αρκετών νομών των περιοχών αυτών. Τις θέσεις των αποπεμφθέντων δημάρχων και νομαρχών καταλάμβαναν μέλη του Φασιστικού Κόμματος. Οι καταλήψεις πραγματοποιούνταν εν μέσω βίαιων επεισοδίων, με πολλά θύματα και τραυματίες, ακόμη και νεκρούς.

Εκείνο όμως που είχε σημασία για την οριστική άλωση της εξουσίας από τον Μουσολίνι ήταν η κατάληψη των κυβερνητικών τομέων που είχαν έδρα τη Ρώμη. Γι' αυτό στα μέσα Οκτωβρίου του 1922 πήρε την απόφαση της εισβολής στην ιταλική πρωτεύουσα.

Στις 28 Οκτωβρίου 1922 40.000 οπλισμένοι φασίστες έφτασαν έξω από τη Ρώμη προερχόμενοι από διάφορα σημεία της Ιταλίας. Η πορεία αυτή έμεινε

γνωστή στην Ιστορία ως Πορεία προς τη Ρώμη.

Ο τότε Ιταλός κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός, Λουίτζι Φάκτα, πρότεινε στο βασιλιά Βίκτορα Εμμανουήλ Γ΄ να κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο και να αντιμετωπίσει με τον στρατό τους οπλισμένους οπαδούς του Μουσολίνι που απειλούσαν να εισέλθουν στη Ρώμη και να καταλάβουν την κεντρική εξουσία. Ο βασιλιάς όμως απέρριψε την πρόταση του πρωθυπουργού του και ο Φάκτα παραιτήθηκε. Έτσι, ο Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄ ήταν ελεύθερος να δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Μπενίτο Μουσολίνι.

Στις 16 Νοεμβρίου του 1922, δεκαέξι ημέρες μετά την ορκωμοσία του ως πρωθυπουργού, ο Μουσολίνι υποχρέωσε την ιταλική Βουλή να του παράσχει, εκτός από την ψήφο εμπιστοσύνης της, και το δικαίωμα άσκησης έκτακτων εξουσιών

Ο πρωθυπουργός Λουίτζι Φάκτα (1861-1930). ΔΕΞΙΑ: Ο εκδότης της εφημερίδας του φασιστικού Κόμματος *Popolo d'Italia*, Φιλίπο Φιλιπέλι.

για έναν χρόνο. Η Βουλή τον εμπιστεύθηκε. Σε αυτό συνέβαλαν και οι υποκριτικά μετριοπαθείς πρώτοι χειρισμοί του Μουσολίνι, όπως ο σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας με τα άλλα κόμματα, πλην του Σοσιαλιστικού και του Κομμουνιστικού.

Στην κυβέρνηση αυτή ο Μουσολίνι ανέθεσε σε στελέχη του κόμματός του μόνο δύο υπουργεία, ενώ ο ίδιος κράτησε για τον εαυτό του, εκτός από την πρωθυπουργία, τα Υπουργεία Εσωτερικών και Εξωτερικών. Βέβαια οι περισσότερες γενικές γραμματείες της κυβέρνησης περιήλθαν σε στελέχη του Φασιστικού Κόμματος.

Τους επόμενους μήνες ο Μουσολίνι ίδρυσε τη *Milizia Nazionale Fascista* (Εθνική Φασιστική Φρουρά) και άνοιξε τις πόρτες του κρατικού μηχανισμού στα μέλη του Φασιστικού Κόμματος, τα οποία άρχισαν να καταλαμβάνουν θέσεις-κλειδιά της δημόσιας διοίκησης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, και με έντονα ευνοϊκό για το Φασιστικό Κόμμα εκλογικό νόμο αλλά και με μεθόδους βίας και νοθείας, ο Μουσολίνι κυριάρχησε στις εκλογές του Απριλίου του 1924. Του απέμεναν πλέον ελάχιστα βήματα για να γίνει απόλυτος κύριος της εξουσίας. Ένα από αυτά ήταν η εκμηδένιση της αντιπολίτευσης. Μέγας υπερασπιστής των δικαιωμάτων της αντιπολίτευσης ήταν ο γενικός γραμματέας του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, Τζιάκομο Ματεότι.

Η μοιραία αγόρευση στη Βουλή

Σκοπός του Ματεότι ήταν να βάλει φραγμό στον εκφασισμό της πολιτικής ζωής της Ιταλίας. Ο ηγέτης των σοσιαλιστών θα άρχιζε τον αγώνα του καταγγέλλοντας εκείνο το απόγευμα της 30ής Μαΐου 1924 τις εκλογές ως εκλογές βίας και νοθείας. Ο σοσιαλιστής ηγέτης πίστευε

ότι με τις καταγγελίες του θα ξεσήκωνε την ιταλική κοινή γνώμη και θα συσπείρωνε τους βουλευτές και πολίτευόμενους της αντιπολίτευσης για την υπεράσπιση της δημοκρατίας, ενώ έλπιζε να συνενώσει τα δύο μεγάλα σοσιαλιστικά κόμματα και τις σοσιαλίζουσες ομάδες του Κοινοβουλίου.

Όταν ο Ματεότι άρχισε την ομιλία του η ώρα ήταν τρεις το απόγευμα και υπολόγιζε ότι θα χρειαζόταν τριάντα λεπτά για να την ολοκληρώσει. Λόγω όμως των διακοπών που προκλήθηκαν από τη φασιστική «αγέλη» του Κοινοβουλίου τα τριάντα λεπτά έγιναν ενενήντα.

Έξαλλοι από το κακό τους για την αποκάλυψη της αλήθειας οι φασίστες, μετέτρεψαν γρήγορα τον ιερό εκείνο τόπο της ιταλικής δημοκρατίας σε ζούγκλα. Συμπεριφέρονταν όπως οι πύθηκοι. Ανέβαιναν στα έδρανα και χοροπηδούσαν, έβγαζαν άναρθρες κραυγές, σφύριζαν, γιουχάιζαν, χτυπούσαν τα χέρια τους, τέντωναν απειλητικά τις γροθιές τους. Καμία όμως απ'αυτές τις εκδηλώσεις δεν ήταν ικανή να πτοήσει τον Ματεότι: «Εκθέτω γεγονότα, τα οποία δεν πρέπει να προκαλούν θόρυβο. Τα γεγονότα αυτά αποτελούν την αλήθεια, κατά τη γνώμη μου. Εσείς πρέπει να αποδείξετε, με τη σειρά σας, πως ό,τι λέω είναι ψευδές», ήταν η απάντηση του σοσιαλιστή βουλευτή προς τους «βουλευτές» του Μουσολίνι, που τον διέκοπταν και επιδίωκαν να τον αναγκάσουν να κατέβει από το βήμα αφήνοντας ανολοκλήρωτη την ομιλία του.

Δεδομένου ότι με τους αλαλαγμούς δεν αντιμετωπίζονται η ψυχρή λογική, το αναλυτικό πνεύμα και οι αριθμοί, ο Ματεότι προχωρούσε άτρωτος στην αποκάλυψη της εκλογικής νοθείας των φασιστών: «Υποψήφιοι της αντιπολίτευσης», είπε, «εμποδίστηκαν από χειροδύναμους τραμπούκους του Φασιστικού

Ο Τζιοβάνι Μαρινέλι, στενός φίλος και χρηματοδότης του Μουσολίνι, δημιούργησε τη μυστική φασιστική αστυνομία και βρισκόταν πίσω από τη δολοφονία του Ματεότι. ΔΕΞΙΑ: Ένας από τους δολοφόνους του Ματεότι, ο Αμέριγκο Ντουμίνι.

Κόμματος να περιοδεύσουν στις εκλογικές περιφέρειές τους. Ένας από αυτούς πυροβολήθηκε επειδή είχε τολμήσει να θέσει υποψηφιότητα. Οι πρώτοι 15 ψηφοφόροι ενός εκλογικού τμήματος χτυπήθηκαν ανηλεώς, παραλίγο μέχρι θανάτου, επειδή αρνήθηκαν να ψηφίσουν τον Μουσολίνι». Και ο Ματεότι συνέχισε την ομιλία του τονίζοντας ότι οι περισσότεροι Ιταλοί ψηφοφόροι δεν ήταν ελεύθεροι να ψηφίσουν σύμφωνα με τη θέλησή τους.

Ο πρωθυπουργός είχε εμπιστευθεί τη φρούρηση των εκλογικών καταστημάτων σε μέλη της φασιστικής милίτσια. Νέοι, ηλικίας κάτω των είκοσι ετών, αν και δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, είχαν ψηφίσει δέκα και είκοσι φορές, με διαφορετικά ονόματα, χρησιμοποιώντας κάθε φορά διαφορετική ταυτότητα. Οι ταυτότητες αυτές είχαν αποσπαστεί από τρομοκρατημένους και ανίκανους να αντιδράσουν υπερήλικες.

Ο αντιπολιτευόμενος Τύπος είχε υπο-

στεί τις επιθέσεις των φασιστών και το ενημερωτικό υλικό της αντιπολίτευσης κατά των θέσεων του Μουσολίνι, όπου αυτό ανακαλυπτόταν, παραδιδόταν στο πυρ.

«Γι' αυτούς τους λόγους», κατέληξε ο σοσιαλιστής βουλευτής, «ζητούμε την ακύρωση των εκλογών».

Ο Μουσολίνι, καθ' όλη τη διάρκεια του λόγου του αντιπάλου του, παρέμενε ανέκφραστος και ακίνητος στο κάθισμά του, ενώ η όψη του ήταν πελιδνή. Μέσα του έβραζε από οργή εναντίον του πολιτικού που χαλούσε τα σχέδιά του για συγχώνευση του κόμματός του με τους Σοσιαλιστές, από τις τάξεις των οποίων και ο ίδιος προερχόταν. Ο γάμος αυτός μεταξύ των δύο κομμάτων ήταν απολύτως απαραίτητος στον Μουσολίνι για την κυριαρχία του επί της πολιτικής ζωής της χώρας. Η πλειοψηφία την οποία είχε επιτύχει μόλις προ ημερών από τις κάλπες δεν του αρκούσε, γιατί γνώριζε πολύ καλά πόσο πλαστή ήταν. Όλα τα σχέδιά

του γκρεμίζονταν λόγω της απήχησης που είχε στους σοσιαλιστές ο λόγος του Ματεότι.

Ξαφνικά ο Μουσολίνι πετάχτηκε σαν ελατήριο από τη θέση του και κατευθύνθηκε προς την έξοδο της Βουλής. Με γρήγορο βηματισμό διέσχισε τον διάδρομο που οδηγούσε στο γραφείο του, όπου κάλεσε αμέσως τον γραμματέα του κόμματος του, Μαρινέλι, για να τον περιλούσει με ύβρεις και να τον κατσαδιάσει αποκαλώντας τον ίδιο και τους συνεργάτες του δειλού, αφού δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τον Ματεότι.

Οι κατηγορίες που εκτόξευσε ο Μουσολίνι κατά του γραμματέα του κόμματός του αποτέλεσαν το έναυσμα για την οργάνωση της συνομοσίας που οδήγησε στη δολοφονία του Ματεότι.

Το τέλος του ο σοσιαλιστής βουλευτής το πρόβλεψε αμέσως μετά το πέρας της ομιλίας του εκείνης. Κρίνοντας από την αντίδραση των αφηνιασμένων βουλευτών του φασιστικού στρατοπέδου ο Ματεότι έσκυψε στο αυτί ενός συντρόφου του και του ψιθύρισε:

«Είπα ό,τι είχα να πω. Τώρα ήρθε η σειρά σου να ετοιμάσεις τον επικήδειό μου...»

Το σχέδιο της δολοφονίας

Ο Τζιοβάνι Μαρινέλι, προς τον οποίο ο Μουσολίνι είχε ανάψει το πράσινο φως για τη φίμωση του Ματεότι, ετοίμασε το σχέδιό του μέσα σε λίγες ώρες. Μπράβοι του κόμματος θα απήγαγαν τον σοσιαλιστή ηγέτη και θα τον εξανάγκαζαν να υπογράψει μία ομολογία ότι δήθεν ήταν ο οργανωτής της δολοφονίας του στελέχους του φασιστικού κόμματος Νικόλα Μπονσερβίτζι. Έχοντας την ομολογία αυτή στα χέρια του ο Μαρινέλι θα μπορούσε να δέσει τη γλώσσα του Ματεότι και να ικανοποιήσει έτσι το μεγάλο αφεντικό του.

Ο Μαρινέλι όμως είχε και προσωπικούς λόγους εναντίον του Ματεότι. Υπήρχαν φήμες ότι ο σοσιαλιστής ηγέτης διέθετε αποδείξεις για μια μεγάλη δωροδοκία ανώτατων αξιωματούχων του Φασιστικού Κόμματος, μεταξύ των οποίων και ο Μαρινέλι, από ξένη εταιρία πετρελαίου και ότι σύντομα τα σχετικά στοιχεία θα έβλεπαν το φως της δημοσιότητας. Αυτό έκανε τον έμπιστο του Μουσολίνι να επισπεύσει την εκτέλεση του σχεδίου του.

Ως συνεργάτες του διάλεξε άτομα του υπόκοσμου, που είχαν στενούς δεσμούς με το φασιστικό κίνημα. Αρχηγός της συμμορίας θα ήταν κάποιος Αμέριγκο Ντουμίνι, που είχε παρελθόν γκάνγκστερ στο Σεντ Λούις.

Όταν ο Ντουμίνι είχε επιστρέψει στην Ιταλία, είχε αναμιχθεί στην πολιτική, συνταχθείς στο πλευρό του Μουσολίνι. Οι γνωριμίες του με ανώτατα στελέχη του φασισμού του επέτρεψαν να κάνει χρυσές δουλειές δανειζοντας την προστασία του σε επιχειρηματίες και πολιτικούς. Η εχεμύθειά του μάλιστα έκανε το Φασιστικό Κόμμα να του εμπιστευθεί σημαντικές αποστολές που είχαν σχέση με τις εγκληματικές ικανότητές του. Με την πάροδο του χρόνου ο Ντουμίνι είχε γίνει μέλος της μυστικής αστυνομίας του κόμματος, αν και ανεπίσημα. Ο ρόλος του ήταν ρόλος αρχιμαφιόζου και αρχιτρομοκράτη.

Με την ιδιότητά του αυτή έστηνε ενέδρες σε αντιπάλους των φασιστών βουλευτές άλλων κομμάτων και βιαιοπραγούσε εναντίον τους με τη συμμορία που είχε οργανώσει. Στο πλαίσιο αυτό πήρε εντολή να οργανώσει και την απαγωγή του Ματεότι.

Συνεργάτες του Ντουμίνι στην απαγωγή του σοσιαλιστή κοινοβουλευτικού ηγέτη ήταν ο χασάπης Παβερόμο, που είχε καταδικαστεί για ένοπλη ληστεία, ο

επιλοποιός Βόλπι, με μακρά θητεία στα κάτεργα, ο Βιόλα, ένας λιποτάκτης, ο Μαλάκρια, τρόφιμος φυλακών ως καταχραστής, καθώς και δύο ακόμη λουλούδια του υπόκοσμου της Ρώμης.

Από τον κύκλο των στενών συνεργατών του Μουσολίνι το σχέδιο ήταν λίγο πολύ γνωστό στον επικεφαλής της μυστικής αστυνομίας, Ντε Μπόννο, στον υφυπουργό Εσωτερικών, Φίντζι, στον υπεύθυνο Τύπου, Ρόσι, και στον εκδότη της εφημερίδας του κόμματος, *Popolo d'Italia*, Φιλίπο Φιλιπέλι. Στον τελευταίο ανήκε και το αυτοκίνητο, μάρκας λάντσια, στο οποίο θα έβραζαν τον Ματεότι αμέσως μόλις τον απήγαγαν.

Το απόγευμα της 10ης Ιουνίου η λάντσια με τους έξι γκάνγκστερς ήταν σταθμευμένη μερικές δεκάδες μέτρα μακριά από το σπίτι του Ματεότι, κοντά στη στάση του τραμ στο οποίο θα επιβιβαζόταν ο σοσιαλιστής βουλευτής για να κατευθυνθεί στη Βουλή.

Η ώρα ήταν τέσσερις και ο μαχητικός πολιτικός φίλησε τη σύζυγό του, Βέλια, και τα τρία παιδιά του, υποσχόμενος ότι το βράδυ θα επέστρεφε νωρίς. Όταν η εξώπορτα έκλεισε, η Βέλια έτρεξε αμέσως προς το παράθυρο που έβλεπε στον δρόμο για να χαιρετήσει μια ακόμη φορά τον αγαπημένο της, που σε λίγους μήνες θα γινόταν σαράντα χρονών.

Η σκηνή αυτή επαναλαμβανόταν κάθε μέρα επί χρόνια, από τότε που ο Τζιάκομο και η Βέλια είχαν παντρευτεί. Τον τελευταίο καιρό όμως η αρχοντική κυρία έσπευδε στο παράθυρο με κάποια αγωνία και άσχημες σκέψεις. Ο άντρας της, με την πολιτική του και κυρίως τη ρητορική του, είχε δημιουργήσει φανατικούς εχθρούς, που πολλές φορές τον είχαν απειλήσει ότι θα του προξενούσαν κακό. Λίγο καιρό πριν φασίστες τον είχαν απαγάγει και βασανίσει με αναμμένο κερι, όταν βρισκόταν στην ιδιαίτερη εκλογική

του περιφέρεια, το Ροβίγκο. Άλλοτε πάλι, στο Παλέρμο, οι εστιάτορες είχαν αρνηθεί να τον σερβίρουν, φοβούμενοι την εκδίκηση των τραμπούκων του Μουσολίνι. Μετά τον τελευταίο δριμύ λόγο του στη Βουλή στις 30 Μαΐου επιάλτες βασάνιζαν τη Βέλια.

Καθώς τον έβλεπε εκείνο το απόγευμα να απομακρύνεται προς τη γωνία του δρόμου, στην οποία όταν θα έφτανε θα γύριζε, όπως πάντα, για να της κουνήσει το χέρι του, η Βέλια συλλογιζόταν τις μεγάλες προσωπικές και περιουσιακές θυσίες του χάριν του κόμματός του και των φτωχών συνανθρώπων του.

Βαθιά ικανοποίηση την καταλάμβανε συχνά, γιατί γνώριζε ότι ο σύζυγός της ήταν ιδεολόγος και ανθρωπιστής, έτοιμος να θυσιάσει και τη ζωή του ακόμη για τη νίκη των ηθικών αξιών που πρόσβευε. Η αυστηρή φωνή του στη Βουλή δεν την τρόμαζε. Ήξερε ότι δεν ήταν οξύς, αλλά δίκαιος, και οπωσδήποτε όχι εκδικητικός. Πάνω απ' όλα όμως θαύμαζε τη συνέπειά του.

Αλύγιστος οπαδός του σοσιαλισμού από τα μαθητικά του χρόνια, ο αγαπημένος της Τζιάκομο, γιος πλούσιου μεγαλοκτηματία, συνέχιζε να παραμένει πιστός στην ιδεολογία του χωρίς να κάνει βήμα προς τα δεξιά ή τα αριστερά και χωρίς να καταντήσει φασίστας από σοσιαλιστής, όπως ο Μουσολίνι, ούτε κομμουνιστής. Σε αναγνώριση της σταθερότητας και της εντιμότητάς του, αλλά και του μαχητικού χαρακτήρα και των ευγενικών αισθημάτων του, της μόρφωσης και των ρητορικών ικανοτήτων του, το Σοσιαλιστικό Κόμμα τον είχε προωθήσει στην κορυφή της ιεραρχίας του και τον θεωρούσε πολύτιμο ηγετικό στέλεχος του. Η Βέλια ήταν περήφανη γι' αυτόν.

Μα, να, ο άντρας της είχε φτάσει στη γωνία του δρόμου. Σήκωσε το χέρι της για να τον χαιρετήσει. Κι εκείνος, όπως

Η λάντσια με την οποία απήχθη ο Ματεότι.

πάντα, γύρισε το κεφάλι, την κοίταξε, της χαμογέλασε και ανταπέδωσε τον χαιρετισμό της. Εκείνη έμεινε για κάμποση ώρα στο παράθυρο ακίνητη. Λες και διαισθανόταν δεν θα τον ξανάβλεπε και προσπαθούσε να συγκρατήσει στη μνήμη της την τελευταία εικόνα του. Το ζωηρό, αποφασιστικό περπάτημά του. Το πλατύ χαμόγελό του.

Λίγα λεπτά αργότερα, ένας από τους μπράβους του Ντουμίνι που ήταν μέσα στη λάντσια αναγνώρισε τον θαρραλέο Ματεότι. Οι κόρες των ματιών του μεγάλωσαν. Έμοιαζε με λύκο έτοιμο να ορμήσει στο θύμα του. «Αυτός είναι ο Ματεότι», φώναξε. Οι πόρτες του αυτοκινήτου άνοιξαν αστραπιαία και τέσσερις από τους αφιονισμένους μισθοφόρους εγκληματίες όρμησαν προς την κατεύθυνση του ανυποψίαστου σοσιαλιστή ηγέτη. Πίσω τους η βραχνή και σκληρή φωνή του Ντουμίνι τους παρότρυνε: «Πιάστε το γουρούνι!»

Με δύο τρία χτυπήματα στο στομάχι ο Ματεότι έπεσε. Οι απαγωγείς του τον μετέφεραν αμέσως στο αυτοκίνητο, που ξεκίνησε με ταχύτητα προς άγνωστη κατεύθυνση, κορνάροντας συνεχώς για να

μην ακουστούν από τους διαβάτες οι κραυγές του σοσιαλιστή πολιτικού.

Καθώς η λάντσια καταβρόχιζοεχθίζει τα χιλιόμετρα έξω από τη Ρώμη, οι κακούργοι, εξαγριωμένοι από την αντίσταση του θύματός τους, άρχισαν να το χτυπούν ανελέητα και του να ζητούν να υπογράψει την ομολογία που απαιτούσε ο Μαρινέλι. Ο Ματεότι όμως αρνούσαν, ενώ συγχρόνως τους έλεγε: «Μπορεί να με δολοφονήσετε, αλλά να ξέρετε ότι τις ιδέες μου δεν θα μπορέσετε ποτέ να τις σκοτώσετε». Και, πράγματι, αυτό έγινε. Σκότωσαν τον Ματεότι, αλλά όχι τις ιδέες του. Ο Ματεότι πέθανε μέσα στο αυτοκίνητο από ακατάσχετη αιμορραγία όταν οι εγκληματίες έκοψαν την αριστερή καρωτίδα του. Ομολογία όμως δεν είχαν καταφέρει να του αποσπάσουν.

Η συγκάλυψη του εγκλήματος

Αυτό που ενδιέφερε πλέον του ψυχρούς δολοφόνους ήταν η ανεύρεση ενός ερημικού μέρους για να θάψουν το θύμα τους απαρατήρητοι. Έπειτα από περιπλάνηση ωρών η συμμορία σταμάτησε σε ένα δάσος βορείως της Ρώμης, όπου οι δολοφόνοι άνοιξαν βιαστικά έναν τάφο

και έθαψαν τον σοσιαλιστή ηγέτη. Η ανακάλυψη του τάφου και του περιεχομένου του έγινε στις 16 Αυγούστου 1924, δύο μήνες δηλαδή μετά τη διάπραξη του αποτρόπαιου εγκλήματος.

Η κοινή γνώμη και ο πολιτικός κόσμος της αντιπολίτευσης, αμέσως μόλις ανακοινώθηκε η εξαφάνιση του Ματεότι, εξεγέρθηκαν και άρχισαν να ζητούν επίμονα την ανεύρεση και την τιμωρία των απαγωγέων. Όταν έγινε αντιληπτό ότι ο σοσιαλιστής βουλευτής είχε μάλλον δολοφονηθεί, κύμα αγανάκτησης και οργής κατά των φασιστών άρχισε να σαρώνει τη χώρα.

Ο Μουσολίνι, του οποίου η παρακίνηση για τιμωρία του Ματεότι είχε ωθήσει τους συνεργάτες του στην οργάνωση του εγκλήματος, άρχισε να φοβάται ότι είχε έρθει το τέλος της κυριαρχίας του κόμματός του. Για να περισώσει ό,τι είχε δημιουργήσει μέχρι τότε, αποφάσισε να ρίξει το βάρος της ευθύνης στους συνεργάτες του και να παρουσιάσει τον εαυτό του αμέτοχο στο έγκλημα.

Στις 13 Ιουνίου μάλιστα εμφανίστηκε δακρυσμένος στη Βουλή για να διαβεβαιώσει τους αντιπάλους του ότι «εάν υπάρχει ένας σ' αυτό το κτίριο που έχει το δικαίωμα να είναι περισσότερο λυπημένος [...] από τους άλλους, αυτός είμαι εγώ» και να υποσχεθεί ότι σύντομα θα ανακάλυπτε και θα τιμωρούσε τους ενόχους.

Οι βουλευτές όμως της αντιπολίτευσης δεν έδωσαν βάση στα κροκοδείλια δάκρυα του Μουσολίνι και στις υποσχέσεις του για ανακάλυψη και τιμωρία των ενόχων και, πεπεισμένοι ότι η εξαφάνιση του Ματεότι ήταν αποτέλεσμα της εκτροπής του φασιστικού τέρατος και των δολοφονικών πλοκάμων του, αποχώρησαν από τη Βουλή. Θα επανέρχονταν όταν και εάν ανευρίσκονταν και τιμωρούνταν οι δολοφόνοι. Ήταν μια κίνηση

που σκόπευε ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις ανακοινώσεις του Σοσιαλιστικού Κόμματος, στην αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών και στη διάλυση των ένοπλων οργανώσεων του Φασιστικού Κόμματος.

Ο Μουσολίνι, για να κατευνάσει την αντιπολίτευση και να αποφύγει τη διεύρυνση της κρίσης, που απειλούσε με διάλυση την κυβέρνηση και το κόμμα του, διέταξε τη σύλληψη μερικών από τους ενόχους, οι οποίοι όμως προηγουμένως είχαν κατηχηθεί από τον Ντε Μπόνο ώστε να αρνηθούν τα πάντα. Στη συνέχεια ο Μουσολίνι κάλεσε τους στενούς συνεργάτες του, που είχαν αναμιχθεί στο έγκλημα, και ζήτησε την παραίτησή τους από τα δημόσια αξιώματα. Ο Μαρινέλι και ο Ντε Μπόνο δέχτηκαν, πεπεισμένοι ότι το συμφέρον του κόμματος ήταν υπεράνω των προσωπικών φιλοδοξιών. Ο Φίντζι όμως και ο Ρόσι δεν δέχτηκαν, με αποτέλεσμα να επέλθει μεταξύ αυτών και του Μουσολίνι συμβιβασμός, κατά τον οποίο ο Ιταλός δικτάτορας τους υποσχέθηκε τίτλους, τιμές και αξιώματα στο μέλλον. Υποσχέσεις τις οποίες δεν εκπλήρωσε όταν ξεπέρασε την κρίση και εγκατέστησε απόλυτη δικτατορία.

Στο μεταξύ όμως το κακό είχε γίνει γι' αυτόν. Πριν ο αρχηγός των φασιστών έρθει σε συνδιαλλαγή με τον Φίντζι, ο τελευταίος, φοβούμενος ότι ο δολοφονικός βραχίονας του κόμματος θα δρούσε εναντίον του, έγραψε μια επιστολή όπου ανέφερε ότι υπεύθυνος για το έγκλημα ήταν ο ίδιος ο Μουσολίνι και όχι εκείνος. Έδειξε μάλιστα κρυφά αντίγραφό της σε μέλη της αντιπολίτευσης και στη διεύθυνση της εφημερίδας *Corriere della Serra*. Παρόμοια υπήρξε και η αντίδραση του Ρόσι, του οποίου όμως το «μνημόνιο» παραδόθηκε στην εφημερίδα *Il Mondo*.

Μόλις η αντιπολίτευση απέκτησε τα

Στιγμιότυπα από την κηδεία του Ματεότι στη Φράτα Πολεζίνε (Ροβίγκο) στις 12 Αυγούστου 1924.

ντοκουμέντα αυτά, έστειλε αντιπροσωπεία στον βασιλιά και ζήτησε την παρέμβασή του για την αποπομπή του Μουσολίνι από την πρωθυπουργία. Τα ντοκουμέντα αποδείκνυαν πλήρως την ευθύνη του Ντούτσε και των συνεργατών του. Ο βασιλιάς Βίκτωρ Εμμανουήλ Γ΄ όμως, μόλις διαπίστωσε, όπως διηγείται ένα μέλος της επιτροπής, πόσο ισχυρά ήταν τα πειστήρια, σταμάτησε την ανάγνωσή τους, κιτρίνισε, άρχισε να τρέμει, έσπρωξε τα χαρτιά προς τους επισκέπτες του και τραύλισε: «Δεν είμαι δικαστής. Αυτά τα πράγματα δεν έπρεπε να μου τα φέρετε εδώ. Υπάρχουν αρμόδιες Αρχές για τέτοια ζητήματα». Κατόπιν φρόντισε να αλλάξει τη συζήτηση, διηγούμενος μια επιτυχία της κόρης του σε κυνηγετική εκδρομή.

Η δεύτερη προσπάθεια της αντιπολίτευσης να παρασύρει το βασιλιά εναντίον του Μουσολίνι απέτυχε. Άλλη λύση δεν έμενε πλέον από εκείνη της δημοσίευσης του «μνημονίου» του Ρόσι. Ο βασιλιάς όμως, που φοβόταν την αντίδραση του Μουσολίνι και την εκδίκηση των ένοπλων φασιστικών σωμάτων, ενώ

αντίθετα πίστευε πως οτιδήποτε κι αν συνέβαινε δεν επρόκειτο να χάσει την υποστήριξη των κομμάτων της αντιπολίτευσης, αρνήθηκε να ταχθεί αντίθετος προς τους φασίστες.

Κατάλυση της δημοκρατίας και δικαίωση του Ματεότι

Η παθητική στάση του Βίκτωρα Εμμανουήλ, αλλά και ο φόβος ότι η αντιπολίτευση θα δημοσίευε και τα άλλα έγγραφα που αποδείκνυαν την ενοχή του Μουσολίνι, έκαναν τον Ιταλό πρωθυπουργό να σκεφτεί το κλείσιμο της υπόθεσης Ματεότι. Επειδή όμως το σύνταγμα και οι νόμοι του κράτους δεν επέτρεπαν το κλείσιμο υπόθεσης που βρισκόταν στο πρώτο στάδιο της αποδεικτικής διαδικασίας, ο Μουσολίνι κατάργησε το σύνταγμα, αφαίρεσε από τους σοσιαλιστές βουλευτές που είχαν αποχωρήσει από τη Βουλή το βουλευτικό τους αξίωμα και κήρυξε ανοιχτή δικτατορία.

Στις 3 Ιανουαρίου 1925 ο Μουσολίνι εμφανίστηκε στη Βουλή, στην οποία βρίσκονταν μόνο τα μέλη του κόμματός του, και είπε: «Εάν ο φασισμός θεωρείται

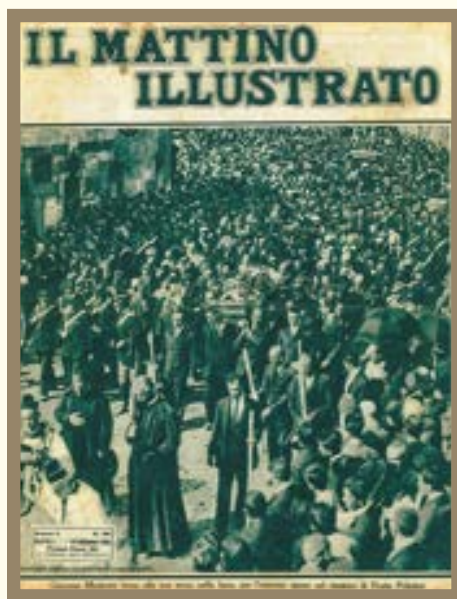
ένωση εγκληματιών, τότε εγώ είμαι ο αρχηγός της».

Ο Μουσολίνι είχε εγκαταλείψει τα προσχήματα. Ο έλεγχος της αντιπολίτευσης τον ενοχλούσε. Γι' αυτό αποφάσισε να την φιμώσει. Το Κοινοβούλιο άλλαξε μορφή, έννοια και αποστολή. Ο Τύπος υποδουλώθηκε. Ένα νέο πολίτευμα, ο φασισμός, επρόκειτο να επιβληθεί με την τρομοκρατία.

Ως προς την υπόθεση Ματεότι, ο Μουσολίνι ήταν ελεύθερος πλέον να αποδώσει δικαιοσύνη, όπως είχε υποσχεθεί κάποτε. Πράγματι, το 1926 η δίκη των δολοφόνων του Ματεότι διεξήχθη σε ένα μικρό ιταλικό χωριό, ώστε να μην προκληθεί το ενδιαφέρον του κοινού. Οι δύο από τους πέντε κατηγορούμενους βρέθηκαν από το «δικαστήριο» αθώοι, επειδή κάθονταν στο μπροστινό κάθισμα του αυτοκινήτου (ο Ματεότι είχε δολοφονηθεί στο πίσω κάθισμα). Οι άλλοι κηρύχθηκαν ένοχοι για ανθρωποκτονία άνευ προμελέτης, γι' αυτό και ύστερα από τρεις μήνες αφέθηκαν ελεύθεροι.

Είκοσι τρία χρόνια μετά την τραγωδία, τον Ιανουάριο του 1947, το Δικαστήριο της Ρώμης προέβη στην αναθεώρηση της «δίκης» του 1926. Τρία άτομα, μεταξύ των οποίων και ο Ντουμίνι – ο μόνος παρών στο δικαστήριο – καταδικάστηκαν σε φυλάκιση τριάντα ετών. Η ιταλική δημοκρατία εκπλήρωσε έτσι το χρέος της και απέδωσε τον σεβασμό που όφειλε σε ένα από τα τραγικότερα θύματα της φασιστικής θηριωδίας. Το γόητρο όμως της Ιταλίας έφτασε στο ναδίρ και ο ιταλικός λαός γνώρισε μεγάλες συμφορές λόγω της πολεμικής περιπέτειας στην οποία τον έριξε ο Μουσολίνι.

Η δολοφονία του Ματεότι δημιούργησε την πρώτη απαξιωτική εικόνα της

Εξώφυλλο του περιοδικού *Il Mattino Illustrato* (1-8 Σεπτ. 1924), με θέμα την κηδεία του Ματεότι.

ανθρωπότητας για τον φασισμό, τον οποίο ταύτισε έκτοτε με το έγκλημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το έγκλημα Ματεότι, από τη σειρά *Τα φοβερά ντοκουμέντα*, Mondadori-Φυτράκης, Αθήναι, 1973.

Julius Braunthal, *History of the International*, τόμ. 2, Thomas Nelson and sons LTD, 1967.

Frederico Chabod, *A History of Italian Fascism*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο.

Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, A Mentor Book, New American Library, Νέα Υόρκη και Τορόντο, 1969.

Elisabeth Wiskemann, *Fascism in Italy – Its Development and Influence*, The making of the 20th Century-Macmillan. St. Martin's Press, 1970.

Της ίδιας, *Europe of the Dictators – 1919-1945*, από τη σειρά *The Fontana History of Europe*, ed. Collins, 1966.

Ο Τίτος Ι. Αθανασιάδης είναι δημοσιογράφος, ιστορικός, Μ.Α. University of London.

Ζήστε τη δική σας
ανοιξιάρικη Ιστορία.

**Οικολογικές Πέτρες & Τουβλάκια
Επένδυσης Mathios stone.**

- ✓ Ελαφριές και σε **μεγάλη ποικιλία** σχεδίων & χρωμάτων.
- ✓ Τοποθετούνται με κόλλα εύκολα, **γρήγορα** και οικονομικά.
- ✓ Ιδανικές για **εσωτερικούς** και για **εξωτερικούς** τοίχους.
- ✓ Παράγονται από φυσικά υλικά & **δεν περιέχουν** επιβλαβείς ουσίες για τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

MATHIOSstone

Alverstone Champagne

30 YEAR LIMITED warranty

mathios.com

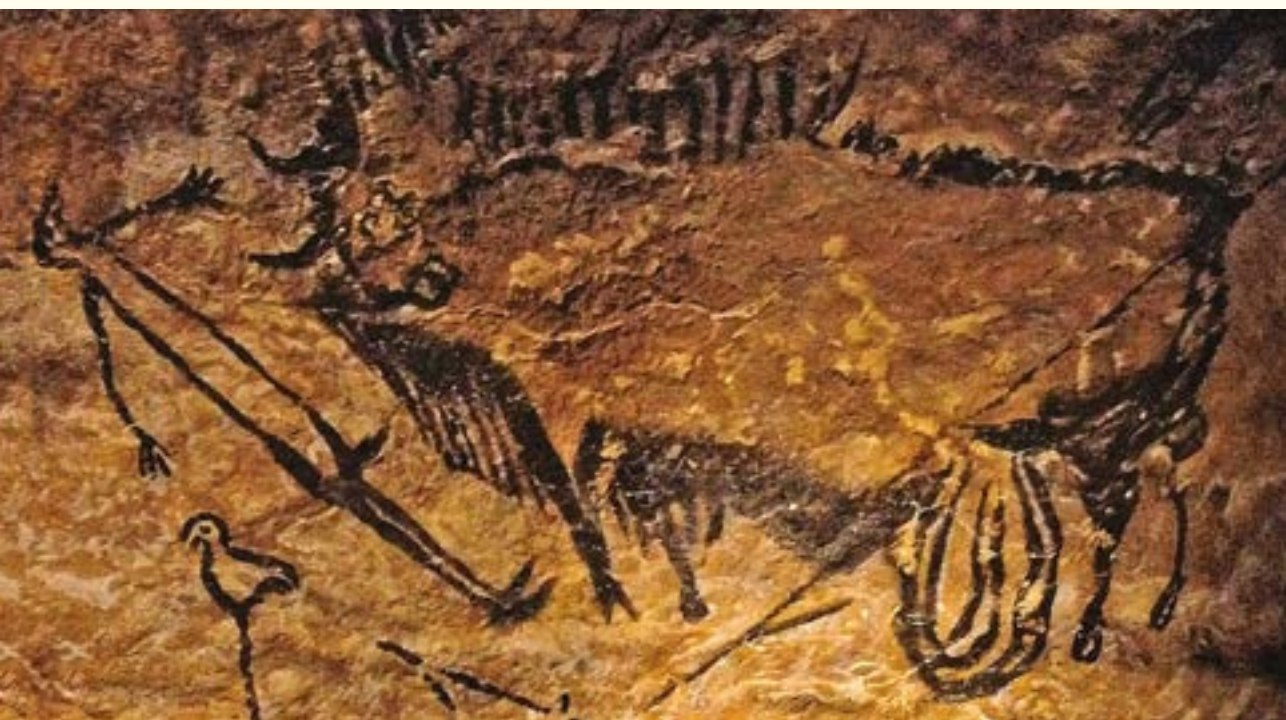
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΚΡΑΦΙΤΙ

Από την προϊστορία στη σύγχρονη εποχή

ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

Το γκράφτι αποτελεί πλέον αναπόσπαστο μέρος του αστικού τοπίου. Πέρα από τις αντιδράσεις που προκαλεί η έντονη παρουσία του στον δημόσιο χώρο –για κάποιους βανδαλισμός, για άλλους έκφραση και τέχνη–, η αίσθηση που κυριαρχεί είναι ότι αποτελεί μια καθαρά σύγχρονη εμπειρία. Στην πραγματικότητα, το γκράφτι υπάρχει από αρχαιοτάτων χρόνων, καταδεικνύοντας την επιθυμία του ανθρώπου για έκφραση και για την αποτύπωση της παρουσίας του στον χώρο. Την ίδια επιθυμία καταγράφει και το σύγχρονο γκράφτι, με τον δικό του όμως χαρακτηριστικό τρόπο και μορφή, στην οποία καταλήγει μέσα από μια σειρά ζυμώσεων και αλληλεπιδράσεων.

Τοιχογραφία στο σπήλαιο Λασκό (νοτιοδυτική Γαλλία).

Ο όρος γκράφιτι

Η λέξη *γκράφιτι* (graffiti) είναι ο πληθυντικός της ιταλικής λέξης *graffito*, που στην κυριολεξία σημαίνει χαρακιά ή γρατσουνιά και η ρίζα της προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη γραφή. Ο όρος άρχισε να εμφανίζεται στα μέσα του 19ου αιώνα, κυρίως από αρχαιολόγους που μελετούσαν ευρήματα από χώρους ανασκαφών, όπως η Πομπηία. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να διαφοροποιήσει ανεπίσημες επιγραφές με σαφή καθημερινή χρήση, –όπως σύντομα μηνύματα χαραγμένα σε κεραμικά θραύσματα– από τις επίσημες – όπως κρατικές διατάξεις αναρτημένες σε δημόσιο χώρο ή νομίσματα με απεικονίσεις και τίτλους βασιλέων και αυτοκρατόρων. Κοινό σημείο των δύο αυτών ειδών ήταν το αποτύπωμα γραφής πάνω σε μια επιφάνεια, και διαφοροποίησή τους προέκυπτε από το επίσημο ή ανεπίσημο πλαίσιό τους, με το γκράφιτι να προσδιορίζει το δεύτερο.

Η χρήση του όρου με τον χρόνο διευ-

ρύνθηκε και στη σημερινή εποχή προσδιορίζει πλέονκάθε εγχάρακτο ή ζωγραφισμένο αποτύπωμα γραφής σε μια επιφάνεια, συχνά δημόσια, μέσα σε ένα *ανεπίσημο* πλαίσιο, ενώ η έννοια «γραφής» έχει διευρυνθεί εξίσου και συμπεριλαμβάνει σύμβολα, γραφικές αναπαραστάσεις, φράσεις, και άλλα.

Από την προϊστορία στη σύγχρονη εποχή

Τα πρώτα γκράφιτι τα συναντούμε στα σπήλαια, στις πρώτες συνειδητές αποτυπώσεις της ανθρώπινης παρουσίας – στις προϊστορικές τοιχογραφίες των σπηλαίων, όπως του σπηλαίου Λασκό, 17.000 ετών, στη Γαλλία ή στα αποτυπώματα ανθρώπινων χεριών του Σπηλαίου των Χεριών της Αργεντινής, που χρονολογούνται από το 7.300 π.Χ. Προχωρώντας στον χρόνο, συναντούμε το γκράφιτι ουσιαστικά παντού, σε διαφορετικούς πολιτισμούς και διαφορετικές εποχές. Σε μοναστήρια στην έρημο, όπως στην πρωτοχριστιανική νεκρόπο-

Εγχάρακτο γκράφιτι επισκέπτη στον τάφο του Ραμσή VI κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, σε ελληνική γραφή (Κοιλιάδα των Βασιλέων, Αίγυπτος).

Προεκλογικό σύνθημα σε τοίχο οικίας στην Πομπηία. ΚΑΤΩ: Τα ονόματα δύο Βίκινγκ, των Χάλβταν και Άρε, σε ρουνική γραφή (Αγία Σοφία, Κωνσταντινούπολη).

λη του Ελ Μπαγκαουάτ στη Σαχάρα ή στις χριστιανικές κατακόμβες της Ρώμης, σε αρχαίους αιγυπτιακούς ναούς και τάφους, στους τοίχους της Πομπηίας, αλλά και στους τοίχους του Παρισιού του 19ου αιώνα και της Νέας Υόρκης του 20ού αιώνα. Ήδη από την αρχαιότητα έχουμε πλήθος γκράφιτι, ο μεγαλύτερο όγκο των οποίων συγκεντρώνεται στην Αίγυπτο, στην Πομπηία, αλλά και στις ελληνορωμαϊκές πόλεις Αφροδισιάδα στην Καρία της Μικράς Ασίας και Δούρα Ευρωπός στη σημερινή Συρία.

Πολλά από τα γκράφιτι είχαν καθαρά πρακτική και καθημερινή χρήση. Στην

αρχαία Αθήνα χρησιμοποιούσαν θραύσματα κεραμικών όπως χρησιμοποιούμε εμείς σήμερα σημειωματάρια, χαράζοντας επάνω τους μηνύματα για τη γρήγορη μεταφορά τους, ή ως λίστες, όπως για αγορές. Σε ένα υστερορωμαϊκό γκράφιτι από την Αγορά των Αθηνών διαβάζουμε μια πιθανώς φαρμακευτική λίστα με συστατικά όπως όπιο, βελανίδι, το οποίο αναμεμιγμένο με λευκό κρασί ήταν φάρμακο για το τσίμπημα του σκορπιού, και νορή (στρυχνίνη), ενώ σε πιάτο από την Πομπηία βρίσκουμε το γκράφιτι «Redde me» («Επίστρεψε με»).

Από τα συχνότερα όμως γκράφιτι που

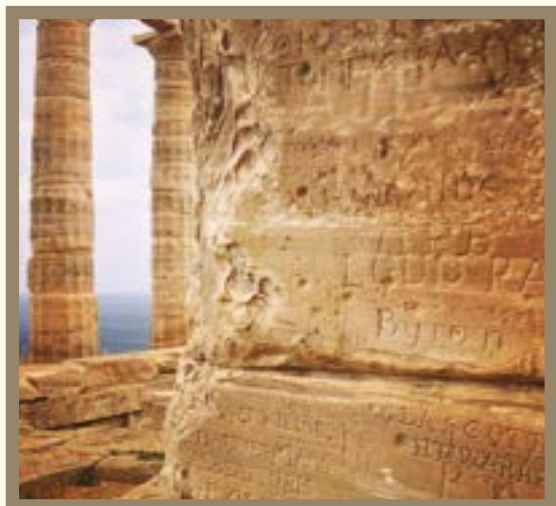

Εγχάρακτη υπογραφή του Φίλιπ Χάουαρντ, κόμη του Αράντελ, φυλακισμένου στον Πύργο του Λονδίνου από το 1585 μέχρι το 1595, μαζί με λατινικό κείμενο.

συναντούμε είναι αυτά με αναγραφή ονομάτων. Έτσι, βρίσκουμε χαραγμένα ονόματα επισκεπτών της ελληνορωμαϊκής περιόδου στον τάφο του Ραμσή VI στην Κοιλάδα των Βασιλέων, αλλά και το όνομα ΤΕΛΕΣΤΑΣ, πιθανώς ολυμπιονίκης, ο οποίος αναφέρεται και από τον Πausανία, σε τοίχο του σταδίου της Νεμέας, με την επιπλέον προσθήκη του ρήματος ΝΙΚΩ. Αυτή η επιθυμία για αποτύπωση της παρουσίας σε έναν χώρο συνεχίζεται αδιάκοπη μέσα στους αιώνες. Τον 9ο αιώνα, στον Ιερό Ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, δύο Βίκινγκ, ο Χάλβνταν και ο Άρε, πιθανώς μέλη του Τάγματος των Βαράγγων, της προσωπικής φρουράς του αυτοκράτορα, χάραξαν κι αυτοί το όνομά τους με ρούνους, τη γραφή του τόπου τους. Το 1810 ο λόρδος Βύρων χάραξε το όνομά του σε κολόνα του Ναού του Ποσειδώνα στο Σούνιο, όπως και οι Ρώσοι στρατιώτες το 1945 τα δικά τους ονόματα στους

τοίχους και στις κολόνες του κατεστραμμένου Ράιχσταγκ στο Βερολίνο.

Συχνά συναντούμε προσωπικά γκράφιτι με δηλώσεις αγάπης, έρωτα και πόθου, αλλά και σφοδρής αντιπάθειας. Στην Πομπηία, κοντά σε μια από τις πύλες της πόλης, βρίσκεται ένα από τα πολλά ερωτικά γκράφιτι της πόλης: «Ο Μάρκος αγαπά τη Σπεντούσα» («Marcus Spedusam amat»). Στην Αγορά της κλασικής Αθήνας βρίσκουμε γκράφιτι χαραγμένο σε κεραμικό θραύσμα, το οποίο δηλώνει «Ο Εγέστρατος κοιμάται μ' εμένα» («Εγέστρατος μοι μίσγη») και σε θραύσμα του 6ου αιώνα π.Χ. επιγραφή στην οποία ο ολυμπιονίκης Τίτας κατηγορείται ως κίναιδος («Τίτας Ολυμπιόνικος καταπύγον»). Στην Πομπηία, ξανά, ένα γκράφιτι κοντά στα καταλύματα των μονομάχων, πιθανώς γραμμένο από τον ίδιο, αναφέρει τον Θράκα μονομάχο Κέλαδο ως την επιθυμία των κοριτσιών («Suspiriium puellarum Celadus thraex»).

Εγχάρακτη υπογραφή του λόρδου Βύρωνα στον Ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο, 1810. ΔΕΞΙΑ: Γκράφιτι Ρώσων στρατιωτών στον κατεστραμμένο εσωτερικό χώρο του Ράιχσταγκ (Βερολίνο, 1945).

Σε μορφή γκράφιτι βρίσκουμε και τις πιο μύχιες επιθυμίες και φόβους των ανθρώπων που τα αποτύπωσαν – προσευχές και επικλήσεις, ποιήματα, σύντομοι αφορισμοί έχουν χαραχτεί και ζωγραφιστεί σε τοίχους ναών και κτιρίων, αρχαίων και σύγχρονων. Πολιτικά εγχάρακτα μηνύματα υποστήριξης ή αντίδρασης ενάντια στο εκάστοτε σύστημα και πολιτική συνθήκη υπάρχουν ήδη από την αρχαιότητα, όπως προεκλογικά μηνύματα σε τοίχους της Πομπηίας ή, μεταγενέστερα, εγχάρακτα σχέδια και φράσεις φυλακισμένων στον Πύργο του Λονδίνου, και πάει λέγοντας μέχρι τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Στους τοίχους του Παρισιού του 19ου αιώνα γράφονταν συνθήματα υπέρ και κατά του Ναπολέοντα Γ', στη Βόρεια Ιρλανδία του 1920, κυρίως στο Ντέρι και στο Μπέλφαστ, εμφανίστηκαν γκράφιτι στήριξης ή αντίστασης κατά του νεοορυσταθέντος Σιν Φέιν. Προς το τέλος του Β' Παγκόσμιου πολέμου οι πόλεις της Γερμανίας είχαν γεμίσει με το τρομακτικό μήνυμα «Siegen oder Sibirien» («Νίκη ή Σιβηρία»), το οποίο

αποτύπωνε την κλιμακούμενη απόγνωση του πολέμου.

Το σύγχρονο γκράφιτι

Ο δημόσιος χώρος των μεγάλων μητροπόλεων, ιδίως από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, αποτελεί συχνά ένα amalgama από διαφημιστικές τοιχογραφίες, αφίσες και γκράφιτι, κολλημένα, ζωγραφισμένα και χαραγμένα στους τοίχους των πόλεων – μια εικόνα γνώριμη ακόμη και σήμερα σε κάθε κάτοικο μεγάλης πόλης. Το στοιχείο που πυροδότησε την εξέλιξη του γκράφιτι στη σύγχρονη εκδοχή του και το διαφοροποίησε από την προηγούμενη μορφή του ήταν η εφεύρεση του χρώματος σε σπρέι το 1949 από τον Έντουαρντ Σέιμουρ και του ανεξίτηλου μαρκαδόρου το 1952 από τον Σίντνεϊ Ρόζενταλ. Η χρήση αυτών των νέων μέσων γραφής εξαπλώθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1960, προσφέροντας αισθητά μεγαλύτερη ευελιξία σε όποιον ήθελε να αφήσει το στίγμα του με γκράφιτι. Μέχρι τότε τα γκράφιτι ήταν εγχάρακτα ή ζωγραφισμένα και γραμμένα με

κάρβουνο ή μπογιά, κάτι που έκανε την όλη διαδικασία χρονοβόρα, ημιμόνη, μια και ήταν εύκολο να σβηστεί με λίγο νερό, και, ιδίως στην περίπτωση της χρήσης μπογιάς, δυσκίνητη και περίπλοκη. Αντίθετα, το σπρέι και ο μαρκαδόρος μεταφέρονταν, αλλά και κρύβονταν, με άνεση, η χρήση τους ήταν εύκολη και γρήγορη και το αποτύπωμά τους ανεξίτηλο.

Τα πρώτα γκράφιτι με σπρέι και μαρκαδόρο εμφανίστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1960 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως αιώνες πριν ο Μάρκος έγραψε για τη Σπεντούσα σε έναν τοίχο της Πομπηίας, έτσι και ο Cornbread, ψευδώνυμο του τότε έφηβου Ντάριλ Μακρέι, θέλοντας να εντυπωσιάσει ένα κορίτσι που του άρεσε, γέμισε τους τοίχους της βόρειας Φιλαδέλφειας με τη φράση «ο Cornbread αγαπά τη Σύνθια» («Cornbread loves Cynthia»). Με τον χρόνο έγραφε στους τοίχους μόνο το ψευδώνυμό του, την προσωπική υπογραφή του, ή αλλιώς tag. Ο Cornbread ήταν για πολλούς ο πρώτος σύγχρονος writer, όπως αυτοαποκαλούνται, ο οποίος κάνοντας tag το όνομά του διαχωρίζει τον ίδιο και την ταυτότητά του από γκράφιτι συμμοριών ή από τα πολλά πρόχειρα γραμμένα μηνύματα που κυριαρχούσαν τότε ως γκράφιτι στις πόλεις, θέτοντας τις βάσεις για μια αυτόνομη και προσωπική έκφραση.

Το παράδειγμά του τράβηξε την προσοχή πολλών συνομηλικών του, οι οποίοι τον μιμήθηκαν, δημιουργώντας και αυτοί τις δικές του υπογραφές, τα δικά τους tags, τα οποία έγραφαν με σπρέι και μαρκαδόρους στους τοίχους των πόλεων όπου ζούσαν και στους σταθμούς και στα βαγόνια των αστικών τρένων με τα οποία μετακινούνταν. Έτσι άρχισε η εξάπλωση του γκράφιτι και σε άλλες πόλεις, όπως η Βαλτιμόρη ή το Ντένβερ, κυρίως όμως η Νέα Υόρκη. Εκεί συνα-

ντούμε τον ελληνικής καταγωγής TAKI183, που το tag του να είναι το υποκοριστικό του ονόματός του, Δημήτριος, και ο αριθμός ο αριθμός του σπιτιού στο οποίο ζούσε. Όπως και ο Cornbread, έτσι και ο TAKI183 θεωρείται θρύλος του γκράφιτι και ένας από τους πρώτους, θεμελιώδεις writers.

Το 1971 το φαινόμενο του γκράφιτι ήταν πλέον τόσο διαδεδομένο, που οι *New York Times* δημοσίευσαν άρθρο για τον TAKI183 και τους εκατοντάδες μιμητές του. Στο ίδιο άρθρο σημειωνόταν η ραγδαία αύξηση των γκράφιτι στην Νέα Υόρκη μέσα σε διάστημα δύο ετών, ενώ το ίδιο το γκράφιτι αναφερόταν ως πρόβλημα για την πόλη, άποψη που συμμερίζονταν και οι δημοτικές Αρχές της Νέας Υόρκης, αλλά και άλλων πόλεων. Αυτή η αντίληψη οδήγησε στη μεταγενέστερη προσπάθεια πάταξής του, με γνωστότερη την εκστρατεία του δημάρχου της Νέας Υόρκης Εντ Κοχ ενάντια στο γκράφιτι στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Αντίθετη άποψη από τις δημοτικές Αρχές είχε ο Αμερικανός συγγραφέας Νόρμαν Μέιλερ, ο οποίος το 1974 εξέδωσε το βιβλίο *The Faith of Graffiti*, συνοδεύει 81 φωτογραφιών του σημαντικού φωτογράφου Τζον Νάαρ, στο οποίο εκθειάζει το γκράφιτι και επιχειρεί να το συνδέσει με τη μεγάλη τέχνη και τους καλλιτέχνες του παρελθόντος. Συντομευμένη εκδοχή του δοκιμίου του Μέιλερ δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Esquire* τον Μάιο του 1974, προσεγγίζοντας έτσι ακόμη μεγαλύτερο κοινό και θέτοντας μία επιπλέον βάση για τη «νομιμοποίηση» του γκράφιτι ως νέας και αυτόνομης μορφής τέχνης. Πριν από τον Μέιλερ όμως, υπήρξε κι άλλος πρόδρομος της αναγνώρισης του γκράφιτι ως μέσου έκφρασης – ο σημαντικός φωτογράφος, όπως και φίλος και συνεργάτης των Πά-

Προειδοποιητικό μήνυμα της συμμορίας Duke (ανατολικό Χάρλεμ, δεκαετία του 1950). ΚΑΤΩ: Τοίχος με tags των Cornbread και TAKI183.

μπλο Πικάσο, Ανρί Ματίς και άλλων, Μπρασέ. Ήδη από το 1930 φωτογράφιζε γκράφιτι που συναντούσε στους δρόμους του Παρισιού, ενώ το 1933 δημοσίευσε τις πρώτες φωτογραφίες του στο σημαντικό σουρεαλιστικό περιοδικό *Le Minotaure*. Απομόνωνε, φωτογραφίζοντας τα, κυρίως εγχάρακτα γκράφιτι, τα οποία ομαδοποιούσε σε θεματικές ενό-

τητες, και το 1956 τα εξέθεσε στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης της Νέας Υόρκης (MOMA) σε έκθεση με τίτλο «Γλώσσα του Τοίχου» («Language of the Wall»).

Σε αυτό το στάδιο το γκράφιτι ήταν ένας τρόπος έκφρασης που είχε προκύψει αυθόρμητα, με όλο τον παλμό και τη ζωτικότητα, αλλά και την αντίδραση και την ένταση των νέων ανθρώπων που τον

δημιούργησαν. Μέσα σε αυτό το νέο φαινόμενο άρχισε να αναπτύσσεται ένας ολόκληρος κόσμος, με δικούς του κανόνες, λεξιλόγιο και οπτική ταυτότητα. Ξεκινώντας από την προσωπική υπογραφή, το tag, το γκράφιτι άρχισε να απλώνεται σε ολοένα και μεγαλύτερες επιφάνειες, με ολοένα και μεγαλύτερες αξιώσεις, αποκτώντας καινούργια στοιχεία, όπως συμβολισμούς, σχέδια, ζωγραφικά και γραφικά στοιχεία, πολύ έντονα χρώματα, και ολοένα και μεγαλύτερο όγκο. Κάποιοι writers άρχισαν να αναπτύσσουν προσωπικό ύφος και να αποκτούν «διασημότητα» μέσα στον μικρόκοσμο του γκράφιτι, άλλοι να συνεργάζονται σε ομάδες, γνωστές ως crews, αλλά και να συναγωνίζονται μεταξύ τους ποιος θα κάνει το πιο μεγάλο και πιο τολμηρό piece, όπως ονομάζεται, ή, ακόμη καλύτερα, ένα masterpiece, όπως ονομάζονται τα μεγάλα και πλήρη έργα που καλύπτουν βαγόνια, διαφημιστικές επιγραφές, τούνελ, εγκαταλειμμένα κτίρια και άλλα μέρη της πόλης. Ονόματα όπως Λι Κινιόνες, FUTURA, Fab 5 Freddy, Lady Pink, και άλλοι, άρχισαν ξεχωρίζουν και πολλοί από αυτούς έμελλε να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην μετεξέλιξη του γκράφιτι.

Αναπτυσσόμενο αυτόνομο και αυθόρμητα στο περιθώριο της mainstream κουλτούρας, το γκράφιτι άρχισε να γίνεται μέσο έκφρασης διαφορετικών καλλιτεχνικών σκηνών της εποχής. Είναι μέρος της πανκ και ροκ σκηνής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη συνεργασία του writer FUTURA με το ροκ συγκρότημα The Clash, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, άρχισε να ενσωματώνεται και στο χιπ χοπ, το οποίο αναδύθηκε στη Νέα Υόρκη από την μετεξέλιξη της φανκ, σόουλ και ντίσκο μουσικής. Σε μεγάλα πάρτι στους δρόμους του Μπρονξ, γνωστά ως block parties, μουσικοί και DJs, όπως οι Κουλ Χερκ, Αφρικά Μπαμπάτα και

Γκρανμάστερ Φλας, άρχισαν να δημιουργούν καινούργιους ήχους και καινούργιους χορούς, όπως το μπρέικντανς. Το γκράφιτι, με τα δυνατά χρώματά του και την έντονη παρουσία του στον χώρο ήταν η ιδανική οπτική αναπαράσταση του χιπ χοπ και έγινε ένα από τα βασικά στοιχεία του.

Μέσα από μουσικά βιντεοκλίπ, δίσκους και συναυλίες, το χιπ χοπ εξαπλώθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 από τη Νέα Υόρκη σε ολόκληρες τις Ηνωμένες Πολιτείες, εξάπλωσε την οποία ακολούθησε και το γκράφιτι, ως στοιχείο του. Χαρακτηριστικό της πορείας αυτής είναι το *Beat Street*, ταινία ευρείας κυκλοφορίας του 1984 και παραγωγής Χόλιγουντ, με θέμα τη ζωή κάποιων φίλων που ζουν στο Μπρονξ και ασχολούνται με το χιπ χοπ, το μπρέικντανς και το γκράφιτι. Η συγκεκριμένη ταινία, πέρα από την εμπορική της επιτυχία, ήταν ένα από τα βασικά στοιχεία που έκανε γνωστό και σε άλλες χώρες, όπως η Γερμανία και η Αγγλία, το χιπ χοπ – και μαζί του το γκράφιτι.

Η μετάβαση στον χώρο της τέχνης

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, και παράλληλα με την εξάπλωσή του μέσω του χιπ χοπ, το γκράφιτι άρχισε να περνά από τους δρόμους και τους τοίχους των πόλεων στους χώρους των γκαλερί και των μουσείων τέχνης. Τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση είχαν γίνει ήδη το 1972, με την πρώτη έκθεση γκράφιτι στο City College της Νέας Υόρκης. Η έκθεση «Floor to Ceiling» οργανώθηκε από τον Ούγκο Μαρτίνες, φοιτητή κοινωνιολογίας στο ίδιο κολέγιο, ο οποίος «οργάνωσε» writers από διάφορες περιοχές σε μια κολεκτίβα ονόματι United Graffiti Artists. Η ίδια ομάδα μάλιστα έκανε έκθεση το 1973 στην γκαλερί Razor της Νέας Υόρκης.

Ο Κιθ Άλεν Χάρινγκ σε βαγόνι του μετρό της Νέας Υόρκης με δικό του έργο να διακρίνεται στο κέντρο (1983).

Το 1978 άνοιξε στο Μπρονξ ο εναλλακτικός χώρος τέχνης Fashion Moda, ο οποίος φιλοξενούσε εκθέσεις και καλλιτέχνες από τα διάφορα ρεύματα της εποχής – μεταξύ αυτών και εκθέσεις γκράφιτι, στις οποίες συμμετείχαν writers ως καλλιτέχνες πλέον, όπως το 1980 η έκθεση «Graffiti Art Success for America». Επιπλέον, ήταν από τους πρώτους χώρους στους οποίους έγιναν γκράφιτι απευθείας στους τοίχους του. Ένας αντίστοιχος χώρος, η γκαλερί FUN GALLERY, με έμφαση κυρίως σε εκθέσεις γκράφιτι, άνοιξε το 1981 στο East Village. Ταυτόχρονα, ενδιαφέρον για το γκράφιτι άρχισαν να δείχνουν και ευρωπαϊκές γκαλερί, όπως, ενδεικτικά, η Galeria Medusa της Ρώμης, η οποία το 1979 εξέθεσε έργα του writer Λι Κινιόνες.

Το 1978 άνοιξε στην περιοχή TriBeCa της Νέας Υόρκης το Mudd Club, ένας δημιουργικός πολυχώρος με κλαμπ και γκαλερί, ο οποίος πλέον θεωρείται ως ένας από τους εμβληματικούς χώρους της αβαν-γκαρντ σκηνής των δεκαετιών 1970 και 1980, και αποτελούσε σημείο επαφής και ανταλλαγής μεταξύ των σημαντικότερων δημιουργικών ρευμάτων

και καλλιτεχνών της εποχής. Εκεί έδιναν συναυλίες πανκ και ροκ συγκροτήματα, όπως οι Talking Heads και οι Tuxedomoon, ή έκαναν ζωντανές περφόρμανς και αναγνώσεις έργων τους ο Άλεν Γκίνσμπεργκ και ο Γουίλιαμ Σ. Μπάροουζ, σε ένα κοινό στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν καλλιτέχνες και προσωπικότητες όπως ο Ντέιβιντ Μπάουι, ο Άντι Γουόρχολ, η Ντέμπι Χάρι, ο Λου Ριντ, η Γκρέις Τζόουνς, τα μέλη του ροκ συγκροτήματος Judas Priest, ο Ντι Ντι Ραμόν των Ramones, ή η Μαντόνα. Μεταξύ αυτών και δύο καλλιτέχνες που συνδέθηκαν όσο λίγοι με το γκράφιτι: ο Ζαν Μισέλ Μπασκιά, ο οποίος εμφανιζόταν και με το πειραματικό συγκρότημά του Gray, και ο Κιθ Άλεν Χάρινγκ, ο οποίος είχε επιπλέον την επιμέλεια της γκαλερί του χώρου. Το 1981 ο Χάρινγκ οργάνωσε την έκθεση «Beyond Words», με έργα διαφόρων writers, όπως οι Fab 5 Freddy, FUTURA, John «Crash» Matos, Rammellzee, Eric Haze, Zephyr, Λι Κινιόνες και, φυσικά, Ζαν Μισέλ Μπασκιά. Τη συνολική δημιουργική ανταλλαγή μεταξύ αυτών των σκηνών αποτυπώνει το βιντεοκλίπ «Rapture» του συγκροτήματος Blondie, στο οποίο ο Ζαν Μισέλ Μπα-

Ο Ζαν-Μισέλ Μπασκιά κάνοντας γκράφιτι σε τοίχο στη Νέα Υόρκη.

σκιά εμφανίζεται ως dj, όπως και οι Λι Κινιόνες και Fab 5 Freddy ενώ κάνουν γκράφιτι – ένα βιντεοκλίπ που συνέβαλε και αυτό στην εξάπλωση και στην αναγνωρισιμότητα του γκράφιτι, αυτή τη φορά μέσω της ροκ μουσικής.

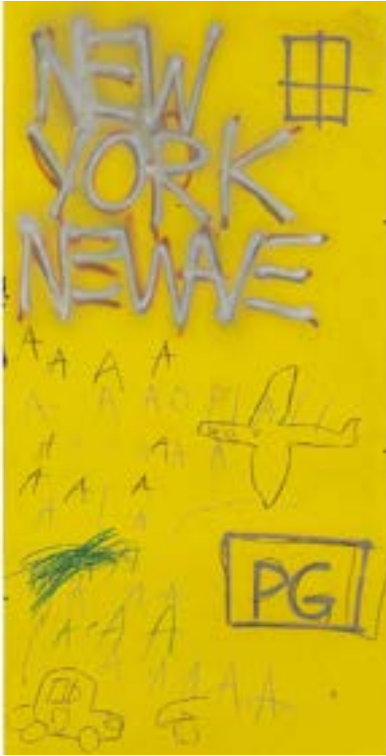
Το Mudd Club όμως έπαιξε επιπλέον καθοριστικό ρόλο όταν ο συνιδρυτής του, Ντιέγκο Κορτέζ, οργάνωσε το 1981 την επιτυχημένη έκθεση «New York/New Wave» στο Institute of Art and Urban Resources PS1 στο Λονγκ Άιλαντ, σήμερα παράρτημα του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Νέας Υόρκης. Στην έκθεση αυτή συμμετείχαν writers που είχαν ξεχωρίσει, όπως ο Fab 5 Freddy, μαζί με νέους, αλλά και ήδη καταξιωμένους καλλιτέχνες, όπως η Ναν Γκόλντιν, ο Άντι Γουόρχολ και ο Ρόμπερτ Μέιπλθορν. Μαζί τους και ο Κιθ Άλεν Χάρινγκ και ο Ζαν Μισέλ Μπασκιά, ως SAMO®, το ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε όσο έκανε γκράφιτι, από το οποίο ξεκίνησε ως νεαρός καλλιτέχνης.

Αυτές οι εκθέσεις συνοδεύονταν από δημοσιεύσεις στις εφημερίδες και σε έγκριτα περιοδικά, όπως το *ArtForum* ή το *Village Voice*. Σε αυτό το σημείο το

γκράφιτι άρχισε πια να αναφέρεται ως post-graffiti, έχοντας περάσει από την παρανομία στη νομιμότητα και από τον δρόμο στον καμβά, αλλά η οριστική του αναγνώριση ως αυτόνομης έκφρασης τέχνης παγιώθηκε το 1982 όταν ο Κιθ Άλεν Χάρινγκ, ο Ζαν Μισέλ Μπασκιά, ο Λι Κινιόνες, όπως και ο προαναφερθείς χώρος Fashion Moda προσκλήθηκαν στη σημαντικότερη έκθεση τέχνης παγκοσμίως, την Documenta. Μαζί τους και ο Άντι Γουόρχολ, φίλος και υποστηρικτής του Χάρινγκ, του Μπασκιά, αλλά και του γκράφιτι.

Στα χρόνια που ακολούθησαν η ταινία *Wild Style* (1983), με πρωταγωνιστές κάποιους από τους γνωστότερους writers, το βραβευμένο ντοκιμαντέρ *Style Wars* (1984), το οποίο προβλήθηκε και στην Ευρώπη φέρνοντας ακόμη μεγαλύτερο κοινό σε επαφή με το γκράφιτι, όπως και το βιβλίο *Subway Art* (1984) συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην περαιτέρω παγίωση του γκράφιτι ως αναγνωρισμένης μορφής έκφρασης και τέχνης.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν το γκράφιτι εξαπλώθηκε πλέον παγκόσμια και αποτέλεσε αποδέκτη και άλλων νεα-

Ένα από τα έργα με τα οποία συμμετείχε ο Ζαν-Μισέλ Μπασκιά στην έκθεση New York New Wave, με έντονα στοιχεία γκράφιτι.

νικών τάσεων, όπως του skateboard και του BMX, από τις οποίες προήλθαν νέοι writers και νέοι καλλιτέχνες, όπως ο Σέπαρντ Φέιρι, ο οποίος μετέπειτα σχεδίασε το πόστερ HOPE, το οποίο αποτέλεσε μέρος της προεκλογικής εκστρατείας του Μπαράκ Ομπάμα το 2008. Έγιναν μεγάλες εκθέσεις σε σημαντικά μουσεία και ιδρύματα, όπως οι εκθέσεις «Street Art» στην Tate Modern του Λονδίνου (2008), «Born in the Streets» στο Fondation Cartier του Παρισιού (2009) ή η πιο πρόσφατη «Writing the Future: Basquiat and the Hip-Hop Generation» στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης (2021). Ιδρύθηκαν μουσεία, όπως το Museum of Graffiti στο

Μαϊάμι, και διεθνή φεστιβάλ, όπως το ετήσιο UPAINT του Μονακό, το οποίο συγκεντρώνει χρήματα για το Fondation Prince Albert II de Monaco, το φιλανθρωπικό ίδρυμα του πρίγκιπα Αλβέρτου. Το γκράφιτι εμπορευματοποιήθηκε, όπως έγινε, ενδεικτικά, όταν εταιρία αθλητικών ειδών Nike άνοιξε τα Nike Graffiti stores ή ο οίκος μόδας Louis Vuitton λάνσαρε το 2001, σε συνεργασία με τον σχεδιαστή Στέφεν Σπράους, μία από τις πιο επιτυχημένες σειρές του με στοιχεία γκράφιτι. Σήμερα ένας από τους πιο γνωστούς σύγχρονους καλλιτέχνες, ο Μπάνκσι, χρησιμοποιεί ως μέσο του το γκράφιτι και έργα του Ζαν Μισέλ Μπασκιά πωλούνται σε τιμές ρεκόρ, όπως έγινε το 2017 με την πώληση ενός πίνακά του για 110 εκατομμύρια δολάρια. Μια ιλιγγιώδης πορεία η οποία ξεκίνησε με ένα σπρέι και κατέληξε να εξαπλωθεί σε όλο τον κόσμο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Jeff Ferrell, *Crimes of Style – Urban Graffiti and the Politics of Criminality*, Northeastern University Press, Βοστώνη, 1996.
- Steven Hager, *Hip Hop – The illustrated history of breakdancing, rap music, and graffiti*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη, 1984.
- Peter Keegan, *Graffiti In Antiquity*, Routledge, Νέα Υόρκη, 2014.
- Mabel Lang, *The Athenian Agora* τόμ. XXI – *Graffiti and Dipinti*, The American School of Classical Studies at Athens, Πρίνστον, 1976.
- Cedar Lewisohn, *Street art – The Graffiti Revolution*, Abrams Publ., Νέα Υόρκη, 2008.
- Norman Mailer, «The Faith of Graffiti», *Esquire*, Μάιος 1974.
- Liz Munsell και Greg Tate, «Street Art in the Age of Basquiat – Fab 5 Freddy and Lee Quiñones on Post-Graffiti Pop Soup», *ArtNews*, 4 Μαΐου 2021.
- «“Taki 183” Spawns Pen Pals», *The New York Times*, 21 Ιουλίου 1971.

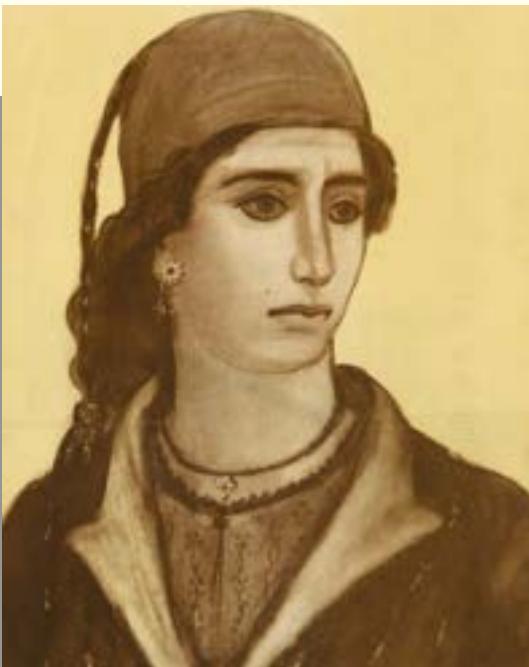
Η Άννα Χουλιαρά είναι ιστορικός τέχνης.

ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ (1783-1850)

Η Θρακιώτισσα καπετάνισσα του Αγώνα

ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Σ. ΠΑΠΑΦΛΩΡΑΤΟΥ

Η Επανάσταση του 1821 έγινε με την συμμετοχή χιλιάδων Ελλήνων και φιλελλήνων. Συνήθως η ιστοριογραφία επικεντρώνεται στους άντρες, ενώ αναφέρει και τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας και της Μαντούς Μαυρογένους εκ μέρους των γυναικών. Εντούτοις υπάρχουν και πολλές άλλες, παραγνωρισμένες, προσωπικότητες που έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στον Αγώνα, συχνά θυσιάζοντας τα πάντα για την ελευθερία της πατρίδας. Μία από αυτές ήταν και η Θρακιώτισσα Δόμνα Βισβίζη.

Σκίτσο της Δόμνας Βισβίζη. ΔΕΞΙΑ: Σύμπλεγμα γλυπτών της Δόμνας και του Χατζηαντώνη Βισβίζη στην πλατεία Φάρου Αλεξανδρούπολης, έργο του Γιώργου Μέγκουλα.

ΕΝΝΗΘΗΚΕ το 1783 (ή κατ' άλλους το 1784). Καταγόταν από εύρωστη οικονομικά οικογένεια της Αίνου της ανατολικής Θράκης. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τα παιδικά της χρόνια. Η Αίνος είναι μια από τις αρχαιότερες θρακικές πόλεις, που είχε ακμαίο ελληνικό στοιχείο. Είναι χτισμένη στην αριστερή όχθη των εκβολών του ποταμού Έβρου και βρίσκεται σχετικά κοντά στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολη την εκδήλωση επαναστατικού κινήματος κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.

Το 1808 η Δόμνα παντρεύτηκε τον πλοίαρχο Χατζηναντώνη Βισβίζη. Ο τελευταίος είχε μεγάλη οικονομική επιφάνεια, καθώς ασχολούνταν επίσης με εμπορικές, καθώς και με τραπεζικές επιχειρήσεις. Ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ συμμετείχε στην Επανάσταση του 1821 από την έναρξή της με το ιδιόκτητο καράβι Καλομοίρα. Αυτό ναυπηγήθηκε από Ρώσους (που χρησιμοποίησαν ξυλεία από την Αίνο) στην Οδησό,

είχε 14 (ή κατ' άλλους 16) κανόνια, μήκος 31,10 μέτρα, πλάτος καταστρώματος 7,62 μέτρα, ολικό πλάτος στα κοίλα 7,80 μέτρα, βάθος αμπαριών 3,40 μέτρα, μέγιστο βύθισμα 4,12 μέτρα, χωρητικότητα 259 τόνους και 140 μέλη πληρώματος. Ήταν ένα από τα μεγαλύτερα πλοία της εποχής (για την κατηγορία του) και είχε την πολυτέλεια να διαθέτει ένα ευρύχωρο σαλόνι, γεγονός σπάνιο για τα καράβια της περιόδου. Στο σαλόνι αυτό μάλιστα έμελλε να λάβουν χώρα συνεδριάσεις του Άρειου Πάγου της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος. Αυτός αποτελούσε μία διοικητική οντότητα που είχε δημιουργηθεί στη Ρούμελη αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Θεσμοθετήθηκε από τη Συνέλευση των Σαλώνων τον Νοέμβριο του 1821. Σημειωτέον ότι η ίδια συνέλευση ψήφισε και το καταστατικό κείμενο λειτουργίας του υπό τον τίτλο «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος».

Ο Βισβίζης διέθετε και άλλα δύο πλοία. Επρόκειτο για ελαφριά μπρίκια, που έφεραν την ονομασία λεύκες. Αυτά

Κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Νικολάου (κατοπινού Αγίου Βλασίου), στον οποίο η Δόμνα παντρεύτηκε τον Χατζηναντώνη Βισβίζη, στην Αίνο της Θράκης.

είχαν πιο ελαφρά ιστία και λιγότερα μέλη πληρώματος από τα άλλα μπρίκια. Τον Μάρτιο του 1821 δύο από τα καράβια του καπετάν Βισβίζη (το Καλομοίρα και το Δόμνα) απέπλευσαν από την Αίνο. Το δεύτερο είχε πάρει το όνομά του από τη σύζυγο του Βισβίζη, Δόμνα. Η τελευταία τον ακολούθησε, παίρνοντας μαζί της τα τέσσερα παιδιά τους,¹ όλα τα χρήματα και τα τιμαλφή της οικογένειας, τα οστά των προγόνων τους, μία εικόνα της Παναγίας και λίγο χώμα από την Αίνο. Το σκάφος ενώθηκε με τον στόλο των Ψαριανών, παίρνοντας το βάπτισμα του πυρός στα νερά της Ίμβρου. Αρχικά το καράβι μετέφερε όπλα και πολεμοφόδια στο Άγιο Όρος. Επίσης, σε αυτό επιβιβάστηκε ο Σερραίος μεγαλέμπορος Εμμανουήλ Παπάς, ο οποίος ξεσήκωσε τον ελληνισμό της Μακεδονίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αίνο, παρά τη δυσμενή γεωγραφική θέση της, πρόσφερε πολλά στον αγώνα για την ελευ-

θερία. Το 1813 η ναυτική δύναμη της πόλης ανερχόταν σε 4 μεγάλα καράβια και 60 σακολέβες. Το 1821 ο αριθμός των πλοίων της έφτανε στα 300, πολλά από τα οποία ταξίδευαν μέχρι τη Συρία και την Αίγυπτο. Τους πρώτους μήνες του 1821 οι Έλληνες κάτοικοι επιχειρήσαν να ξεσηκωθούν και κατέλαβαν προσωρινά το κάστρο των Κατελούζων. Δυστυχώς όμως οι περισσότεροι άντρες έλειπαν στα καράβια και οι Τούρκοι μπόρεσαν να το ανακαταλάβουν αφού έστειλαν μία ισχυρή δύναμη αποτελούμενη από 800 άνδρες. Τον Μάιο του έτους εκείνου η πόλη κατελήφθη προσωρινά από τα πληρώματα 11 πλοίων, ανάμεσά τους και το Καλομοίρα, που είχαν αποπλεύσει από τα Ψαρά. Τα τέσσερα από αυτά είχαν επικεφαλής τον Ανδρέα Γιαννίτση και τα υπόλοιπα επτά τον Σκανδάλη. Τα πληρώματά τους παρέμειναν στην πόλη αρκετές μέρες. Μπόρεσαν λοιπόν να μεταφέρουν στο νησί τους 70 κανόνια του φρουρίου και

Αντίγραφο του μπρικιού Καλομοίρα από τον Σταύρο Μπαμπάλα.

άλλα εφόδια. Τα 24 από αυτά τα πήραν οι άντρες του Βισβίτζη. Τέλος, στα πλοία επιβιβάστηκαν και όσοι κάτοικοι ήθελαν να φύγουν είτε γιατί φοβούνταν τα αντίποινα των Τούρκων είτε γιατί επιθυμούσαν να πολεμήσουν σε άλλα μέρη για την ελευθερία του Γένους.

Στη συνέχεια τα πλοία της συγκεκριμένης ναυτικής μοίρας επιτέθηκαν σε διάφορα κάστρα στην ευρύτερη περιοχή, από τα οποία αποκόμισαν δεκάδες κανόνια. Κατ' αυτό τον τρόπο εκδικήθηκαν για τις τουρκικές σφαγές που είχαν λάβει χώρα σε όλη την ανατολική Θράκη. Πιο συγκεκριμένα, στις 3 Απριλίου 1821 οι γενίτσαροι δολοφόνησαν 26 προύχοντες στην Αδριανούπολη. Ακολούθησε η εξόντωση χιλιάδων Ελλήνων κατοίκων της πόλης και η δολοφονία του, παραιτηθέντος κατ' εντολήν του σουλτάνου, πατριάρχη Κύριλλου ΣΤ', ο οποίος απαγχονίστηκε στην πύλη της Μητρόπολης.² Μάλιστα, το σώμα του παρέμεινε κρεμασμένο τρεις μέρες και κατόπιν ρίχτηκε στον Έβρο.

Δυστυχώς, η επανάσταση των Ελλή-

νων στη Μακεδονία δεν είχε αίσια έκβαση. Τον Δεκέμβριο του έτους εκείνου ο καπετάν Βισβίτζης μετέφερε τους εναπομείναντες επαναστάτες και τον παπά στη νότια Ελλάδα. Στο ταξίδι όμως ο εξαντλημένος από τις κακουχίες παπάς εξέπνευσε και τάφηκε με μεγάλες τιμές στην Ύδρα.

Τους πρώτους μήνες του 1822 το ζεύγος Βισβίτζη υποστήριξε τις πολεμικές επιχειρήσεις των οπλαρχηγών του Ολύμπου. Τη Μεγάλη Εβδομάδα κατέπλευσε στον Μαλιακό κόλπο και αποβίβασε πολεμιστές, οι οποίοι συμμετείχαν σε μάχες στην ανατολική Ρούμελη υπό τον Δημήτριο Υψηλάντη. Ο τελευταίος είχε τεθεί επικεφαλής της εκστρατείας, ενώ ο Άρειος Πάγος ανέλαβε την επιμελητεία, την αποστολή εφοδίων, την κινητοποίηση του στόλου για τη μεταφορά του εκστρατευτικού σώματος και την απόβασή του. Διέταξε μάλιστα και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο να εγκαταλείψει την πολιορκία της Καρύστου.

Δυστυχώς όμως η επιχείρηση δεν εξελίχθηκε όπως είχε σχεδιαστεί, ενώ ο

Λαϊκό σκίτσο με απεικόνιση του απαγχονισμού του πατριάρχη Κυρίλλου ΣΤ' στη Μητρόπολη Αλεξανδρούπολης.

Άρειος Πάγος δεν κατάφερε (ή δεν θέλησε) να ανεφοδιάσει τα μαχόμενα στρατεύματα, οι άνδρες των οποίων έτρωγαν μόλις μισή κούφτα βρασμένο καλαμπόκι επί δύο εβδομάδες. Σημειώτέον ότι κοντά τους ναυλοκούσαν ελληνικά πλοία με προμήθειες. Ο Ανδρούτσος έστειλε μάταια στον Άρειο Πάγο συνεχείς εκκλήσεις. Στις 13 Απριλίου αποφασίστηκε η διεξαγωγή νυχτερινής εφόδου κατά του εχθρού. Ο Ανδρούτσος όμως στάθμισε καλύτερα τα γεγονότα και ματαίωσε τη διεξαγωγή της, αν και όλοι οι άντρες είχαν κινητοποιηθεί. Επομένως, η μόνη διέξοδος ήταν η απαγκίστρωση από την Αγία Μαρίνα, με την επιβίβαση των ανδρών στα παραπλέοντα καράβια.

Απαιτούνταν όμως η έγκριση του Άρειου Πάγου. Έτσι, ο Ανδρούτσος μαζί με τον Νικητάρá μετέβησαν στο Καλομοίρα προς συνάντηση των Αρεοπαγιτών (όπως τους αποκαλούσαν). Οι τελευταίοι διαφώνησαν με το επιχείρημα ότι η διατήρηση του στρατοπέδου θα ενίσχυε τους Μακεδόνες, οι οποίοι είχαν επαναστατήσει στον Όλυμπο. Ο Ιωάννης

Μακρυγιάννης αναφέρει ότι η ηγεσία του Άρειου Πάγου» έτρεφε άσβεστο μίσος για τον Ανδρούτσο. «Είχαν πάθος με τον Δυσσέα [Ανδρούτσο] κι αποφάσιζαν οι καλοί πατριώτες διά την ιδιαίτερα δikhόνοιαν με ένα άτομο να καθούνε τρεις χιλιάδες στράτευμα περίπου. Και η πατρις αυτό το στράτευμα μόνον είχε εις την εξουσίαν της [...] Και σαν χάνονταν αυτείνιοι ποιοι θα πολεμούσαν τους Τούρκους;» διερωτώνταν σκωπτικά. Ο Μακρυγιάννης συντάχθηκε με την άποψη όσων υποστήριξαν ότι είχε εξυφανθεί σχέδιο δολοφονίας του Ανδρούτσου στο πλοίο αλλά δεν εκτελέστηκε λόγω της συμπάθειας που έτρεφαν οι καπεταναίοι και οι απλοί αγωνιστές για το πρόσωπό του.

Ο Ανδρούτσος έμεινε σταθερός στην άποψή του και τότε του πρότειναν να φύγει από την ξηρά, κινούμενος προς την Υπάτη. Το ενδεχόμενο αυτό συνεπαγόταν βέβαιη καταστροφή, κατά τον Ανδρούτσο. Αντίθετη άποψη είχε ο Νικητάρás και οι δύο άντρες λογομάχησαν σε υψηλούς τόνους. Την ώρα εκείνη

Προτομή του Εμμανουήλ Παπά (1772-1821), ο οποίος πέθανε από συγκοπή σε πλοιάριο του Αντώνη Βισβίζη κατευθυνόμενος προς την Ύδρα, (Αθήνα, Πεδίο του Άρεως). ΔΕΞΙΑ: Απεικόνιση του Οδυσσέα Ανδρούτσου (1790-1825) σε λιθογραφία του Άνταμ Φρίντελ.

αντιλήφθηκαν μία νέα εχθρική επίθεση στην Αγία Μαρίνα. Τα κανόνια του πλοίου Καλομοίρα έβαλαν κατά των Τούρκων, σκοτώνοντας τον επικεφαλής τους, γεγονός που ανάγκασε τους υπόλοιπους να συμπυκνωθούν προς το Αυλάκι. Η εξέλιξη αυτή υποχρέωσε τους αντιπροσώπους του Άρειου Πάγου να παραδεχτούν την ορθότητα της άποψης του Ανδρούτσου. Συμφωνήθηκε η επιβίβαση των ανδρών στα πλοία κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Ο Βισβίζης συνέδραμε καθοριστικά στην εκκένωση του στρατοπέδου της Αγίας Μαρίνας. Η δράση του συγκέντρωσε τις έγγραφες ευχαριστίες του Ανδρούτσου και του Νικηταρά, του Άνθιμου Γαζή, και άλλων. Πιο συγκεκριμένα, ο Ανδρούτσος έγραψε τα ακόλουθα:

«Διά του παρόντος φανερώνομεν και αποδεικνύομεν ότι ο Αντώνιος Βισβίζης, Αινίτης, ευρισκόμενος με το καράβι του εις νησίον Λιβάδα, όστις από Όλυμπον είχε έλθει προς τον Άρειον Πάγον για υπόθεσιν του Γένους, και όντες ημείς πολιορκισμένοι εις Αγίαν Μαρίναν από τους εχθρούς με κανόνια επτά, χτυπώντας μας με μπάλλα επτά γρανάτας και ζητώντας απ' αυτόν διά μέσου του Αρείου Πάγου δύο κανόνια [...] αμέσως εσηκώθη με μεγάλον πατριωτισμόν εις τα πανιά, και ήλθε με το καράβι του προς βοήθειάν μας και δίδωντάς μας τα δύο κανόνια [...] εκράτησεν τρεις ημέρας πόλεμον ακαταπαύστως με κανόνια και ούτως ημπόρεσε ίνα εμβαρκαρισθή η κολώνα μας από τρεις χιλιάδες και να σωθή.

Εκ του Μόλου Παλαιοχωρίου,
τη 15η Απριλίου 1822,
Όδυσσεύς Αντρήτσου»

Περίπου έναν μήνα αργότερα, στις 13 Μαΐου 1822, σημείωνε τα εξής:

«...Εκ τούτου φανερώνω ότι ο Καπ' Αντώνης Βισβίζης ευρισκόμενος εις Λι-

βάδα με το πλοίον του, το εις την πολιορκίαν στρατόπεδόν μας έχων μεγαλωτάτην ανάγκην τόσον από τροφάς όσον και από πολεμοφόδια μας έδωσεν ο ρηθείς τρία κανόνια του κάμπου, διακοσίας πενήντα επτά οκ' Μπαρούτι, πεντακόσια δεκάρια φυσέκια ντουφεκιών, πενήντα μπάλας των κανονιών, ενενήντα μπάλες γρανάτες, εικοσιπέντε σακέτα μπάλα μιδραλία, εβδομήντα πέντε κα' παξιμάδι και πεντακόσιες εξήντα οκ' αλεύρι και υπεσχέθη να μας οικονομίση και άλλα, ανάβωμεν χρεία. Και ούτω εκρατήσαμε την πολιορκίαν πάλιν και εστάθημεν επειδή είμεθα έτοιμοι να σκορπίσωμεν όλοι. Δί' ο δίδεται το παρόν διά να έχη να παρρησιασθή εν καιρώ εις το Γένος δια ταύτην του την δούλευσιν και τον πατριωτισμόν».

Λίγο μετά, στο υπ' αριθμ. 17293/15.8.1922 έγγραφο του αντιπροέδρου του Άρειου Πάγου, Άνθιμου Γαζή, αναφέρονται, μεταξύ των άλλων, τα ακόλουθα:

«...ο φιλογενέστατος Καπετάνιος Χατζή Αντώνιος Βισβίζης με το καράβι του από αρχάς Απριλίου του 1822, δεύτερον έτος της ελευθερίας, μέχρι τέλους Ιουλίου εδούλευεν εις τον Άρειον Πάγον και μετά πάσης προθυμίας και πίστewας, ως ουδείς άλλος, περιπλέων αδιαλείπτως το Βόρειον στενόν της Ευβοίας και καταπολεμών τον εχθρόν εις τε την Στυλίδα, Θερμοπούλας και Εύριπον και εις τα Βρυσάκια, ρίπτων ακαταπαύστως κανόνια με τα ίδια του εφόδια πολεμικά και φανείς ευδόκιμος εν πάσι, γίνεται δήλον [...]»

Το καλοκαίρι του 1822 το ζεύγος Βισβίζη συμμετείχε στην πολιορκία της Χαλκίδας και άλλων κάστρων στην Εύβοια. Η συνεισφορά του στον Αγώνα ήταν πολύ σημαντική. Αυτό βεβαίωσαν και οι πρόκριτοι της περιοχής σε επιστολή τους, στην οποία έγραφαν, μεταξύ άλλων, ότι: «[...] ο μακαρίτης σύζυγός

Σημεία του Άρειου Πάγου της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος. ΔΕΞΙΑ: Σφραγίδα του Άρειου Πάγου.

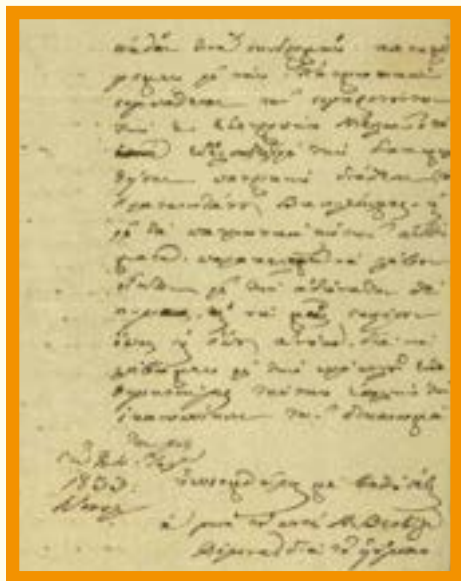
της, ζων, και αυτή μετά τον θάνατον εκείνου, εις την νήσον Εύβοιαν κατά το βόρειον μέρος, με ειλικρίνειαν και πατριωτικόν ζήλον, χωρίς να παρακούσωσι τας προσταγάς, εδούλευσεν με το πλοίον του». Δυστυχώς, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Χαλκίδας ο ηρωικός πλοίαρχος σκοτώθηκε. Δεν αποκλείεται όμως ο θάνατός του να προήλθε από ελληνικό χέρι, καθώς είχε αντιταχθεί στα σχέδια που εξυφαίνονταν κατά του Ανδρούτσου. Πολλά χρόνια αργότερα η σύζυγός του, Δόμνα, περιέγραψε τον θάνατό του ως ακολούθως:

«[...] Στο αναμεταξύ οι Αρεοπαγίτες άφριζαν από το κακό τους, γιατί εντέλει ο Δυσσέας [Ανδρούτσος] τους είχε παρακούσει κι είχε κάμει του κεφαλιού του. Πότε κλείνονταν στη σάλα [του πλοίου ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ] να συσκεφθούν, πότε βγαίναν στο κατάστρωμα και παρακολουθούσαν με το κανοκιάλι τις κινήσεις του Δυσσέα, πότε στέλναν τον μπιστικό τους στη Λιθάδα με μηνύματα για τους άλλους Αρεοπαγίτες. Θέλαν με κάθε τρόπο, έστω κι αργά, να ξαναφέρουν τον Δυσσέα πάνω στην Καλομοίρα. Κάλεσαν τον Αντώνη στη σάλα για να μιλήσουν. Για την ακρίβεια, τον κάλεσαν δυο φορές. Τη δεύτερη φορά κάποια λογομαχία ακούστηκε. Κάτι θα είπαν, κάπως χολώθηκε ο Αντώνης, γιατί, για πρώτη φορά στη ζωή μου, άκουσα τη φωνή του να

υψώνεται έτσι δα. Δε ξεύρω τι τον προκάλεσε ούτε τι ακολούθησε μέσα στη σάλα, μονάχα κάποια στιγμή άκουσα τον Αντώνη να φωνάζει οργισμένα: “Δεν με κάλεσε η Πατρίδα για τέτοιες πράξεις. Εγώ βρίσκομαι στην υπηρεσία της Πατρίδας για άλλο σκοπό. Ιερό!” Όταν μετά από ώρα είδα τον Αντώνη, μου φάνηκε σαν χαμένος μέσα στις σκέψεις του. Το πρόσωπό του [ήταν] συννεφιασμένο, με μια ρυτίδα καρφωμένη ανάμεσα στα φρύδια. Περπατούσε με τα χείλη σφιγμένα, τα χέρια πίσω, τα δάχτυλά του να πλέκονται νευρικά το ‘να με τ’ άλλο. “Αντώνη! Τι σε τρώει;” τον ρώτησα. Δεν αποκρίθηκε. Αναστέναξε. Ζύγωσα κοντά του. “Αντώνη, μην αφήσεις την ψυχή σου να μαυρίζει. Ξενοτοπίτες είμαστε. Αυτοί έχουν τα δικά τους. Δεν θ’ ανακατευτούμε στις έριδες τις δικές τους.”

»Με κοίταξε με απελπισία:

»“Αν ήξευρες! Μήτε να το σκεφτώ δεν θέλω. Μήτε να το ξεστομίσω”. “Τι τη βαρραίνει την καρδιά σου; Πες το να ξαλαφρώσεις”. “Το πω δεν το πω, Δόμνα, είναι φριχτό... Δεν τα θαρρούσα έτσι. Άλλον αγώνα τον ήθελα, άλλον βρίσκω εδώ. Στ’ ανθρώπου τη φύση είναι κι η φαγωμάρα, μα τούτο εδώ... Τούτο δω που μου γυρεύουν! Πώς το τολμούν! Τούτο δεν είν’ αντιγνωμία που ‘χουν. Είναι μίσος βαθύ. Είναι...” Εκείνη την ίδια μέρα έγινε αυτό που για τόσα χρόνια δεν μίλησα, αυτό που

Επιστολή της Δόμνας Βισβίζη προς την Επί των Ναυτικών Εξεταστική Επιτροπή. Ναύπλιο, 24 Ιουλίου 1833.

της, ζων, και αυτή μετά τον θάνατον εκείνου, εις την νήσον Εύβοιαν κατά το βόρειον μέρος, με ειλικρίνεια και πατριωτικόν ζήλον, χωρίς να παρακούσωσι τας προσταγάς, εδούλευσεν με το πλοίον του». Δυστυχώς, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Χαλκίδας ο ηρωικός πλοίαρχος σκοτώθηκε. Δεν αποκλείεται όμως ο θάνατός του να προήλθε από ελληνικό χέρι, καθώς είχε αντιταχθεί στα σχέδια που εξυφαίνονταν κατά του Ανδρούτσου. Πολλά χρόνια αργότερα η σύζυγός του, Δόμνα, περιέγραψε τον θάνατό του ως ακολούθως:

«[...] Στο αναμεταξύ οι Αρεοπαγίτες άφριζαν από το κακό τους, γιατί εντέλει ο Δυσσέας [Ανδρούτσος] τους είχε παρακούσει κι είχε κάμει του κεφαλιού του. Πότε κλείνονταν στη σάλα [του πλοίου ΚΑΛΟΜΟΙΡΑ] να συσκεφθούν, πότε βγαίναν στο κατάστρωμα και παρακολουθούσαν με το κανοκιάλι τις κινήσεις του Δυσσέα, πότε στέλναν τον μπιστικό τους στη Λιθάδα με μηνύματα για τους άλλους Αρεοπαγίτες. Θέλαν με κάθε τρόπο,

έστω κι αργά, να ξαναφέρουν τον Δυσσέα πάνω στην Καλομοίρα. Κάλεσαν τον Αντώνη στη σάλα για να μιλήσουν. Για την ακρίβεια, τον κάλεσαν δυο φορές. Τη δεύτερη φορά κάποια λογομαχία ακούστηκε. Κάτι θα είπαν, κάπως χολώθηκε ο Αντώνης, γιατί, για πρώτη φορά στη ζωή μου, άκουσα τη φωνή του να υψώνεται έτσι δα. Δε ξεύρω τι τον προκάλεσε ούτε τι ακολούθησε μέσα στη σάλα, μονάχα κάποια στιγμή άκουσα τον Αντώνη να φωνάζει οργισμένα: "Δεν με κάλεσε η Πατρίδα για τέτοιες πράξεις. Εγώ βρίσκομαι στην υπηρεσία της Πατρίδας για άλλο σκοπό. Ιερό!" Όταν μετά από ώρα είδα τον Αντώνη, μου φάνηκε σαν χαμένος μέσα στις σκέψεις του. Το πρόσωπό του [ήταν] συννεφιασμένο, με μια ρυτίδα καρφωμένη ανάμεσα στα φρύδια. Περπατούσε με τα χείλη σφιγμένα, τα χέρια πίσω, τα δάχτυλά του να πλέκονται νευρικά το 'να με τ' άλλο. "Αντώνη! Τι σε τρώει;" τον ρώτησα. Δεν αποκρίθηκε. Αναστέναξε. Ζύγωσα κοντά του. "Αντώνη, μην αφήσεις την ψυχή σου

να μαυρίζει. Ξενοτοπίτες είμαστε. Αυτοί έχουν τα δικά τους. Δεν θ' ανακατευτούμε στις έριδες τις δικές τους."

»Με κοίταξε με απελπισία:

»"Αν ήξευρες! Μήτε να το σκεφτώ δεν θέλω. Μήτε να το ξεστομίσω". "Τι τη βαραίνει την καρδιά σου; Πες το να ξαλαφρώσεις". "Το πω δεν το πω, Δόμνα, είναι φριχτό... Δεν τα θαρρούσα έτσι. Άλλον αγώνα τον ήθελα, άλλον βρίσκω εδώ. Στ' ανθρώπου τη φύση είναι κι η φαγωμάρα, μα τούτο εδώ... Τούτο δω που μου γυρεύουν! Πώς το τολμούν! Τούτο δεν είν' αντιγνωμία που 'χουν. Είναι μίσος βαθύ. Είναι..." Εκείνη την ίδια μέρα έγινε αυτό που για τόσα χρόνια δεν μίλησα, αυτό που τώρα με σπρώχνει να πω τα όσα εξιστορώ, που μου 'γινε βάρος ασήκωτο όλον αυτό τον καιρό. Κι αν ως τώρα δεν μίλησα, ήταν γιατί θαρρούσα πως θα ζήμιωνα την πατρίδα. Τώρα που βλέπω ότι τόσοι πολλοί έχουν αναλάβει το έργο τούτο, με ζέση μάλιστα, λέω πως η δική μου ιστορία λιγοστή ζημιά θα κάμει.

»Το τουφεκίδι, σποραδικό, είχε καταλαγιάσει ώρες πριν. Βραδάκι προχωρημένο, στο φως της λάμπας, εγώ έραβα ένα ρούχο. Όσην ώρα καταγινόμουνα με τούτη τη δουλειά, μ' έτρωγε το που αργούσε ο Αντώνης να 'ρθει. Τούτη την ώρα πάντα έγραφε το ημερολόγιο της Καλομοίρας. Εκείνη εκεί τη στιγμή, ακούστηκε μια τουφεκιά. Θυμάμαι, τινάχτηκα όρθια, πλην όμως, δεν ξεύρω γιατί, δεν κούνησα από τη θέση μου... Ο καπετάν Σταυρής μπήκε μέσα και είπε "Κυρά μου!" Μόνο αυτό. Δεν χρειάζοταν άλλο τίποτε. Ιδεάστηκε. Ήταν τα λόγια του Αντώνη; Το φέρσιμό του το παράξενο; Όρμησα έξω από την κάμαρη κι ανέβηκα στην κουβέρτα. "Τον φάγανε, κυρά μου, τον καπετάνιο μας!" άκουσα αγριεμένες φωνές. Μια αναταραχή κυριαρχούσε πάνω στο καράβι. Με φανούς στο χέρι οι βάρδιες να τρέχουν, άλλοι να μαζεύονται

παραζαλισμένοι, όλοι στο πόδι ανάστατοι. Άλλοι να φωνάζουν "Τον γιατρό! Τον γιατρό!"

»Σπρώχνοντας, μέριασα τους μαρινέρους που 'χαν μαζευτεί κοντά του. Οι Αρεοπαγίτες, κιόλας παρόντες, κοιτούσαν με θλιμμένα πρόσωπα. Εκείνη τη στιγμή ο Ευτύχης, που 'ταν σκυμμένος από πάνω του, σηκώθηκε και με κοίταξε. Κούνησε το κεφάλι του με απελπισία. "Σε ζήτησε, καπετάνισσα". Έσκυψα πάνω απ' τον Αντώνη και τράβηξα το κορμί του στην αγκαλιά μου. Έκαμε προσπάθεια κάτι να πει, μα από το στόμα του μοναχά ένα βογκητό έβγαине. "ΗΣύχασε, του είπα, θα μου τα πεις υστερότερα". Σταμάτησε το βογκητό και μετά, σαν να μάζεψε όση δύναμη ακόμα είχε απομείνει στο κορμί, στην ψυχή, στον νου, την ώρα που ακουμπούσα το πρόσωπό μου, ένας αδύνατος ψίθυρος η φωνή του, είπε: "Δεν μπορούσα... να το... πράξω, Δόμνα. Δεν μπορ..." Η λέξη έμεινε λειψή. Το κεφάλι του έγειρε βαρύ πίσω. Τράβηξα το χέρι μου, που το είχα τόσην ώρα κάτω από την πλάτη του, και είδα την παλάμη μου γεμάτη αίμα. Τον ξαγρύπνησα όλη τη νύχτα. Δίχως να μιλούν, σιωπηλά, αθόρυβα, όλοι οι μαρινέροι του πέρασαν για τον τελευταίο χαιρετισμό. Βγάζαν τον σκούφο τους, στέκονταν και κοίταζαν τον καπετάνιο τους για λίγο. Σφούγγιζαν το δάκρυ τους, κουνούσαν το κεφάλι θλιμμένα. Εγώ τότε τίποτε απ' όλα αυτά δεν έβλεπα. Υστερότερα ήρθαν στο νου μου.

»Έρχονταν, θυμούμαι, να μου δώσουν το χέρι, άγγιζαν τον ώμο μου. "Καπετάνισσα, δίπλα σου όλοι μας!", τέτοια λόγια ψιθύριζαν. Κάποτε φύγαν όλοι. Έμεινε μονάχα ο Σταυρής κι ο Ευτύχης. Δίχως να μιλώ, όλη ώρα έλεγα "Ποιος του το 'καμε αυτό; Ποιος άτιμος!" Κάποια στιγμή, μέσα στη νύχτα, ξάφνου, θαρρείς και με τράβηξε κάποιο χέρι, σηκώθηκα από

την καρέκλα μου. Πήγα και κάθισα στο γραφείο του Αντώνη. Άνοιξα το ημερολόγιο της Καλομοίρας. Κάτω από τα γράμματα του Αντώνη σημείωσα: 17 Ιουνίου 1822 – Νημεμία. Ημέρα Τρίτη, οκτώ ώρα νυκτός, έχασε την ζωή του από βόλι ο καπετάν Αντώνης Βισβίζης. Το κουμάντο του μπρικιού Καλομοίρα παίρνει η χήρα Δόμνα Βισβίζη.

»Με το φως σαν να άρχισε να δουλεύει πάλι το μυαλό μου. Η πρώτη μου σκέψη ήταν τα τελευταία λόγια του Αντώνη: «Δεν μπορούσα να το πράξω, Δόμνα». Τι 'ταν που του είχαν ζητήσει οι Αρεοπαγίτες να κάμει; Θυμούμαι πως από τη δική μου κάμαρη είχα ακούσει τη φωνή του Αντώνη. Πλην όμως δεν είχα ακούσει καμιά φωνή να του μιλεί. Τη φωνή που τον είχε εξοργίσει. Θα πρέπει να ήταν σιγαλή, άρα θα πρέπει να του ζήτησαν κάτι που δεν έπρεπε ν' ακουστεί. Αφού ούτε σε μένα δεν άντεχε να το πει.

»Στην αρχή είχα νομίσσει πως τον χτύπησαν πισώπλατα. Μετά ο Ευτύχης μου 'πε πως τον είχαν χτυπήσει από μπροστά, μα το βόλι βγήκε από την πλάτη. Αυτό σήμαινε πως τον χτύπησε κάποιος από πολύ κοντά. Από μπροστά του. Που πάει να πει ότι ο Αντώνης τον είχε δει. Γνώριζε ποιος ήταν. Κάποια στιγμή που είχα μείνει μόνη, μπήκε ο Σταυρής, κοντοστάθηκε, κόμπιασε, μετά είπε: “Να σου μιλήσω, καπετάνισσα! Καπετάνισσα, πρέπει να σ' το πω, να το μάθεις”. Γύρισα και τον κοίταξα. “Ο Στάμος πήγαινε τους καφέδες και τα νερά στη σάλα. Τους πήγε την ώρα που ήταν μέσα κι ο καπετάν Αντώνης. Τους άφησε και βγήκε γρήγορα, γιατί κάποια κουβέντα τους την είχε κόψει στη μέση. Βγήκε, μα δεν έφυγε. Όχι πως το 'θελε, δεν το 'καμε ξεπίτηδες. Το λοιπόν, ακούει να λένε: ‘τον Δυσσέα πρέπει να τον βγάλουμε απ' τη μέση. Όταν σου μπει ένα αγκάθι, κοιτάς να το βγάλεις. Κι ο Δυσσέας είναι αγκάθι!’, ‘Πο-

νοκέφαλος’, είπε άλλος. Η πρώτη φωνή μετά είπε: ‘Καπετάν Βισβίζη, βάλε έναν έμπιστό σου να κάνει αυτό που σου 'παμε. Αυτό πρέπει. Για τον Αγώνα! Για την πατρίδα!’ Τότε χολωμένος ο καπετάν Αντώνης ακούστηκε να λέει δυνατά—αυτό τ' ακούσαμε κι άλλοι, κυρά μου—‘Δεν με κάλεσε η Πατρίδα για τέτοιες δουλειές. Εγώ εδώ ήρθα για άλλο σκοπό!’ και φουριόζος μετά βγήκε έξω. Ίσα που πρόλαβε ο Στάμος να τραβηχτεί παράμερα μη και τον δει κανείς...”

»Λέω τότε του Σταυρή: “Το τσούρμωτα γνωρίζει αυτά;” “Καπετάνισσα, είτε τα γνωρίζει είτε δεν τα γνωρίζει, ανταριασμένο είναι. Γι' άλλο δεν μιλούν πάρεξ για τον χαμό του καπετάνιου τους. Είν' και καμπόσοι αγριεμένοι. Αν είν' από χέρι Τούρκου, λεν, θα κάμουνε γιουρούσι για να πάρουν το αίμα του πίσω, κι αν είναι από χέρι δικού μας, ας κάμει την προσευχή του”. “Ακουσέ με, Σταυρή. Κάν' τους το λιανά. Δεν θα 'χουμε ξεσηκωμό μες στον ξεσηκωμό. Και να 'ρθουνε στα συγκαλά τους. Αφού κηδέψουμε τον Αντώνη, σύναξέ τους. Θέλω κάποια κουβέντα να τους πω... Σταυρή, ο Αντώνης δεν μου 'πε τίποτε. Ούτε και σε κανέναν άλλο. Άρα δεν ήθελε να το μοιραστεί. Το λοιπόν, κανείς μας δεν ξεύρει τίποτα”.

»Οι Αρεοπαγίτες με συλλυπηθήκανε και μου έκαμαν λιανά πως, από τις έρευνες στον τόπο του φονικού, βρήκαν ότι το βόλι που σκότωσε τον Αντώνη ήταν το δίχως άλλο τούρκικο. Με άλλα λόγια, μου λέγαν πως εκθρικό πλεούμενο κοντοζύγωσε το δικό μας, πως οι βαρδιάνοι δεν το πήραν χαμπάρι και πως ο Τούρκος είχε βάλει στο μάτι τον Αντώνη μου, τον κιαλάρισε, έριξε ένα βόλι μοναδικό κι αποχώρησε. Μετά τις εξηγήσεις που μου 'δωσαν, οι Αρεοπαγίτες, πράμα παράξενο, δεν ξαναπάτησαν το πόδι τους πάνω στην Καλομοίρα. Θαρρείς και είχαν τα-

Το μνημείο των Θρακών Ηρώων στη Θεσσαλονίκη, έργο του Γιάννη Τσάρα. Είναι αφιερωμένο στους Χατζηαντώνη και Δόμνα Βισβίζη.

κτοποιήσει κάποιο τους σχέδιο ή πως κάποιο σχέδιο παντελώς φουντάρισε. Άρα η παραμονή τους δεν είχε λόγο να πάρει μάκρος. Άκουσα τα όσα μου εξήγησαν δίχως να πω λέξη. Κάτι μου έλεγε πως δεν έπρεπε να δείξω τις δικές μου σκέψεις. Πως του γύρεψαν κατιτίς ανήκουστο, πως τ' αρνήθηκε, πως αφού τον είχαν κάνει κοινώνω σ' ένα κρίμα, τον ξεπάστρεψαν. Έτσι θαρούσαν πως είχαν εξαλειφθεί μάρτυρας κι έγκλημα μαζί. Ξάφνου, με κυρίεψε φόβος.

»Τον Αντώνη τον θάψαμε στη Λιθάδα, πίσω από το εκκλησάκι των Αγίων Αναργύρων. Μαζί του έθαψα κι όλα όσα έγιναν, όσα ειπώθηκαν, όσα ακούστηκαν. Σαν γυρίσαμε όλοι πίσω στην Καλομοίρα τους σύναξα και τους μίλησα. «Πένθος βαρύ βρήκε τη φαμίλια μας και δεν έχω κατά νου τη δική μου μοναχά, μα ολάκερο το τσούρμο. Εφεξής κουμάντο του καρβιού θα 'χω εγώ με τον σεγόντο μας, τον καπετάν Σταυρή. Σαν πατέρας σας ήταν ο καπετάν Αντώνης, σαν μάνα

σας θα 'μαι ελόγου μου. Τίποτε δεν άλλαξε. Κι ότι αντιγνωμία υπάρχει, θα τηνε μαρτυράτε, κι όχι να την αφήνετε να σούρνεται πάνω στην κουβέρτα. Έχω ακόμα να σας πω πως την τελευταία του ώρα ήμουνα σιμά στον καπετάν Αντώνη. Στα όσα ολίγα είπε, δεν μίλησε μήτε για φόνο μήτε για δολοφόνο. Άρα, αν κάποιος ιδεασμένος είν' ανάμεσά σας, να το βγάνει από τον νου του. Αν είχε κάτι να ομολογήσει ο καπετάνιος σας, θα το μολογούσε και δεν θα το 'παιρνε στον τάφο μαζί του». Έκτοτε δεν μίλησα ξανά για τούτο το συμβάν. Το κράτησα κλειδαμπαρωμένο μέσα μου. Τώρα που νιώθω να με παίρνουν τα χρόνια, τώρα θαρώ πως δεν μπορώ άλλο να το κουβαλώ. Μήτε να το πάρω μαζί μου. Θυμούμαι πως για καιρό έτρεμα. Ζούσα μ' έναν φόβο. Πλην όμως, σαν κάμεις τη ρότα σου και το ταξίδι σου φτάνει στο τέλος, τότε σαν να γίνεσαι άφοβος ξανά. Δε σε μέλει τίποτε. Τώρα που μιλώ και ξεκουκουλώνω τούτο το μυστικό, μέσα μου δεν νιώ-

θω πια κανένα βάρος. Ίσα ίσα, που η ψυχή μου είν' αλαφριά σαν πούπουλο».

Μετά τον περιέργο θάνατο του συζύγου της η Δόμνα έδωσε την εντολή να τον θρηνήσουν τα τέκνα της και μετά την ταφή του συνέχισε τον αγώνα, αν και ήταν έγκυος. Ως καπετάνισσα πλέον συμμετείχε και σε άλλες επιχειρήσεις στα ύδατα της Ευβοίας και της ανατολικής Ρούμελης. Μάλιστα το Καλομοίρα αποκαλούνταν πλέον Το πλοίο της Δόμνας. Η Δόμνα ενέπνεε εμπιστοσύνη και σεβασμό στο πλήρωμα, ενώ είχε την αμέριστη βοήθεια του καπετάν Σταυρή, ο οποίος ήταν βοηθός του συζύγου της. Δυστυχώς όμως τα χρήματά της εξαντλήθηκαν, καθώς η συντήρηση ενός πλοίου και η διατήρηση των ανδρών του σε πολεμική ετοιμότητα είχαν πολύ υψηλό κόστος. Όλοι παραδέχονταν την προσφορά της Βισβίζη στην Επανάσταση αλλά ουδείς την βοηθούσε οικονομικά. Εκείνη ουδέποτε λυπήθηκε για τα χρήματα που ξόδεψε για τις ανάγκες του Αγώνα. Αντίθετα, δήλωνε: «Δεν λυπάμαι να ξοδεύω χρήματα, αφού μ' αυτά θα κτιστεί το χρυσό παλάτι της ελευθερίας».

Στα τέλη του 1823 αναγκάστηκε να συντάξει μία αναφορά προς το Υπουργείο Ναυτικών, στην οποία ανέφερε τα ακόλουθα: «Κατά το 1822 έτος, εσυμφωνήσεν ο μακαρίτης άνδρας μου μετά των αρεοπαγιτών και εφόρων της Εύβοιας διά να σταθή με το πλοίο του εις την πολιορκίαν της Εύβοιας, μέλλων να πληρώνεται παρά των αρεοπαγιτών. Μ' όλον δ' ότι ο ρηθείς άνδρας μου ετελεύτησε, μόλον τούτο, μηδόλως παραβάσα από μέρους μου τας άνωθι συμφωνίας, ένα ήμιση ολόκληρον χρόνον, μ' όλον τον πατριωτικόν ζήλον τας εκτέλεσα. Αγκαλά δε δις, τρις και πολλάκις να εξήτησα το να πληρωθώ εν καιρώ, ως η συμφωνία μας, με το σήμερον και αύριον όμως αναβαλλομένου του καιρού, και μηδ'

οβολού μη δοθέντος μοι, στενοχωρηθείσα δ' από τους ναύτας, και φοβούμενη μήπως ήθελον αναχωρήση, ενώ άνευ τούτων, ήτο αδύνατον το να κρατηθή η πολιορκία, ελπίζουσα δε και ότι επομένως ήθελα πληρωθή, επλήρωσα εξιδίων τα μηνιαία των, εξοδεύσασα δε προς τούτοις εις αυτό το διάστημα, τόσον εις τας των ναυτών τροφάς, όσον και εις πολεμοφόδια, ποσότητα όχι ευκαταφρόνητον, καθώς καλώτατα γινώσκει το έξοχον υπουργείον, με πόσην ποσότητα χρημάτων δύναται να εξοικονομηθή εν πολεμικόν πλοίον, από εβδομήκοντα πέντε ναύτας κυβερνούμενον, με την πρόβλεψιν των τροφών, πολεμοφοδίων και μηνιαίων».

Τελικά κανείς δεν την συνέτρεξε και η Βισβίζη (η οποία αδυνατούσε να συντηρήσει πλέον το Καλομοίρα) το παραχώρησε στην κυβέρνηση τον Σεπτέμβριο του 1824. Στα τέλη του προηγούμενου χρόνου οι Υδράιοι της το είχαν ζητήσει για να το χρησιμοποιήσουν ως πυρπολικό. Η Βισβίζη το παραχώρησε με όλο τον οπλισμό του. Μέχρι τότε η δράση του είχε βοηθήσει σημαντικά τον Αγώνα. Μάλιστα οι ιστορικοί Ιωάννης Φιλήμων και Νικόλαος Σηληιάδης το χαρακτήρισαν «καταδρομέα του Αιγαίου». Το 1824 ο Ανδρέας Πιπίνος το χρησιμοποίησε ως μπουρλότο και πέτυχε να κάψει την τουρκική φρεγάτα Χαζνέ Γκεμισί, το καράβι-ταμείο του τουρκικού στόλου, στον Τσεσμέ, όπως έγραψε ο Φιλήμων στο τετράτομο έργο του *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*.

Αναγκαστικά η ακατάβλητη Θρακιώτισσα άρχισε την περιπλάνηση από τόπο σε τόπο μαζί με τα πέντε παιδιά της. Πήγε στην Ερμιόνη, στο Ναύπλιο και στην Ερμούπολη, για να καταλήξει ξανά στο Ναύπλιο. Αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της προσωρινής διοίκησης, αν όχι για την ίδια, τουλάχιστον για τα πέντε

Προτομή της Δόμνας Βισβίζη στο Πεδίο του Άρεως. ΚΑΤΩ: Απεικόνιση του Θεμιστοκλή Βισβίζη σε λιθογραφία της Αδέλας Ταρντιέ.

παιδιά της. Δυστυχώς, αυτή αδιαφόρησε. Το ένα παιδί της πέθανε κατά την διάρκεια του λιμού που είχε προκαλέσει η τακτική των Τουρκοαιγυπτίων, γεγονός που την πλήγωσε βαθιά. Το 1826 σημείωσε απελπισμένη: «[...] Κλαίω, ευσπλαχνίαν δεν ευρίσκω ουδεμίαν. Άχρι και των ουρανών κραυγάζω. Ότα ανεωγμένα δεν βλέπω! Πώς άλλως να εκφράσω τον πόνο μου; Ή με οποιόν άλλον τρόπο να κινήσω ανθρώπων σπλάγχνα εις συμπάθειαν;»

Τα επόμενα χρόνια η Βισβίζη περιήλθε σε τραγική κατάσταση. Το 1829 έγραψε στον Ιωάννη Καποδίστρια:

«[...] Γνωρίζω ότι φαίνομαι όχι μόνον οκληρά και βαρετή, αλλά και τολμηρά. Ανάγκη όμως μεγίστη μ' αναγκάζει και μάλλον με βιάζει! Κατ' ανάγκη λιμού, λιμοκτονίας και άκρας πτωχείας κατήντησα κληήρης εις τόπον ξένον, μακράν των δυστυχών μου ορφανών και ανηλίκων. Δεν είμαι εις κατάστασιν να επιστρέψω εις αυτά, επειδή έμεινα έρημος και αυτής της εφημέρου τροφής στερούμενη, κινδυνεύομεν να αποθάνομεν από την πείναν! Επί μάρτυρι Θεώ δεν έχω καν τα αναγκαία μου έξοδα να επιστρέψω προς την ατυχή οικογένειά μου [...] Ο πατήρ των ανηλίκων ορφανών μου εθυσίασεν και ζών και κατάστασιν υπέρ του έθνους, τα παιδιά του λιμοκτονούν, πεθαίνουν από την πείναν! Το έθνος δεν ευσπλαχνίζεται; Κινδυνεύουν και εντός ολίγου χάνονται [...] Προστρέχω προς την έμφυτον φιλανθρωπίαν Σας, θερμώς παρακαλούσα όπως μοι γίνη καν μικρά εξοικονόμησις, ίνα περιθάψω και δυνηθώ ανακουφίσω τα τέκνα μου και προλάβω αυτά πριν εκ της λιμοκτονίας εξοπλωθώσι.

»Της εξοχότητός της δούλη, η δυστυχής χήρα Δόμνα Βισβίζη».

Τελικά εξασφάλισε μία μικρή σύνταξη ύψους τριάντα (30) δραχμών μηνιαίως,

ποσό το οποίο δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες της. Έζησε στη Μύκονο έως το 1832 και στη συνέχεια στη Σύρο έως το 1845. Κατέληξε στον Πειραιά, όπου απεβίωσε πάμπωτη, το 1850. Η Βισβίζη προσπάθησε να μεριμνήσει και για το μέλλον των τέκνων της. Ζήτησε από την κυβέρνηση να της δώσει μία συστατική επιστολή για τον πρωτότοκο γιο της, Θεμιστοκλή, προκειμένου να την επιδώσει στον Γ. Δρακάτο, για να στείλει το παιδί στο εξωτερικό. Το 1824 ο Φιλελληνικός Σύλλογος των Παρισίων έστειλε τον Γάλλο στρατηγό Ρος στην Ελλάδα προκειμένου να πάρει τα παιδιά 10 αγωνιστών της Επανάστασης. Αυτά θα σπούδαζαν με υποτροφία στη Γαλλία.

Πράγματι, ο Δρακάτος μερίμνησε να συμπεριληφθεί και ο Θεμιστοκλής Βισβίζης μεταξύ των παιδιών αυτών. Η Δόμνα τον αποχαιρέτησε με τα ακόλουθα λόγια: «Παιδί μου! Πρόκειται να υιοθετηθείς και να ανατραφείς από τη γαλλική γενναιοδωρία. Όταν θα μεγαλώσεις, ίσως να μη ζω πια. Στοχάσου τότε ότι έχεις να εκδικηθείς τον θάνατο του πατέρα σου».

Ο νεαρός Θεμιστοκλής σύντομα έγινε ιδιαίτερα αγαπητός στους φιλελληνικούς κύκλους του Παρισιού και τέθηκε υπό την προστασία μίας ελληνικής καταγωγής δούκισσας. Η ζωγράφος Αδέλα Ταρντιέ φιλοτέχνησε την προσωπογραφία του, η οποία κυκλοφόρησε τότε σε χιλιάδες δελτάρια σε ολόκληρη τη Γαλλία, καθώς θεωρήθηκε αντιπροσωπευτική μορφή Ελληνόπουλου. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του ο νεαρός Βισβίζης δεν ξέχασε την πατρίδα του και επέστρεψε στην Ελλάδα, ενώ η μητέρα του βρισκόταν ακόμα στη ζωή. Ακολούθησε επιτυχημένη σταδιοδρομία, καθώς διορίστηκε ακόλουθος στο Υπουργείο

Εξωτερικών, ενώ αργότερα ανέλαβε τη θέση του διοικητή της Νάξου.

Η Δόμνα Βισβίζη θυσίασε τα πάντα για την πατρίδα, αγωνιζόμενη με θάρρος, αυταπάρηση και ηρωισμό. Δυστυχώς, δεν είδε ελεύθερη την ιδιαίτερη πατρίδα της, την Αίνο. Όπως έλεγε με παράπονο: «[...] Η Αίνος, λοιπόν, και συγχωράτε με που όλη ώρα μιλώ για τον τόπο μου, μα έτσι γίνεται σαν αγαπός κάτι πολύ, και την Αίνο την αγαπώ. Και τη στερήθηκα, όσο λέω πως τώρα, να, ήρθεν η ώρα να γυρίσω πίσω, τόσο μου βγαίνουν εμπόδια. Κι είναι και τούτη η πίκρα πως ο τόπος μου μένει πάνω εκεί αλύτρωτος ακόμα». Ο Δημήτριος Υψηλάντης την προσφώνησε «ευγενεστάτη και γενναιοτάτη». Η προτομή της (μαζί με αυτήν του γιου της Θεμιστοκλή) έχει τοποθετηθεί στην παραλιακή λεωφόρο της Αλεξανδρούπολης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Αργότερα, η Δόμνα Βισβίζη έμεινε έγκυος και σε άλλο παιδί, συνολικά απέκτησε 5 παιδιά, τρία αγόρια και δύο κορίτσια.
- 2 Τον Ιούλιο του 1993, ο Κύριλλος Στ' αγιοποιήθηκε.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ.Π. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βορείου Ελληνισμού*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Άννα Γκέρτσου – Άννα Σαρρή, *Μ' ενάντιους ανέμους*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1996.
- Π.Α. Ευθυμιάδης, *Η συμβολή της Θράκης εις τους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους*, εκδ. Αιγαίο, Θεσσαλονίκη, 2005.
- Μ. Κούκος, *Ο Ελληνισμός της Θράκης στον αγώνα του 1821*, εκδ. Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α'-Δ', τυπ. Π. Σούτσα και Α. Κτενά, 1859-1861, Αθήναι, ά.χ.

Ο Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος είναι νομικός, διεθνολόγος, δρ Πανεπιστημίου Αθηνών.

έως
50%

Εξοικονόμηση
Ενέργειας με
Θεμοπρόσοψη

Άμεση παράδοση σε όλη την Ελλάδα

baumarket.gr

Το επίσημο eshop της Μαθιός Πυρίμαχα

210 55 80 120-1

Η πρώτη συγκέντρωση της εξέγερσης του 1931 στο Σταυροδρόμι της Λάρνακας, στις 22 Οκτωβρίου του 1931. Στο κέντρο διακρίνεται ο μητροπολίτης Κιτίου Νικόδημος Μυλωνάς ηγέτης της εξέγερσης των Οκτωβριανών μετά την παραίτησή του από το Νομοθετικό Συμβούλιο.

ΤΑ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΑ ΤΟΥ 1931

ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ

Το παγκόσμιο οικονομικό κραχ του 1929, όσο απίστευτο και να ακούγεται, άγγιξε και την Κύπρο, στις σχετικές βέβαια αναλογίες. Μεγάλοι παραδοσιακοί και πλούσιοι έμποροι, κυρίως εισαγωγών σε μια εποχή που τα βιομηχανικά προϊόντα έμπαιναν στην καθημερινότητα των Κυπρίων, πτώχευσαν λόγω των ξανοιγμάτων τους, ο γεωργικός και ο αγροτικός τομέας βούλιαζαν λόγω των χρεών, και η ανεργία μάστιζε το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό του νησιού λόγω της στασιμότητας που ακολούθησε. Η ίδια η αποικιακή κυβέρνηση χρειαζόταν χρήματα για την εύρυθμη λειτουργία της, αφού τα έσοδά της είχαν μειωθεί λόγω της

Οι μετέχοντες της κυπριακής αποστολής βουλευτές και ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κύριλλος στο Λονδίνο, στις αρχές του 1919, όταν επισκέφθηκαν τον Βρετανό υπουργό Αποικιών για να ζητήσουν την Ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Από αριστερά: Λούης Ευάγ. Λουίζος, Νεόφ. Νικολαΐδης, αρχιεπίσκοπος Κύριλλος. Θεόφ. Θεοδότου. Ορθιοι από αριστερά: Νεοπτ. Πασχάλης, Νικ. Κλ. Λανίτης, Ζαννέτος Φίλιος, Γεώργ. Σ. Εμφιετζής και Δημοσθένης Σεβέρης.

οικονομικής κρίσης. Βέβαιος για την έγκριση πρόσθετης φορολογίας από το Νομοθετικό Σώμα τον Οκτώβρη του 1931 ο Άγγλος κυβερνήτης της Κύπρου, σερ Ρόλαντ Στορς, απογοητεύτηκε όταν ένας Τούρκος βουλευτής ψήφισε με τους Έλληνες βουλευτές και το νομοσχέδιο δεν εγκρίθηκε. Όμως κι αυτό το ενδεχόμενο το είχαν προβλέψει οι Άγγλοι όταν, για τις εντυπώσεις, δημιούργουσαν το Αποικιακό Νομοθετικό Σώμα της Κύπρου. Οι αποφάσεις του μπορούσαν να ανατραπούν από την αγγλική κυβέρνηση με βασιλικό διάταγμα, πράγμα που έγινε αυτή τη φορά και οι νέοι απεχθείς φόροι και τελωνειακοί δασμοί του προϋπολογισμού τέθηκαν σε ισχύ. Η εξέγερση που ακολούθησε έμεινε στην ιστορία της Κύπρου ως Οκτωβριανά, αφού τα γεγονότα έλαβαν χώρα από τις 17 μέχρι τις 28 Οκτωβρίου του 1931.

Ο ΗΓΕΤΗΣ των Ελλήνων βουλευτών στο Νομοθετικό Σώμα, μητροπολίτης Κιτίου (Λάρνακας και Λεμεσού) Νικόδημος Μυλωνάς, μπουκτισμένος από την πεισματική άρνηση των Αγγλων να δεχτούν τα επιχειρήματα κατά της νέας φορολογίας που εξέθετε η πλειοψηφία του σώματος, από την επί δεκαετίες πεισματική αδιαφορία της Αγγλίας για το αίτημα των Κύπριων για ένωση με την Ελλάδα, από την ψεύτικη υπόσχεση κατά τη διάρκεια του Α΄

Παγκόσμιου πολέμου για ενσωμάτωση της Κύπρου στην Ελλάδα και από τον αντιδεοντολογικό τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκε η νέα φορολογική λαιμητόμος, αναγκάστηκε να παραιτηθεί εκφωνώντας πύρινους λόγους κατά της αποικιοκρατίας και υπέρ της ένωσης. Οι Έλληνες Κύπριοι αυθόρμητα ξεχύθηκαν στους δρόμους και σε μια από τις διαδηλώσεις έκαψαν το αγγλικό κυβερνείο. Οι Άγγλοι στάθηκαν αμείλικτοι στην καταστολή εξορίζοντας για πάντα από την

Το καμένο Κυβερνείο του Πάλμερ που πυρπολήθηκε κατά την μεγάλη διαδήλωση στη Λευκωσία στις 21 Οκτωβρίου 1931. Φαίνονται τα καμένα αστυνομικά αυτοκίνητα. Η αστυνομία άνοιξε πυρ και σκότωσε 6 διαδηλωτές. ΚΑΤΩ: Βρετανοί στρατιώτες σε συρματόπλεκτο οδόφραγμα στη Λευκωσία τον Οκτώβριο του 1931 μετά την εξέγερση.

Κύπρο τον Κιτίου Νικόδημο, τον Κυρηναίως Μακάριο, την ηγεσία των κομμουνιστών, βουλευτές μέλη του κλήρου και άλλες προσωπικότητες, παίρνοντας σκληρότατα μέτρα ενάντια στην ένωση και στην ίδια την εθνική υπόσταση των Ελλήνων της Κύπρου. Η περίοδος αυτή της αγγλοκρατίας, που διήρκεσε από το 1931 μέχρι το 1940, έμεινε γνωστή ως Παλμεροκρατία λόγω των απίστευτων εκδικητικών μεθόδων και των ανθελληνικών ενεργειών του κυβερνήτη σερ Χέρμπερτ Ρίτσομοντ Πάλμερ.

Η οικονομική εξαθλίωση

Για να αντιληφθούμε πώς τα πράγματα έφτασαν σταδιακά στην αυθόρμητη εξέγερση του Οκτώβρη του 1931 και στην Παλμεροκρατία, πρέπει να ξεκινήσουμε από το μέγεθος της οικονομικής εξαθλίωσης και της φτώχειας στην οποία είχαν οδηγήσει την Κύπρο οι αποικιοκράτες. Πρέπει να εξετάσουμε στα δεδομένα της εποχής με περισσότερη λεπτομέρεια. Να σημειώσουμε βέβαια ότι η οικτρή οικονομική κατάσταση της Κύπρου χρονολογούνταν πριν από το κραχ του 1929, αφού η απομύζηση των πόρων του πληθυσμού από τους Άγγλους δεν είχε έλεος. Απότοκο αυτού ήταν η άνοδος του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, το οποίο ιδρύθηκε στις 15 Αυγούστου 1926 και προσείλκυσε μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού.

Το 1926 διορίστηκε κυβερνήτης της Κύπρου ο σερ Ρόλαντ Στορς, στρατιωτικός με εξαιρετικές περγαμηνές από τον Μεγάλο Πόλεμο και στενός συνεργάτης του Τόμας Έντουαρντ Λόρενς (Λόρενς της Αραβίας) στο μέτωπο της Συρίας και της Ιορδανίας κατά του τουρκικού στρατού. Ασφαλώς ο Στορς δεν αντιλαμβανόταν την ανάγκη να σκύψει στο θέμα της ανέχειας και της φτώχειας στην Κύπρο, αφού ήξερε μόνο να ισοσκελίζει τον

προϋπολογισμό με νέες φορολογίες και δασμούς. Ύστερα από πολλά χρόνια διαλόγου κωφών οι Έλληνες βουλευτές, απελπισμένοι από την οικονομική κατάσταση του τόπου, αποφάσισαν να στείλουν αντιπροσωπεία στο Λονδίνο για να συναντήσει τη νέα κυβέρνηση των Εργατικών προκειμένου να βρουν λύσεις στο πολύ πιεστικό ζήτημα της φτώχειας. Ως καλύτερη λύση, ακόμη και του οικονομικού, η αντιπροσωπεία πρότεινε την ένωση με την Ελλάδα. Κατέθεσε μάλιστα γραπτό υπόμνημα στο Υπουργείο Αποικιών στις 10 Οκτωβρίου 1929.¹ Από τότε έμεινε η έκφραση «Ζητούμε ένωση με την Ελλάδα κι ας τρώμε πέτρες». Ο εργατικός υπουργός Αποικιών, τον οποίο συνάντησαν τα μέλη της αντιπροσωπείας στις 25 Οκτωβρίου 1929, δήλωσε ρητά: «Ουδεμία ελπίδα δύναμαι να δώσω διά το θέμα της Ενώσεως». Η αντιπροσωπεία επέστρεψε με άδεια χέρια και με πολύ θυμό, αφού η αγγλική πολιτική δεν άλλαζε. Πώς να μην υπάρχει θυμός όταν οι Άγγλοι και οι Κύπριοι κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι στο νησί πληρώνονταν τότε γύρω στα 80 σελίνια (4 λίρες) τον μήνα, ενώ οι εργάτες μόνο 2 σελίνια, με τα οποία δεν μπορούσαν να συντηρηθούν, πόσο μάλλον αν είχαν οικογένεια.²

Ανάμεσα στις αιτίες του ελλειμματικού προϋπολογισμού ήταν η μη καταβολή φορολογίας από τις Αγγλικές και πολυεθνικές εταιρείες που εκμεταλλεύονταν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του νησιού αλλά δεν φορολογούνταν σύμφωνα με το οικονομικό μοντέλο της Αγγλίας. Σαν να μην έφτανε αυτό, οι εταιρίες, ως μεγάλοι εργοδότες, όριζαν οι ίδιες το ύψος του μισθού των εργατών. Η εργασιακή εκμετάλλευση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της. Εκτός από αυτό, το κραχ του 1929 έφερε την Βρετανία σε εξαιρετικά δύσκολη οικονομική κατάσταση και την Κύπρο σε κατάσταση χρε-

Συλλαλητήριο υπέρ της Ένωσης.

οκοπίας, αφού δεν υπήρχε πρόθεση φορολόγησης των ξένων εταιριών για τα υπερκέρδη από την εκμετάλλευση των μεταλλείων και άλλων τομέων της οικονομίας. Μεγάλο πρόβλημα στην οικονομία του τόπου αποτελούσαν επίσης οι ανεξέλεγκτες χρεώσεις και τα ψηλά επιτόκια των Τραπεζών. Εκτός από την Οθωμανική Τράπεζα, που λειτουργούσε από τον προηγούμενο αιώνα με βρετανικά και γαλλικά κεφάλαια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 είχε έρθει στην Κύπρο η αγγλική Barclay's Bank και το 1926 λειτούργησε στο νησί και η Ιονική Τράπεζα. Να σημειώσουμε ότι, εκτός από τις τράπεζες, λειτουργούσαν ιδιωτικά και απρόσκοπτα πολλοί τοκογλύφοι, που χρέωναν πολύ υψηλά επιτόκια, αφού ο αποικιακός νόμος τους προστάτευε με κατάσχεση της περιουσίας όσων καθυστερούσαν την εξόφληση των δανείων τους. Ο συνεργατισμός, που θα μπορούσε να αποτελέσει σανίδα σωτηρίας για τους αγρότες, βρισκόταν ακόμα στα σπάργανα και δεν μπορούσε να βρει τα απαραίτητα κεφάλαια για να λειτουργήσει σε πλατιά βάση.

Το διάστημα 1929-1931, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, οι μισθοί και οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν ακόμη περισσότερο και όσοι Κύπριοι εισαγωγείς υπέγραψαν πιστώσεις για βιομηχανικά προϊόντα δεν μπόρεσαν να πληρώσουν, με αποτέλεσμα να πτωχεύσουν και να κατασχεθεί η ακίνητη περιουσία τους. Ένα παράδειγμα είναι η πτώχευση του πολύ πλούσιου μεγαλέμπορου και επιχειρηματία Γκαστόν Μαυροΐδη³, ο οποίος εισήγε αυτοκίνητα από τις Ηνωμένες Πολιτείες και άλλα βιομηχανικά είδη, αλλά καθώς το αγοραστικό κοινό μειώθηκε δραματικά λόγω της κρίσης η ξένη τράπεζα με την οποία συνεργαζόταν και χρέωνε πολύ υψηλά επιτόκια τον ανάγκασε να κηρύξει πτώχευση, όπως και πολλούς άλλους εμπόρους. Η οικονομική κρίση έπληττε πλέον, εκτός από την εργατική τάξη, και την αγροτική και την αστική, ακόμα και την εύπορη τάξη των Κύπριων, Ελλήνων και Τούρκων.

Κάτι επίσης σημαντικό εκείνη την περίοδο ήταν ότι υπήρχε μεγάλη διαφθορά μεταξύ των Άγγλων δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι πλούτιζαν από τις αυξήσεις

στις τιμές των αγαθών στην Κύπρο. Ειδικότερα υπήρχε μεγάλη δυσπιστία μεταξύ των Κύπριων για την εντιμότητα του Άγγλου υπεύθυνου του γραφείου ελέγχου των τιμών, του «έντιμου» κύριου Σάριτζ. Σύμφωνα με την άποψη ανθρώπων που γνώριζαν, ο Σάριτζ θα γινόταν σύντομα ο πλουσιότερος άνθρωπος στην Κύπρο. Η εξαγορά ανώτατων Άγγλων δημοσίων υπαλλήλων οφειλόταν στις δυσκολίες που συναντούσαν οι έμποροι και οι ελληνικές επιχειρήσεις να εξασφαλίσουν άδειες ή συμφέρουσες τιμές για τα προϊόντα τους, οπότε, με προτροπή του, χρημάτιζαν τον κύριο Σάριτζ, που ήταν υπεύθυνος γι' αυτό. Το αποτέλεσμα ήταν να ανεβαίνει η τιμή κάθε προϊόντος ανάλογα με το ποσοστό που προστίθετο για τον «έντιμο» κύριο Σάριτζ.

Εν μέσω της άθλιας αυτής οικονομικής κατάστασης το Νομοθετικό Σώμα, που αποτελούνταν από 12 Έλληνες, τρεις Τούρκους και 9 Άγγλους βουλευτές, οι οποίοι ήταν υψηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι, συζητούσε τον προϋπολογισμό του 1931, ο οποίος για να ισοσκελιστεί χρειαζόταν πρόσθετα έσοδα λόγω της οικονομικής κρίσης και της άρνησης του κυβερνήτη Ρόλαντ Στορς να αναζητήσει εναλλακτικές πηγές εσόδων που να μην επηρεάζουν τους χαμηλόμισθους όπως αύξηση της φορολογίας στους εισοδηματίες ή αύξηση φορολογίας σε είδη πολυτελείας και όχι είδη πρώτης ανάγκης. Επίσης εφαρμογή πλαφόν στην τιμή ειδών πρώτης ανάγκης. Οι Έλληνες βουλευτές πρότειναν τη μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, αλλά οι Άγγλοι δέχτηκαν μόνο 5% περικοπή για όσους έπαιρναν μισθό άνω των 100 στερλινών, δηλαδή ελάχιστη εξοικονόμηση, αφού η συντριπτική πλειονότητα έπαιρνε 4 στερλίνες τον μήνα, δηλαδή 48 στερλίνες τον χρόνο. Επίσης πρότει-

ναν μικρή αύξηση σε κάποιες δευτερεύουσες έμμεσες φορολογίες που αφορούσαν τους πλούσιους. Η πιο δραστική όμως πρόταση των Ελλήνων βουλευτών για ισοσκέλιση του προϋπολογισμού ήταν η κατάργηση του ετήσιου ενοικίου που είχε συμφωνηθεί να πληρώνει η Αγγλία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την παραχώρηση της Κύπρου το 1878. Οι Έλληνες ζητούσαν να τερματιστεί η απαράδεκτη πληρωμή των χρεών της Τουρκίας από τους Κύπριους, καθώς από το 1914 η Αγγλία πλήρωνε το ποσό του ενοικίου στους Άγγλους δανειστές της Τουρκίας, εφόσον η Τουρκία είχε συνταχθεί με τους Γερμανούς στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και η Κύπρος είχε κηρυχθεί αγγλική κτήση. Ο χειρισμός του ενοικίου ήταν εξωφρενικός και δημιουργούσε θυμό στους Έλληνες της Κύπρου, που πλήρωναν τα χρέη της Τουρκίας επί 17 συναπτά έτη, ενώ οι Άγγλοι αρνιούνταν τον τερματισμό αυτής της καθ' όλα άδικης πρακτικής.

Το αίτημα των Ελλήνων να καταργηθεί εντελώς η πληρωμή του οθωμανικού δανείου από την Κύπρο και το αντίστοιχο ποσό να αφιερώνεται στον προϋπολογισμό για τις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης της Κύπρου αναβλήθηκε προς εξέταση στο απώτερο μέλλον, όταν θα περνούσε η οικονομική κρίση και οι καιροί θα γίνονταν καλύτεροι. Ούτως ή άλλως οι Άγγλοι πίστευαν ότι, ακόμη και αν το ενοίκιο καταργούνταν εντελώς και όλο το διαχρονικό πλεόνασμα της Κύπρου επέστρεφε στο νησί, δεν θα ικανοποιούσε ούτε θα καθιστούσε τη δυσανεμία των Ελλήνων της Κύπρου. Το Οθωμανικό ενοίκιο ανερχόταν σε 92.000 στερλίνες και η κατάργηση του θα έλυne διαχρονικά το πρόβλημα επειδή το ποσό αυτό ήταν πολλαπλάσιο του ελλείμματος του 1931. Η χρόνια οικονομική εξαθλίωση των Κυπρίων οφειλόταν σε αποφα-

σιστικό βαθμό στην παρατεταμένη οικονομική αιμορραγία του νησιού προς τους Άγγλους πιστωτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πόσο θα μπορούσε ο πατριωτισμός των Ελλήνων της Κύπρου να αντέξει αυτή την κατάφωρη αδικία; Τελικά οι Άγγλοι δεν δέχτηκαν καμία από τις προτάσεις, επέβαλαν νέους φόρους και δασμούς σε προϊόντα, και αιφνιδιαστήκαν από την αυθόρμητη έκρηξη του θυμού των Ελλήνων της Κύπρου.

Τα Οκτωβριανά του 1931

Τα γεγονότα που συνέβησαν τον Οκτώβρη του 1931, όταν ο κυβερνήτης Ρόλαντ Στορς ανακοίνωσε τη με βασιλικό διάταγμα παράκαμψη της δημοκρατικής απόφασης της πλειοψηφίας του Νομοθετικού Σώματος να καταψηφίσει τον προϋπολογισμό της αποικίας, προκάλεσαν πανικό στους Βρετανούς, που δεν περίμεναν ποτέ τέτοια λαϊκή κινητοποίηση εναντίον τους. Οι βρετανικές πηγές παραδέχονται πόσο ανέτοιμες ήταν οι Αρχές της Κύπρου να αντιμετωπίσουν το αυθόρμητο ξέσπασμα των Ελλήνων.

Στις 17 Οκτωβρίου λοιπόν παραιτήθηκε από το Νομοθετικό Σώμα ο αρχηγός του Ενωτικού Κινήματος, επίσκοπος Κιτίου Νικόδημος, με πύρινη επιστολή-καταπέλτη κατά της αγγλικής κυριαρχίας στην Κύπρο, η οποία κατέληγε: «[...] Είμαι υποχρεωμένος σήμερα να συστήσω στους διά της βίας υπηκόους του Βασιλιά της Αγγλίας ανυπακοήν υπαγορευμένην εκ των πληττομένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων μας. Θα είναι καθήκον μου από τούδε και στο εξής να καλώ τους συμπολίτες μου εις την έννομον αντίστασιν κατά Αρχών παρανόμων και νόμων ανόμων [...]». Στο πρώτο συλλαλητήριο, που έγινε στη Λάρνακα την επομένη, 18 Οκτωβρίου, επανέλαβε τα περί ανυπακοής προς τις αγγλικές Αρχές εξηγώντας τα βαθιά αίτια της εξέγερσης.

Ταυτόχρονα ο Κιτίου Νικόδημος κυκλοφόρησε σε όλη την Κύπρο χιλιάδες προκυρήξεις αγωνιστικού και στασιαστικού περιεχομένου, που πυροδότησαν παγκύπριο ξεσηκωμό. Ανακοίνωσε μάλιστα τη δημιουργία της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως Κύπρου, η ιδρυτική διακήρυξη της οποίας διαλαλούσε «την μετά φανατισμού επιδίωξιν της μετά του Ελληνικού πολιτειακού συνόλου ενώσεως της Κύπρου».⁴ Στις 20 Οκτωβρίου στη Λεμεσό συγκεντρώθηκαν και άκουσαν με επαναστατική διάθεση τον μητροπολίτη Νικόδημο 3.000 πολίτες. Από τους διαδηλωτές στη Λεμεσό κινδύνεψε να καεί ο Άγγλος διοικητής Λεμεσού κατά την πυρπόληση του διοικητηρίου και έγιναν πολλές άλλες καταστροφές. Στις 21 Οκτωβρίου το μεγάλο συλλαλητήριο της Λευκωσίας κατευθύνθηκε προς το κυβερνείο του Στορς για να του επιδώσει ψήφισμα διαμαρτυρίας. Όταν το πλήθος έφτασε εκεί, σε ένα ξέσπασμα της οργής ανέτρεψε και παρέδωσε στη φωτιά τα τρία αστυνομικά οχήματα που προστάτευαν τον χώρο. Στην προσπάθειά της να κάνει συλλήψεις και να επιβάλει την τάξη η αστυνομία πυροβόλησε και άφησε έξι νεκρούς. Το πλήθος τότε πυρπόλησε το κυβερνείο, σύμβολο της αγγλικής διακυβέρνησης στην Κύπρο, και αποχώρησε.

Ο Άγγλος κυβερνήτης κάλεσε αμέσως τον στρατό, που η έδρα του ήταν στο Τρόδος, αλλά από τον όγκο των διαδηλώσεων κρίθηκε ολιγάριθμος για να επιβάλει την τάξη. Ο Στορς ζήτησε άμεσα ενισχύσεις από την Αίγυπτο και ζήτησε από τα πολεμικά πλοία του βασιλικού ναυτικού London και Shropshire να αποβιβάσουν αγήματα, ενώ αναμενόταν επίσης η αερομεταφορά στρατιωτών του βασιλικού συντάγματος από την Παλαιστίνη με το επιβατικό αεροπλάνο Vickers Victoria. Στις 22 Οκτώβρη, μετά

Βρετανοί στρατιώτες επιβιβάζονται σε Βίκερς «Βικτόρια» στο αεροδρόμιο Αλμάζα της Ηλιούπολης Αιγύπτου, με προορισμό την Κύπρο. ΚΑΤΩ: Αφιξη Βρετανών στρατιωτών αεροπορικώς στην Κύπρο. Ένα από τα επτά Βίκερς «Βικτόρια» πετά πάνω από τη Λάρνακα.

την πυρπόληση του κυβερνείου και την επιτόπου κήρυξη της «επανάστασης» από τον Διονύσιο Κυκκότη, πρωθυερά της εκκλησίας της Φανερωμένης, ο Στορς ζήτησε εσπευσμένα και άλλες ενισχύσεις. Έφτασε ένα ουαλικό βασιλικό τάγμα των Φουσίλιερς (Royal Welsh Fusiliers), που ανέλαβε την επιτήρηση της Λευκωσίας. Οι διαδηλώσεις επεκτάθηκαν στην Αμμόχωστο, στην Κερύνεια, στην Πάφο, σε μερικές κωμοπόλεις αλλά

και σε χωριά, όπου αποστέλλονταν αμέσως αγήματα από τα πλοία ή άλλοι διαθέσιμοι στρατιώτες. Επιβλήθηκε παγκύριος κατ' οίκον περιορισμός και όλα τα γυναικόπαιδα αγγλικής καταγωγής μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στα πολεμικά πλοία. Ο κυβερνήτης ενεργοποίησε τις εξουσίες έκτακτης ανάγκης που του παραχωρούσε το άρθρο II περί άμυνας, του 1928. Επρόκειτο για μια δέσμη από δρακόντεια μέτρα και κανονισμούς στα

Πρωτοσέλιδο της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος* της 24ης Οκτωβρίου 1931 για τα γεγονότα στην Κύπρο.

οποία οι Κύπριοι όφειλαν να υπακούσουν. Στο πλαίσιο των μέτρων αυτών, τις 10 μέρες της εξέγερσης (18-28 Οκτωβρίου 1931) 9 συνολικά Κύπριοι έχασαν την ζωή τους και 30 τραυματίστηκαν. Οι Άγγλοι δεν είχαν καμία απώλεια ή τραυματισμό, αφού η εξέγερση ήταν άοπλη. Σε αυτή δεν συμμετείχαν καθόλου οι Τουρκοκύπριοι, αφού το αίτημα ήταν Ελευθερία – Αυτοδιάθεση – Ένωση, με το οποίο διαφωνούσαν.

Στις 23 Οκτωβρίου το βράδυ οι Αρχές συνέλαβαν τον Κιτίου Νικόδημο και τον Κυρηνείας Μακάριο, μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο Β΄, μαζί με τον γ.γ. Πάμπη Βάτη και την υπόλοιπη ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, που βρέθηκε στις πρώτες γραμμές της εξέγερσης, και την υπόλοιπη ενωτική ηγεσία των Κυπρίων. Τους ανέβασαν σε πλοία και τους εξόρισαν από την Κύπρο.

Το ΚΚΚ τέθηκε αμέσως εκτός νόμου. Έμεινε στην παρανομία μέχρι την ίδρυση του ΑΚΕΛ το 1941 και τον τερματισμό της ανθελληνικής Παλμεροκρατίας. Ο Έλληνας πρόξενος στην Κύπρο, Αλέξης Κύρου, κυπριακής καταγωγής, ο οποίος έλαβε μέρος σε όλες τις ενωτικές συγκεντρώσεις της εξέγερσης, ταυτιζόμενος και αυτός πλήρως με τον Κιτίου Νικόδημο, κηρύχθηκε από τους Άγγλους *persona non grata* και εγκατέλειψε άμεσα το νησί. Η κυβέρνηση της Ελλάδας ωστόσο, υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, κράτησε ψυχρή στάση απέναντι στην εξέγερση, θεωρώντας ότι ο Κιτίου Νικόδημος είχε δράσει αγνοώντας την ελληνική κυβέρνηση, η οποία εκείνη τη στιγμή δεν ήθελε για κανέναν λόγο να καταστρέψει τις αγαστές σχέσεις της με την Αγγλία. Μάλιστα, όταν το πλοίο που μετέφερε τους εξόριστους πέρασε από τον Πει-

Ο μητροπολίτης Κυρήνειας Μακάριος (1870-1950), μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριο Β', από τους οργανωτές της εξέγερσης συνελήφθη, φυλακίστηκε και εξορίστηκε. ΔΕΞΙΑ: Ο μητροπολίτης Κιτίου (Λάρνακας και Λεμεσού) (1889-1937) Νικόδημος Μυλωνάς, λόγω της συμμετοχής του στην εξέγερση του 1931 εκτοπίστηκε αρχικά στο Λονδίνο και κατόπιν στα Ιεροσόλυμα όπου και έφυγε από τη ζωή.

ραιά, δεν επέτρεψε την αποβίβαση του επισκόπου Κιτίου σε ελληνικό έδαφος, παρότι η κοινή γνώμη και όλες οι εφημερίδες των Αθηνών, πλην της *Καθημερινής*, τάσσονταν με φανατισμό υπέρ της κυπριακής «εξέγερσης».

Τη θέση του Βενιζέλου σχετικά την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει ο Κιτίου Νικόδημος είχε μεταφέρει ο πρόεδρος του Κέντρου Φιλελευθέρων της Κύπρου, πολιτευτής Μιχαήλ Νικολαΐδης. Η θέση αυτή είχε γίνει γνωστή στον επίσκοπο Κιτίου από τις 10 Οκτωβρίου και συνιστούσε μεν την παραίτηση του επισκόπου Κιτίου και των Ελλήνων βουλευτών από το Νομοθετικό Σώμα ως την αρχή μιας οργανωμένης παθητικής αντίστασης κατά των Άγγλων, αλλά αυστηρά χωρίς καμία μορφή βίας και εκτροπών.

Δυστυχώς το γραπτό διάγγελμα του επισκόπου Νικοδήμου, που κυκλοφόρησε στις 18 Οκτωβρίου σε χιλιάδες αντίτυπα σε όλη την Κύπρο, είχε στασιαστικό περιεχόμενο και πυροδότησε παγκύπριο ξεσηκωμό, που βγήκε εντελώς εκτός ελέγχου. Ενώ η επιστολή που έστειλε ο δεσπότης στις 17 Οκτωβρίου στον Άγγλο κυβερνήτη μιλούσε για «έννομο ανυπακοή κατά Αρχών παρανόμων και νόμων ανόμων», την επαύριο, στο γραπτό διάγγελμα προς τον λαό, μιλούσε για εξέγερση. Ο πρόεδρος των Φιλελευθέρων στην Κύπρο, Μιχαήλ Γ. Νικολαΐδης, εξεπλάγη από το περιεχόμενο της προκήρυξης που έλαβε κάτω από την πόρτα του σπιτιού του τα ξημερώματα της 18ης Οκτωβρίου, το οποίο ήταν αντίθετο με τη γραμμή του Βενιζέλου για παθητική και μόνο αντί-

σταση κατά των Αρχών, χωρίς ενέργειες βίας.⁵ Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέφερε εκείνες τις μέρες ότι λυπόταν πολύ, αλλά οι Ελληνοκύπριοι ηγέτες έπρεπε να ξέρουν ότι όταν εξωθείς τα πράγματα φτάνεις σε ένα σημείο να χάνεις τον έλεγχο. Επίσης ανέφερε ότι η κρίση παραγκώνισε τη φιλοσοφική ανοχή της ένωσης από την πλευρά των Άγγλων, που εισήγαγαν στον τόπο σκληρότατα μέτρα για μόνιμη δημόσια τάξη και υπακοή.

Στις 28 Οκτωβρίου του 1931 οι Άγγλοι είχαν συγκεντρώσει στην Κύπρο αρκετές δυνάμεις για να καταστείλουν την αυθόρμητη και άοπλη εξέγερση, η οποία δυστυχώς έγινε πολύ βίαιη. Στις αρχές Νοεμβρίου αποκαταστάθηκε πλήρως η ομαλότητα και οι Άγγλοι, εκδικητικά, πέρα από την τάξη και την πειθαρχία, επιδόθηκαν στο ξερίζωμα της ιδέας της ένωσης από το μυαλό των Ελλήνων της Κύπρου, τους οποίους προσπαθούσαν να πείσουν ότι δεν ήταν Έλληνες, αλλά Λεβαντίνοι που είχε τύχει να μιλούν ελληνικά. Για να το πετύχουν, από το 1931 μέχρι το 1940 χρησιμοποίησαν όλες τις δυνατές μεθόδους, με την παιδεία βέβαια να μην αποτελεί εξαίρεση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Το κείμενο βρίσκεται στην *Ιστορική Εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου*, τόμος Ε', σσ. 282-290. Επίσης <http://www.polignosi.com/cgibin/hweb?A=7882&V=limmata>
- 2 <https://web.archive.org/web/20100413084040/http://www.haravgi.com.cy/site-article-6987-gr.php> Επίσης <https://www.edon.org.cy/index.php/dik-antilipsi/kypriaki-istoria/2642-oktombriana-kupros-oktombris-1931>

- 3 Ο Γκαστόν Μαυροΐδης (1912-2003), πατέρας του ζωγράφου Γιώργου Μαυροΐδη, που διέτελεσε πρύτανης στη σχολή Καλών Τεχνών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.
- 4 Πέτρος Στυλιανός, *Το Κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, Λευκωσία, 1984. Επίσης G.S. Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Roland Storrs – The causes of the 1931 Crisis*, Λευκωσία, 1985.
- 5 Μαρτυρία προς τον συγγραφέα του εγγονού του Μιχαήλ Γ. Νικολαΐδη, Μύρωνα Νικολάτου, πρώην προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Κύπρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιώργος Γεωργής, *Η Λάρνακα των Μαυροΐδων και του Εμπορίου 1878-1937 – Σπουδές και προσεγγίσεις στην μικροϊστορία μιας πόλης*, Δήμος Λάρνακας, 2007.
- Αλέξης Μιχαηλίδης, *Συνεργατικό Ταμιευτήριο Λάρνακας – Ιστορική αναδρομή*, Λάρνακα, 2012.
- Μύρων Μ. Νικολάτος, *Μιχαήλ Γ. Νικολαΐδης – 1878-1963*, Δήμος Λάρνακας, Λάρνακα, 2002.
- Πέτρος Στυλιανός, *Το Κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο*, Λευκωσία, 1984.
- Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, 5η έκδοση, Λευκωσία, 2010.
- Panagiotis Dimitrakis, *Military Intelligence in Cyprus*, εκδ. Bloomsbury, Λονδίνο, 2010.
- G.S. Georghallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Roland Storrs: The causes of the 1931 Crisis*, Λευκωσία, 1985.
- Sir George Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. 4, Cambridge University Press, Οξφόρδη.
- Vassos Karageorghis, *Kition – Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus*, εκδ. Thames and Hudson Ltd, 1976.
- <http://www.polignosi.com/cgibin/hweb?A=12752&V=limmata>

Ο Αλέξης Μιχαηλίδης είναι ιστορικός ερευνητής.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ ΡΙΦ ΣΤΟ ΜΑΡΟΚΟ 1909-1927

ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Θ. ΧΑΛΑΤΣΗ

Ο πόλεμος του Ριφ στο βόρειο Μαρόκο υπήρξε ο σημαντικότερος αποικιακός πόλεμος της Ισπανίας στην Αφρική στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι πολεμικές επιχειρήσεις, που διήρκεσαν από το 1909 μέχρι το 1927, με συμμετοχή και της Γαλλίας κατά την περίοδο 1925-26, χαρακτηρίστηκαν από νίκες αλλά και δεινές ήττες του ισπανικού στρατού, όπως το 1921 στη μάχη του Ανουάλ, κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του πολέμαρχου Μοχάμεντ Αμπντ αλ Καρίμ. Σε αυτό τον πόλεμο συγκροτήθηκε η Ισπανική Λεγεώνα, ενώ

Ισπανικά στρατεύματα και Βέρβεροι φρουρούν ένα σπίτι με αιχμάλωτους πολεμιστές του Ριφ.

πήραν το βάπτισμα του πυρός αρκετοί αξιωματικοί που έγιναν ευρύτερα γνωστοί κατά τη διάρκεια του Ισπανικού Εμφύλιου πολέμου, όπως ο Φρανθίσκο Φράνκο, ο μετέπειτα δικτάτορας της Ισπανίας.

Το Ριφ, στο βόρειο Μαρόκο, αποτελεί μια μακριά, βραχώδη ακτογραμμή στη Μεσόγειο, με κοιλάδες που καταλήγουν νοτιότερα σε ένα τραχύ ορεινό έδαφος, το οποίο καλύπτεται με χιόνι τον χειμώνα και περιλαμβάνει από χαμηλούς αλλά απότομους λόφους μέχρι και κορυφές που ξεπερνούν τα 2.000 μέτρα. Ήδη από την αρχαιότητα

αποτελούσε το φυσικό σύνορο του Μαρόκου με την Ιβηρική χερσόνησο. Κατά τη διάρκεια της αραβικής επέκτασης τον 7ο αιώνα το Ισλάμ εξαπλώθηκε στους βερβερικούς πληθυσμούς της βόρειας Αφρικής και το 711 οι Αραβο-Βέρβεροι εισέβαλαν από το βόρειο Μαρόκο στην Ισπανία καταλαμβάνοντας σημαντικό τμήμα της χώρας. Το 1497, και ενώ τα

Αιχμάλωτοι πολεμιστές του Ριφ φρουρούνται από Βέρβερους πιστούς στην Ισπανία κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Ριφ.

χριστιανικά ισπανικά εδάφη είχαν απελευθερωθεί από την αραβοβερβερική κατοχή, η Ισπανία πέρασε στην επίθεση στην Αφρική καταλαμβάνοντας την πόλη Μελίγια. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα οι Ισπανοί συνέχισαν να καταλαμβάνουν παράκτιες περιοχές της βόρειας Αφρικής, στη σημερινή Αλγερία, στην Τυνησία και στη Λιβύη, σε μια προσπάθεια να αναχαιτίσουν τις επιδρομές των Βερβερίνων πειρατών στη Δυτική Μεσόγειο. Οι περισσότερες από αυτές τις κτήσεις μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα απωλέσθηκαν. Κάποιες όμως, όπως η Μελίγια και η Θέουτα, που προσαρτήθηκε στην Ισπανία το 1580 (μετά την ενσωμάτωση της Πορτογαλίας στην Ιβηρική Ένωση) παρέμειναν υπό την ισπανική κυριαρχία.

Στο μεταξύ στο Μαρόκο, περίπου στα μέσα του 17ου αιώνα, η άνοδος στην εξουσία της δυναστείας των Αλαουϊτών (που κυβερνά μέχρι σήμερα) τερμάτισε μια παρατεταμένη εσωτερική κρίση και εγκαθίδρυσε ένα ενιαίο βασίλειο. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα το Μαρόκο υπέστη ήττες σε πολέμους με ευρωπαϊκές δυνάμεις, αρχικά με τη Γαλλία το 1844, οπότε και αναγνωρίστηκε η γαλλική κυριαρχία στη γειτονική Αλγερία, και ακολούθως με την Ισπανία, το 1859-1860. Τα οφέλη αυτού του πολέμου για την Ισπανία περιλάμβαναν μία πολεμική αποζημίωση, την επέκταση της περιμέτρου της Θέουτα και της Μελίγια, και κάποια κυριαρχικά δικαιώματα στην περιοχή του Ιφνί, απέναντι από τα Κανάρια νησιά. Το 1893-1894, ύστερα από έναν νέο νικηφόρο πόλεμο στην περιοχή του Ριφ, η Ισπανία επέκτεινε την κυριαρχία της στην ενδοχώρα της Μελίγια.

Ας σημειωθεί ότι ο 19ος αιώνας υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη περίοδος για το ισπανικό βασίλειο όχι μόνο στο εσωτερικό της χώρας, όπου οι δυναστικές δι-

αμάχες οδήγησαν σε αιματηρούς εμφύλιους πολέμους, αλλά και στο εξωτερικό, καθώς απωλέσθηκαν σχεδόν όλες οι υπερπόντιες κτήσεις της πάλαι ποτέ κραταιάς Ισπανικής Αυτοκρατορίας. Οι τελευταίες μεγάλες απώλειες κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλφόνσου ΙΓ΄ υπήρξαν η Κούβα και οι Φιλιππίνες το 1898, μετά τον σύντομο πόλεμο με τις ΗΠΑ. Κατά συνέπεια στην Ισπανία απέμειναν μόνο οι περιορισμένες κτήσεις στη βορειοδυτική Αφρική, που σύντομα έμελλε να την οδηγήσουν σε ένα πολυετή πόλεμο.

Το ισπανικό προτεκτοράτο και οι πολεμικές επιχειρήσεις στον τομέα της Μελίγια και της Θέουτα – 1909-1920

Στις αρχές του 20ού αιώνα οι δυναστικές διαμάχες και οι εξεγέρσεις στο εσωτερικό αποδυνάμωσαν σημαντικά το μαροκινό βασίλειο. Το 1906, μετά τη συνθήκη της Αλχεθίρας, η Ισπανία και η Γαλλία, που είχαν συμφωνήσει προηγουμένως στον καθορισμό ζωνών επιρροής στο Μαρόκο, προχώρησαν σε μία πολιτική αστυνόμευσης για να διαφυλάξουν τα δικαιώματα των πολιτών τους και τα εμπορικά συμφέροντά τους στο μαροκινό βασίλειο. Το 1907 η Γαλλία, εκμεταλλευόμενη τις δολοφονίες Ευρωπαίων υπηκόων από μέλη τοπικών φυλών, που αντιδρούσαν στην εξάπλωση της ευρωπαϊκής επιρροής στο Μαρόκο, κατέλαβε την Ουτζντά και επίσης βομβάρδισε και κατέλαβε την Καζαμπλάνκα. Το 1908 ο σουλτάνος Αμντ αλ Αζίζ παραιτήθηκε υπέρ του εξεγεργμένου αδελφού του, Αμντ αλ Χαφίντ. Για να διατηρηθεί στην εξουσία, ο τελευταίος αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της Γαλλίας το 1911 και τα γαλλικά στρατεύματα εισήλθαν στη Φεζ (ή Φες), τη μαροκινή πρωτεύουσα. Εκεί τον Μάρτιο του 1912 υπεγράφη

συνθήκη με τη Γαλλία, με την οποία το Μαρόκο τέθηκε υπό καθεστώς προτεκτοράτου. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους ο Χαφίντ αναγκάστηκε να παραιτηθεί προς όφελος του μικρότερου αδελφού του, Μουλάι Γιούσεφ, που θα διατηρούσε μια συμβολική εξουσία υπό τη γαλλική «προστασία». Τέλος, τον Νοέμβριο του 1912 η συμφωνία ανάμεσα στη Γαλλία και στην Ισπανία αναγνώριζε επίσημως την ύπαρξη ισπανικού προτεκτοράτου στο βόρειο Μαρόκο.

Ενώ το γαλλικό προτεκτοράτο περιλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του Μαρόκου, με έκταση 420.000 τ.χλμ, το ισπανικό κάλυπτε μια κυρίως ορεινή έκταση 26.000 τ.χλμ., με ένα περίπου εκατομμύριο κατοίκους, και περιλάμβανε μια παράκτια λωρίδα στον Ατλαντικό ωκεανό, από το Λαράς μέχρι την Ταγγέρη (αυτή η πολυεθνής πόλη είχε χαρακτηριστεί ουδέτερη ζώνη) στα βορειοδυτικά, την περιοχή της Θέουτα-Τετουάν βόρεια και τη ζώνη της Μελίγια βορειοανατολικά. Η ορεινή περιοχή του κεντρικού Ριφ θεωρούνταν πλούσια σε ορυκτούς πόρους, κυρίως σιδηρομετάλλευμα. Ήταν όμως και κατοικία ανυπότακτων και πολεμικών βερβερικών φυλών, με τις οποίες οι Ισπανοί ήρθαν σε σύγκρουση ήδη από το καλοκαίρι του 1909.

Εκείνη την περίοδο, όταν στην περιοχή του όρους Γκουρούγκου, νότια της Μελίγια, Βέρβεροι πολεμιστές της φυλής Μπένι Μπου Ιφρούρ, με αρχηγό τον Μοχάμεντ Αμεζιάν, γνωστό στους Ισπανούς ως Ελ Μιζιάν, απείλησαν εργαζόμενους σε ισπανικά ορυχεία για να διακόψουν την εργασία τους, οι Ισπανοί οργάνωσαν εκστρατεία εναντίον τους. Στις 27 Ιουλίου μία ισπανική δύναμη που είχε αποσταλεί από τον στρατηγό Χοσέ Μαρίνα δέχτηκε επίθεση από τους Βέρβερους πολεμιστές σε τοποθεσία γνωστή ως Χαράδρα του Λύκου (Barranco del Lobo)

Ο Μοχάμεντ Αμπντ αλ Καρίμ, ευρύτερα γνωστός ως Αμπντ ελ Κριμ, υπήρξε ο σημαντικότερος ηγέτης της εξέγερσης στο Ριφ. ΚΑΤΩ: Βέρβεροι πολεμιστές κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Ριφ.

Το ισπανικό πυροβολικό βάλλει εναντίον θέσεων των πολεμιστών του Ριφ στις αρχές του πολέμου.

και υπέστη σημαντικές απώλειες, που ανήλθαν σε 150 νεκρούς (ανάμεσά τους και ο στρατηγός Γκιγιέρμο Πίντος Λεδέσμα) και πάνω από 500 τραυματίες.

Τις επόμενες ημέρες ο Μαρίνα ενισχύθηκε με στρατεύματα από τη Μαδρίτη και οι δυνάμεις του ανήλθαν στις 22.000 άνδρες. Ας σημειωθεί ότι οι περισσότεροι στρατιώτες προέρχονταν από την εργατική τάξη της Καταλωνίας, κάτι που προκάλεσε μεγάλη αντίδραση των τοπικών συνδικάτων κατά της κυβέρνησης του πρωθυπουργού Αντόνιο Μάουρα και τελικά οδήγησε στην πτώση της. Οι ταραχές που σημειώθηκαν σε διάφορες καταλανικές πόλεις οδήγησαν στην αιματηρή καταστολή εξέγερσης με επίκεντρο τη Βαρκελώνη, που διήρκεσε από τις 26 Ιουλίου μέχρι τις 2 Αυγούστου 1909 και έμεινε γνωστή ως η Τραγική Εβδομάδα (Semana Trágica).

Στις αρχές Αυγούστου στόχος του στρατηγού Μαρίνα έγινε αρχικά η εκκαθάριση όλων των περιοχών γύρω από το Γκουρούγκου. Η έναρξη της επίθεσης

θα γινόταν στην περιοχή της Κεμπντάνα, νοτιοανατολικά της Μελίγια. Ύστερα από πολεμικές επιχειρήσεις σχεδόν δύο εβδομάδων, που οδήγησαν στην κατάληψη της Κεμπντάνα, οι δυνάμεις του Μαρίνα κινήθηκαν βόρεια της Μελίγια για θέσουν υπό τον έλεγχό τους την περιοχή του Μπένι Σικάρ, που έστελνε πολεμιστές στο Γκουρούγκου. Κατά τη διάρκεια αυτής της επιχείρησης, που άρχισε στις 20 Σεπτεμβρίου, η επέλαση του ισπανικού ιππικού στο Ταξντίρτ και ακολούθως η άφιξη ενισχύσεων από το πεζικό ανάγκασε τους πολεμιστές του Ελ Μιζιάν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους στο Γκουρούγκου.

Στα μέσα Οκτωβρίου και μετά την άφιξη ενισχύσεων οι Ισπανοί επανέλαβαν τις πολεμικές επιχειρήσεις. Εκείνη τη χρονική περίοδο ο πόλεμος είχε γίνει ιδιαίτερα αντιδημοφιλής στο εσωτερικό της Ισπανίας και η στρατιωτική διοίκηση επειγόταν να κλείσει το μέτωπο στο Μάρκο. Τελικά οι πολεμικές επιχειρήσεις ολοκληρώθηκαν στις 27 Νοεμβρίου του

1909, με την ολοκληρωτική κατάληψη του Γκουρούγκου, τον έλεγχο των ορυχείων της περιοχής και την υποταγή των τοπικών φυλών. Όλα αυτά όμως επιτεύχθηκαν με ένα σημαντικό τίμημα για τους Ισπανούς, την απώλεια 7.000 στρατιωτών, μεταξύ των οποίων 259 νεκροί από τις μάχες και 200 από τις ασθένειες. Επιπλέον ο Ελ Μιζιάν κατάφερε να περάσει τον ποταμό Κερτ και σύντομα ξεκίνησε νέο πόλεμο εναντίον των Ισπανών.

Το καλοκαίρι του 1910 ο στρατηγός Μαρίνα, που είχε δεχτεί επικρίσεις για την προηγούμενη εκστρατεία, αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Χοσέ Γκαρσία Αλδάβε, που είχε υπάρξει στρατιωτικός διοικητής της Θέουτα. Ο Αλδάβε έστρεψε την προσοχή του στην περιοχή του ποταμού Κερτ, όπου, μετά τη διαφυγή του Ελ Μιζιάν εκεί, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια νέα συμμαχία βερβερικών φυλών εναντίον των Ισπανών. Η εκστρατεία στον ποταμό Κερτ ξεκίνησε τον Μάιο του 1911 και μέχρι τον Αύγουστο τα ισπανικά στρατεύματα είχαν καταλάβει αρκετές περιοχές σχεδόν χωρίς καμία αντίσταση. Την ίδια περίοδο, σε μια προσπάθεια να μειωθούν οι απώλειες των Ισπανών στρατιωτών και να κατευναστούν οι αντιδράσεις στο εσωτερικό της Ισπανίας για τις εκστρατείες στο Μαρόκο, συγκροτήθηκαν στρατιωτικά τμήματα από τον τοπικό πληθυσμό (Fuerzas Regulares Indígenas), μια μικτή δύναμη πεζικού και ιππικού που αριθμούσε αρχικά 900 Μαροκινούς στρατιώτες.

Παρά το γεγονός ότι στις αρχές Οκτωβρίου 1911 η δύναμη του Αλδάβε είχε υπερβεί τους 41.000 στρατιώτες, η εκστρατεία δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα και η εξέγερση εξακολουθούσε να υφίσταται. Επιπλέον, στα τέλη Δεκεμβρίου ο Ελ Μιζιάν πέρασε ξανά τον Κερτ και επιτέθηκε στο Μπένι Μπου Γκαφάρ

Ο Φρανθίσκο Φράνκο, μετέπειτα δικτάτορας της Ισπανίας, ως διοικητής της Ισπανικής Λεγεώνας στο βόρειο Μαρόκο. ΚΑΤΩ: Ο Αχμέτ αλ Ράϊσούλι, ένας από τους αρχηγούς της εξέγερσης στο Ριφ, στον τομέα της Θέουτα, που ανάλογα με τα συμφέροντά του πολεμούσε ή συνεργαζόταν με τους Ισπανούς.

Ο στρατηγός Μανουέλ Φερνάντες Σιλβέστρε (στο κέντρο), ο οποίος συνέδεσε το όνομά του με τη δεινή ισπανική ήττα στο Ανουάλ το καλοκαίρι του 1921.

και στο Μπένι Σιντέλ. Τα ισπανικά στρατεύματα στην περιοχή κινδύνεψαν με περικύκλωση, αλλά η αποστολή ενισχύσεων ανάγκασε τον Ελ Μιζιάν να καταφύγει στα βουνά του Μπένι Σιντέλ έχοντας απολέσει περίπου 500 πολεμιστές.

Τον Ιανουάριο του 1912 οι Ισπανοί οργάνωσαν μια νέα εκστρατεία αλλάζοντας τακτική και επιδιώκοντας να περικυκλώσουν τους στόχους τους στον Κερτ από τον νότο. Στις 18 Ιανουαρίου μια ισχυρή δύναμη 20.000 στρατιωτών εισέβαλε στην περιοχή του Μπένι Μπου Γιαχί καταλαμβάνοντας εύκολα το Αλ Αάρουι. Εκμεταλλευόμενος όμως την απουσία σημαντικών ισπανικών δυνάμεων στη βόρεια και κεντρική περιοχή του Κερτ ο Ελ Μιζιάν εξαπέλυσε νέα επίθεση. Σε μάχες που διεξήχθησαν στις περιοχές Ιμεγιατέν, Τιφασόρ και Σαμάρ από τις 19 μέχρι τις 22 Φεβρουαρίου πήρε το «βάπτισμα του πυρός» ένας νεαρός ανθυπολοχαγός που υπηρετούσε με το Σύνταγμα Αφρικής, ο οποίος έγινε ευρύτερα γνωστός μερικά χρόνια αργότερα, ο Φρανθίσκο Φράνκο.

Παρά την αριθμητική υπεροχή τους οι Ισπανοί δεν είχαν εξουδετερώσει τον Ελ Μιζιάν, που κατάφερε να διαφεύγει και να εξαπολύει αιφνιδιαστικές επιθέσεις στα νώτα των ισπανικών στρατευμάτων. Τελικά, στις 15 Μαΐου 1912 μια ισχυρή ισπανική δύναμη 14.250 ανδρών κατάφερε να παγιδεύσει και να σκοτώσει τον Ελ Μιζιάν. Μέχρι τον Ιούλιο του ίδιου έτους οι Ισπανοί είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους ολόκληρη την περιοχή του Κερτ και ο ανατολικός τομέας της Μελίγια παρέμεινε ήρεμος μέχρι το 1919.

Στο μεταξύ, στο δυτικό τμήμα του Ισπανικού Μαρόκου και στον τομέα της Θέουτα για αρκετά χρόνια κυριότερος αντίπαλος των Ισπανών ήταν ο Αχμέτ αλ Ραϊσούλι, γνωστός και ως Ελ Ραϊσούνι. Επρόκειτο για αμφιλεγόμενη προσωπικότητα: οι αντίπαλοί του τον θεωρούσαν έναν συνδυασμό λήσταρχου, στο πρότυπο των Βερβερίνων πειρατών, και τοπικού φεουδάρχη. Το 1908 εξεγέρθηκε εναντίον του Μαροκινού σουλτάνου και, αφού νίκησε τις δυνάμεις του, τον υποχρέωσε να τον ανακηρύξει κυβερνήτη

Μαροκινói στρατιώτες του ισπανικού στρατού, οι λεγόμενοι Regulares Indígenas.

της Τζεμπάλα. Τα επόμενα χρόνια ο Ραϊσούλι, ανάλογα με τα συμφέροντά του, είτε συνεργαζόταν με τους Ισπανούς είτε πολεμούσε εναντίον τους. Στις αρχές του 1913 ο Αλ Ραϊσούλι προειδοποίησε τον ύπατο αρμοστή του προτεκτοράτου, στρατηγό Φελίπε Αλφάου, για επικείμενη εξέγερση, ενώ τον Ιούνιο μια ομάδα πολεμιστών υπό τις διαταγές του επιτέθηκε εναντίον των Ισπανών στον δρόμο προς το Λαράς και ακόμη δυτικότερα, προς το Μπένι Γκορφέτ. Στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον του εστάλη ο συνταγματάρχης Μανουέλ Φερνάντες Σιλβέστρε, ο οποίος μερικά χρόνια αργότερα συνέδεσε το όνομά του με την καταστροφή του Ανουάλ.

Μέχρι το τέλος του 1913 οι Ισπανοί είχαν δημιουργήσει μια οχυρωμένη γραμμή, με μια δύναμη 22.000 στρατιωτών, ανάμεσα στη Θέουτα, στο Ελ Ριντσόν, στο Τετουάν και στον ποταμό Μαρτίν. Στη νοτιοδυτική περιοχή του Λαράς ο Σιλβέστρε, που είχε προαχθεί σε στρατηγό, είχε επίσης δημιουργήσει

μια οχυρωμένη γραμμή άμυνας με 14.000 στρατιώτες, η οποία εκτεινόταν από τα σύνορα του γαλλικού Μαρόκου στα βόρεια μέχρι την Ταγγέρη. Ας σημειωθεί ότι σ' εκείνο τον τομέα για πρώτη φορά έδρασε η νεοσύστατη ισπανική πολεμική αεροπορία, και στις 17 Δεκεμβρίου 1913 ένα διπλό αεροσκάφος Lohner, με πλήρωμα τους σημηναγούς Εδουάρδο Μπαρόν και Κάρλος Σιφουέντες, βομβάρδισε για πρώτη φορά θέσεις των Βέρβερων πολεμιστών στην περιοχή του Μπεν Καρίς.

Μετά την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και μέχρι τη λήξη του (1914-1918) οι πολεμικές επιχειρήσεις στο Ισπανικό Μαρόκο υπήρξαν περιορισμένες, καθώς εκείνη την περίοδο η Ισπανία επικεντρώθηκε στη διασφάλιση της ουδετερότητάς της και στο παραβίαστο τον συνόρων της στην Ευρώπη. Το σημαντικότερο γεγονός στον τομέα της Θέουτα για εκείνη την περίοδο σημειώθηκε τον Απρίλιο του 1915, όταν τοπικές φυλές ανταγωνιστικές προς τον Αλ Ραϊ-

Άνδρες της Ισπανικής Λεγεώνας αναμένουν επίθεση των πολεμιστών του Ριφ στις αρχές της δεκαετίας του 1920.

σούλι εξεγέρθηκαν εναντίον του και τον νίκησαν. Εκείνος ζήτησε τη βοήθεια των Ισπανών και μέχρι τον Ιούνιο του 1916 αυτή η εξέγερση κατεστάλη.

Το 1919 ο Αλ Ραϊσούλι άλλαξε ξανά τακτική, αυτοανακηρύχθηκε σε σουλτάνο της Τζεμπάλα και αρνήθηκε να αναγνωρίσει την εξουσία των Ισπανών στην περιοχή του. Με μία σειρά εκστρατειών από τον Μάρτιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1919 οι Ισπανοί νίκησαν τον Αλ Ραϊσούλι και τον ανάγκασαν να υποχωρήσει μαζί με τα υπολείμματα των δυνάμεών του νοτιοανατολικά της Τζεμπάλα. Ο Αλ Ραϊσούλι όμως κατάφερε να επιβιώσει και οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον του συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 1920 και μέχρι τα μέσα του 1921. Εκείνη την περίοδο συμμετείχε για πρώτη φορά στις μάχες η νεοσύστατη Ισπανική Λεγεώνα, υπό τη διοίκηση του αντισυνταγματάρχη Χοσέ Μίλαν Αστράι, και με διοικητή του πρώτου τάγματος (Bandera) τον ταγματάρχη Φρανθίσκο Φράνκο. Το καλοκαίρι του 1921, και ενώ είχε ξεκινή-

σει η τελική επίθεση εναντίον του Αλ Ραϊσούλι, έγινε γνωστή η δεινή ήττα των Ισπανών στο χωριό Ανουάλ, η οποία απειλούσε με κατάρρευση ολόκληρο τον τομέα της Μελίγια, και η εκστρατεία στη Θέουτα σταμάτησε.

Η καταστροφή του Ανουάλ – 1921

Οι πολεμικές επιχειρήσεις των Ισπανών στον τομέα της Μελίγια επαναλήφθηκαν από τα μέσα του 1919 προκειμένου να κατασταλούν εξεγέρσεις στην περιοχή του Μπένι Σαϊντ, του Τεμσαμάν και του Μπένι Ουλισέκ. Κατά τη διάρκεια του 1920 και μέχρι τους πρώτους μήνες του 1921 τα ισπανικά στρατεύματα, υπό τη διοίκηση του στρατηγού Σιλβέστρε, έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το Μπένι Ουλισέκ και το Τεμσαμάν. Τον Μάρτιο του 1921 οι Ισπανοί έφτασαν μέχρι το Σίντι Ντρις, ανάμεσα στο Μπένι Σαϊντ και στο Τεμσαμάν. Στη συνέχεια στόχος τους ήταν να προελάσουν μέχρι τον Κόλπο του Αλ Χοσέιμα, στο βόρειο Μαρόκο, όπου κατοικούσαν οι Μπένι Ουριαγκέλ,

γνωστοί και ως Αϊτ Ουριαγκέλ, «αυτοί που δεν υποχωρούν», μία από τις πιο πολεμικές φυλές του ισπανικού προτεκτοράτου.

Εκείνη την περίοδο ήρθε στο προσκήνιο ο σημαντικότερος ηγέτης της εξέγερσης του Ριφ και διαμορφωτής της εθνικής συνείδησης των τοπικών πληθυσμών, ο Μοχάμεντ Αμντ ελ Καρίμ, πιο γνωστός στην Ευρώπη ως Αμντ ελ Κριμ. Παραδόξως στο παρελθόν ο πατέρας του, Αμντ ελ Κριμ ελ Χαταμπί, καδής (μουσουλμάνος δικαστής) των Μπένι Ουριαγκέλ, είχε συνεργαστεί με τις ισπανικές Αρχές. Αλλά και ο ίδιος ο Αμντ ελ Κριμ είχε εργαστεί ως μεταφραστής ισπανικών, δημοσιογράφος και καδής στη Μελίγια. Επιπλέον, ο μικρότερος αδελφός του, Μχαμάντ, είχε σπουδάσει μηχανικός ορυχείων στη Μαδρίτη. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου ο Αμντ ελ Κριμ και ο πατέρας του κατηγορήθηκαν από τους Γάλλους για γερμανοφιλία και ότι με γερμανική χρηματοδότηση θα οργάνωναν επίθεση τοπικών φυλών στο Γαλλικό Μαρόκο. Εξαιτίας αυτής της κατηγορίας οι Ισπανοί, που δεν ήθελαν να διαταράξουν τις σχέσεις τους με τους Γάλλους, φυλάκισαν τον Αμντ ελ Κριμ το 1916. Μετά την αποφυλάκισή του το 1918 επανήλθε προσωρινά στη θέση του καδή, αλλά η προέλαση του στρατηγού Σιλβέστρε στα εδάφη των Μπένι Ουριαγκέλ έφερε την οριστική ρήξη με τους Ισπανούς το 1920.

Ενώ ο Αμντ ελ Κριμ άρχισε να ενώνει τοπικές φυλές στο κεντρικό Ριφ για να πολεμήσουν τους Ισπανούς ο στρατηγός Σιλβέστρε επανέλαβε την προέλασή του τον Ιούνιο του 1921. Η ισπανική δύναμη εκτιμάται ότι ανερχόταν περίπου σε 20.000 στρατιώτες, μεταξύ των οποίων και οι Μαροκινοί *Regulares*. Οι ισπανικές δυνάμεις όμως ήταν διασκορπισμένες σε 45 περίπου τοποθεσίες, η πιο σημα-

ντική από τις οποίες, με 5.100 στρατιώτες υπό τη διοίκηση του Σιλβέστρε, βρισκόταν στο χωριό Ανουάλ (στο Μπένι Ουλίσέκ). Οι κακοί οιωνοί για τους Ισπανούς φάνηκαν ήδη από την 1η Ιουνίου, όταν κατά τη διάρκεια μάχης στο Αμπαράν, στην περιοχή του Τεμσαμάν, οι Μαροκινοί *Regulares* μετά τον θάνατο των αξιωματικών τους αυτομόλησαν στους πολεμιστές του Αμντ ελ Κριμ. Στις 15 Ιουνίου οι δυνάμεις του επιτέθηκαν εναντίον της ισπανικής φρουράς στο Ιγκριμπέν. Αν και αυτή η επίθεση αποκρούστηκε, οι πολεμιστές του Ριφ επανήλθαν στις αρχές Ιουλίου και αφού το έθεσαν υπό πολιορκία το κατέλαβαν στις 18 του ίδιου μήνα. Από τη φρουρά των 247 στρατιωτών, μόλις οι 25 κατάφεραν να διαφύγουν στο Ανουάλ.

Η αποτυχία να διασώσει τη φρουρά του Ιγκριμπέν κλόνησε τον Σιλβέστρε και στις 22 Ιουλίου, κρίνοντας ότι δεν μπορούσε να κρατήσει το Ανουάλ λόγω της ορεινής και απομακρυσμένης θέσης του αλλά και εξαιτίας ελλείψεων σε πυρομαχικά, διέταξε συντεταγμένη υποχώρηση προς το Μπεν Τιέμπ, 15 χιλιόμετρα μακρύτερα. Η ανεπιβεβαίωτη πληροφορία όμως ότι οι δυνάμεις του Αμντ ελ Κριμ, περίπου 8.000 πολεμιστές, κατευθύνονταν γρήγορα προς το Ανουάλ οδήγησε τον στρατηγό Σιλβέστρε σε ψυχική κατάρρευση. Διέταξε άμεση υποχώρηση, αν και ο ίδιος παρέμεινε στο Ανουάλ και σύμφωνα με μία εκδοχή αυτοκτόνησε στη σκηνή του. Το σώμα του δεν βρέθηκε ποτέ.

Πολύ σύντομα η ισπανική υποχώρηση μετατράπηκε σε άτακτη φυγή. Οι περισσότεροι Μαροκινοί *Regulares* λιποτάκτησαν ενώ και πολλοί Ισπανοί στρατιώτες πέταξαν τον εξοπλισμό και τα όπλα τους για να διαφύγουν γρηγορότερα. Μια δύναμη ιππικού που παρέμεινε συντεταγμένη, το Σύνταγμα *Alcántara*, προ-

Ισπανοί αξιωματικοί κοιτάζουν με δέος τα άταφα πτώματα των στρατιωτών που εκτελέστηκαν από πολεμιστές του Ριφ μετά την παράδοσή τους στο Αλ Αάρουι το καλοκαίρι του 1921.

σπάθησε να καλύψει την υποχώρηση του πεζικού, αλλά εξοντώθηκε σχεδόν ολοσχερώς. Από τους 691 ιππείς, 541 σκοτώθηκαν και 78 αιχμαλωτίστηκαν.

Στο μεταξύ μια ισπανική δύναμη που αφίχθηκε από τη Μελίγια αργά το απόγευμα της 22ας Ιουλίου υπό τον στρατηγό Φελίπε Ναβάρρο προσπάθησε να οργανώσει μια γραμμή άμυνας στο ποταμό Κερτ. Απέτυχε όμως και υποχωρώντας μαχόμενη κατευθύνθηκε προς το Αλ Αάρουι. Εκεί, στις 9 Αυγούστου, περίπου 3.000 Ισπανοί παραδόθηκαν στους πολεμιστές του Αμντ ελ Κριμ. Η αρχική συμφωνία όμως με τους Ισπανούς στρατηγούς και τους αξιωματικούς να διασφαλιστεί η ζωή των αιχμάλωτων στρατιωτών δεν τηρήθηκε και οι περισσότεροι δολοφονήθηκαν με πυροβολισμούς, μαχαιρώθηκαν ή λιθοβολήθηκαν. Ακόμα

όμως και όσοι επέζησαν βασανίστηκαν και αφού τους έκοψαν τα αυτιά τους ανάγκασαν να τα φάνε...

Η καταστροφή του Ανουάλ υπήρξε η μεγαλύτερη ήττα που υπέστησαν οι Ισπανοί στον πόλεμο του Ριφ και η μεγαλύτερη που υπέστη ευρωπαϊκός στρατός κατά τη διάρκεια των αποικιακών πολέμων στην Αφρική. Σύμφωνα με εκτιμήσεις οι ισπανικές απώλειες ανήλθαν περίπου σε 12.000 νεκρούς και τραυματίες, 4.000 Μαροκινοί Regulares λιποτάκτησαν και περίπου 500 στρατιώτες αιχμαλωτίστηκαν. Επιπλέον, στην κατοχή των πολεμιστών του Αμντ ελ Κριμ περιήλθαν ως λάφυρα χιλιάδες τουφέκια και πάνω από 100 πυροβόλα. Μέσα σε δύο μήνες οι Ισπανοί είχαν απολέσει όσα είχαν κατακτήσει τα προηγούμενα χρόνια και η κατάσταση στον τομέα της Μελίγια,

συμπεριλαμβανομένης της πόλης, έδειχνε ιδιαίτερα επισφαλής.

Οι πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου 1922-1927 και η ήττα του Κράτους του Ριφ

Η ισπανική ήττα στο Ανουάλ αποτέλεσε ένα καθοριστικό ορόσημο και την έναρξη της πιο έντονης και αιματηρής περιόδου του πολέμου του Ριφ. Η στρατιωτική διοίκηση του προτεκτοράτου αποφάσισε την πιο έντονη συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις της Ισπανικής Λεγεώνας, που θα αναδεικνυόταν στην πιο επίλεκτη δύναμη του ισπανικού στρατού. Επιπλέον, η Ισπανία αναζήτησε ενισχύσεις για τον πολεμικό εξοπλισμό της από πιο προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη. Πρωτίστως η Γαλλία, που έχοντας το δικό της προτεκτοράτο στο Μαρόκο είχε θορυβηθεί από τη νίκη του Αμντ ελ Κριμ, παραχώρησε στην Ισπανία στα τέλη του 1921 έντεκα ελαφρά άρματα μάχης Renault FT-17, έξι Schneider CA1 εξοπλισμένα με πυροβόλο των 75 mm, αλλά και πολεμικά αεροσκάφη, μεταξύ των οποίων τα βαρέα βομβαρδιστικά Farman Goliath. Η Βρετανία επίσης άλλαξε τη μέχρι τότε στάση της προμηθεύοντας την ισπανική αεροπορία με σύγχρονα αεροσκάφη, μεταξύ των οποίων τα Bristol F.2B και τα De Havilland DH.9. Τέλος, από την Ιταλία παρελήφθησαν υδροπλάνα Savoia S.16 και Macchi M.18, τα οποία συμμετείχαν σε πολεμικές επιχειρήσεις στο Μαρόκο με το αεροπλανοφόρο Δαίδαλος.

Ο ισπανικός στρατός, υπό τη διοίκηση του στρατηγού Χοσέ Σανχούρχο, ξεκίνησε την αντεπίθεσή του τον Σεπτέμβριο του 1921 καταλαμβάνοντας κάποιες σημαντικές τοποθεσίες, μεταξύ των οποίων το Ναδόρ και το Αλ Αάρουι, στο οποίο οι Ισπανοί βρήκαν τα χιλιάδες άταφα πτώματα των στρατιωτών τους που εί-

χαν σκοτωθεί στη μάχη του Ανουάλ. Στις προσεχείς πολεμικές επιχειρήσεις συμμετοχή της ισπανικής αεροπορίας υπήρξε ιδιαίτερα έντονη, ενώ στα τέλη Νοεμβρίου του 1921 καταγράφηκε για πρώτη φορά η χρήση χημικών αερίων από τους Ισπανούς.

Ο Αμντ ελ Κριμ, από την πλευρά του, συνέχισε να ενισχύει τις δυνάμεις του στα εδάφη που είχε υπό τον έλεγχό του στα ανατολικά και στα κεντρικά του ισπανικού προτεκτοράτου. Τον Σεπτέμβριο του 1921 ανακηρύχθηκε η εγκαθίδρυση του Κράτους του Ριφ, που είχε χαρακτηριστικά ισλαμικού χαλιφάτου, με ηγέτη τον Αμντ ελ Κριμ (ο χαρακτηρισμός Δημοκρατία του Ριφ θεωρείται ευρωπαϊκός νεολογισμός). Επιπλέον, στα δυτικά ο Αχμέτ αλ Ραϊσούλι, που είχε εξουδετερωθεί προσωρινά το 1921, ξανάρχισε τις επιθέσεις εναντίον των Ισπανών. Οι αεροπορικές όμως επιθέσεις εναντίον των δυνάμεών του και αναμφίβολα ο φθόνος που ένιωθε για την αύξηση της επιρροής και της δημοτικότητας του Αμντ ελ Κριμ τον οδήγησαν να συνεργαστεί ακόμη μία φορά με τους Ισπανούς, τον Σεπτέμβριο του 1922. Οι Ισπανοί συνέχισαν τις επιθέσεις τους εναντίον του Αμντ ελ Κριμ μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου, όταν η ισπανική κυβέρνηση αποφάσισε την προσωρινή διακοπή τους, αφού είχε καταληφθεί η περιοχή που είχε απολεσθεί μετά τη μάχη του Ανουάλ.

Κατά τη διάρκεια του 1923 μία από τις σημαντικότερες πολεμικές επιχειρήσεις διεξήχθη στο πολιορκημένο φυλάκιο του Τιφαρουίν, το οποίο είχε πολιορκηθεί από 9.000 πολεμιστές του Αμντ ελ Κριμ. Στις προσπάθειες για την άρση της πολιορκίας, που επιτεύχθηκε τον Αύγουστο του 1923, συμμετείχαν μονάδες της Ισπανικής Λεγεώνας, τη διοίκηση της οποίας είχε αναλάβει από τις 8 Ιουνίου ο αντισυνταγματάρχης Φράνκο.

Ελαφρά άρματα μάχης Renault FT-17 του ισπανικού στρατού κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Ριφ. ΚΑΤΩ: Βέρβεροι στρατιώτες στον ισπανικό στρατό φρουρούν το βασιλικό τρένο του Αλφόνσο ΙΓ΄.

Τον Σεπτέμβριο όμως του 1923 έλαβαν χώρα εξελίξεις στο εσωτερικό της Ισπανίας όταν, μέσα σε ένα κλίμα πολιτικών δολοφονιών και διασάλευσης της δημόσιας τάξης, πραγματοποιήθηκε πραξικόπημα από τον στρατιωτικό διοικητή της Καταλωνίας Μιγέλ Πρίμο ντε Ριβέρα, ο οποίος ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας ως πρωθυπουργός. Ο Ριβέρα (ο αδελφός του Φερνάνδο, αξιωματικός του ιππικού, είχε σκοτωθεί στη μάχη του Ανουάλ), αν και είχε υποστήριξη από τον βασιλιά Αλφόνσο ΙΓ΄ και τον στρατό, φαίνεται ότι ανήκε στην ομάδα των λεγόμενων αμπαντονίστας (abando-

nistas), που υποστήριζαν ότι η διατήρηση του προτεκτοράτου στο Μαρόκο ήταν ασύμφορη για την Ισπανία, τόσο από οικονομική άποψη όσο και λόγω των μεγάλων στρατιωτικών απωλειών. Από την άλλη πλευρά, ο Ριβέρα δεν μπορούσε να αγνοήσει την ομάδα των αφρικανιστάς (affricanistas), στην οποία συμμετείχαν και πολλοί αξιωματικοί που είχαν πολεμήσει στο Μαρόκο. Έτσι, υιοθετήθηκε μια μέση λύση, που προέβλεπε την παύση της επανακατάκτησης των ορεινών εδαφών στο εσωτερικό τμήμα του Ριφ και τη συγκέντρωση των ισπανικών δυνάμεων κατά μήκος των ακτών.

Η πολιτική όμως αυτή αποδείχθηκε ανεδαφική και, αντίθετα, ενθάρρυνε τον Αμπντ ελ Κριμ να σχεδιάσει μία ακόμη πιο φιλόδοξη επίθεση, που θα στρεφόταν όχι μόνο εναντίον των Ισπανών, αλλά και των συμμάχων τους, του Αλ Ραϊσούλι αλλά και του γαλλικού προτεκτοράτου. Αν και αργότερα υποστήριξε ότι δεν διεξήγαγε έναν «ιερό πόλεμο» εναντίον των απίστων, για τους πολεμιστές του ο Αμπντ ελ Κριμ ήταν ο ηγέτης του τζιχάντ, που όχι μόνο θα απελευθέρωνε ολόκληρο το Μαρόκο, αλλά θα προχωρούσε και ακόμη πιο πέρα. Ο Αμπντ ελ Κριμ εξαπέλυσε την επίθεσή του τον Μάιο του 1924. Ο στόχος της δεν ήταν μόνο η κατάληψη της περιοχής γύρω από τη Μελίγια στα ανατολικά, αλλά και το δυτικό τμήμα του ισπανικού προτεκτοράτου στην περιοχή του Ουάντι Λάου. Η μεγάλη πίεση που δέχτηκαν τα ισπανικά στρατεύματα ανάγκασε τον Ριβέρα να συμφωνήσει στην αποστολή και εγκατάσταση περίπου 30.000 στρατιωτών σε οχυρωμένες θέσεις νότια του Τετουάν στα τέλη του 1924. Τον Ιανουάριο του 1925 ο Αμπντ ελ Κριμ εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του Αλ Ραϊσούλι, ο οποίος ηττήθηκε και πέθανε στην αιχμαλωσία τον Απρίλιο του ίδιου έτους.

Οι πολεμικές εξελίξεις επιταχύνθηκαν μετά την επίθεση που εξαπέλυσε ο Αμπντ ελ Κριμ εναντίον γαλλικών φυλακίων στο έδαφος του γαλλικού προτεκτοράτου στις αρχές Απριλίου του 1925. Η αρχική επιτυχία των πολεμιστών του Ριφ συνιστούσε απειλή ακόμη και για την πρώην μαροκινή πρωτεύουσα Φεζ (από το 1912 πρωτεύουσα του γαλλικού προτεκτοράτου ήταν το Ραμπάτ) και οδήγησε στην είσοδο της Γαλλίας στον πόλεμο εναντίον του Αμπντ ελ Κριμ. Η εξέλιξη αυτή σφράγισε το τέλος του βραχύβιου Κράτους του Ριφ. Τη διοίκηση των γαλλικών στρατευμάτων στο Μαρόκο ανέλαβε ο στρατάρχης Φιλίπ Πετέν, ο νικη-

τής της μάχης του Βερντέν εναντίον των Γερμανών το 1916. Το καλοκαίρι του 1925 ο Πετέν συμφώνησε με την ισπανική κυβέρνηση για τη διεξαγωγή μιας κοινής εκστρατείας που θα οδηγούσε στη συντριβή του Κράτους του Ριφ. Η ισπανο-γαλλική επίθεση θα διεξαγόταν με απόβαση στον κόλπο Αλ Χοσέιμα, και ακολούθως, με μια γρήγορη προέλαση στην ενδοχώρα, θα καταλαμβάνονταν η πρωτεύουσα του Ριφ, το Ατζντίρ.

Στην απόβαση του Αλ Χοσέιμα (που κάποιοι ιστορικοί την έχουν χαρακτηρίσει ως προπομπό των μεγάλων αποβάσεων του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου) συμμετείχε μια κοινή ισπανο-γαλλική ναυτική δύναμη και οι Ισπανοί διέθεσαν πάνω από 18.000 στρατιώτες, 136 αεροσκάφη, και 18 υδροπλάνα. Εκείνη την περίοδο οι δυνάμεις του Αμπντ ελ Κριμ εκτιμάται ότι ανέρχονταν περίπου σε 40.000 πολεμιστές, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους πεζικό ατάκτων. Είχε συγκροτηθεί ωστόσο και μία μικρότερη δύναμη τακτικού στρατού, με στολή και ενιαία διοίκηση. Επιπλέον, τα χιλιάδες λάφυρα του πολέμου είχαν εξασφαλίσει έναν σχετικά καλό εξοπλισμό για τους πολεμιστές του Ριφ, στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν περίπου 250 πολυβόλα και 200 πυροβόλα.

Η ισπανική απόβαση στον κόλπο του Αλ Χοσέιμα ξεκίνησε στις 8 Σεπτεμβρίου 1925, ενώ είχε προηγηθεί σφοδρός βομβαρδισμός από το ναυτικό και ακολούθως την αεροπορία εναντίον των αμυντικών θέσεων του αντιπάλου, η δύναμη του οποίου εκτιμάται ότι ανερχόταν περίπου σε 9.000 πολεμιστές. Παρά την αντίσταση που προέβλεπαν οι πολεμιστές του Ριφ, οι Ισπανοί πέτυχαν από την πρώτη ημέρα να αποβιβάσουν στις ακτές 10.000 στρατιώτες και 2.000 τόνους πολεμικού υλικού. Η υπεροχή των Ισπανών σε πολεμικό εξοπλισμό αλλά και το τακτικό λάθος του Αμπντ ελ Κριμ, που ανέμενε την απόβαση

στις πιο εύκολα προσβάσιμες ακτές του Αλ Χοσέιμα, διευκόλυναν την ισπανική επίθεση. Επιπλέον, την ίδια περίπου περίοδο η έναρξη της γαλλικής επιθετικής επιχείρησης από τον νότο έκρινε την έκβαση του πολέμου σε βάρος του Αμπντ ελ Κριμ. Οι Ισπανοί συνέχισαν την προέλασή τους και στις 2 Οκτωβρίου 1925 κατέλαβαν το Ατζντίρ, αλλά ο Αμπντ ελ Κριμ κατάφερε να διαφύγει.

Κατά τη διάρκεια του 1926 οι μεγάλες επιθετικές επιχειρήσεις στο Ισπανικό Μαρόκο ολοκληρώθηκαν, αν και οι μάχες συνεχίστηκαν εναντίον διάσπαρτων ανταρτικών ομάδων. Στις 26 Μαΐου ο Αμπντ ελ Κριμ παραδόθηκε στα γαλλικά στρατεύματα στο τελευταίο αρχηγείο του στο Ταργκίστ, νοτιοδυτικά του Αλ Χοσέιμα. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στο ισπανικό προτεκτοράτο συνεχίστηκαν για μερικούς μήνες ακόμη και τελικά, στις 10 Ιουλίου 1927, ο στρατηγός Σανχούρχο ανακοίνωσε το τέλος των εχθροπραξιών. Ο Αμπντ ελ Κριμ, ο σημαντικότερος ηγέτης της εξέγερσης του Ριφ, εξορίστηκε από τους Γάλλους τον Σεπτέμβριο του 1926 στο νησί Ρεϊνιόν, στον Ινδικό ωκεανό. Παρέμεινε εκεί μέχρι το 1947, όταν για λόγους υγείας προτάθηκε η εγκατάστασή του στη νότια Γαλλία, αλλά εκείνος εξασφάλισε άσυλο από την Αίγυπτο, στην οποία και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του, το 1963.

Ο πόλεμος του Ριφ υπήρξε αρκετά αιματηρός και μόνο για το διάστημα 1921-27, σύμφωνα με μια εκτίμηση, οι ισπανικές απώλειες ανήλθαν σε 18.000 νεκρούς και 5.000 τραυματίες, οι γαλλικές σε 10.000 νεκρούς και τραυματίες ενώ οι απώλειες των πολεμιστών του Ριφ περίπου σε 30.000 νεκρούς και τραυματίες. Επιπλέον, αυτός ο πόλεμος όχι

μόνο υπήρξε οικονομικά δυσβάσταχτος για την Ισπανία, αλλά προκάλεσε και μεγάλες εντάσεις και διχασμό στην ισπανική κοινωνία και στον στρατό. Ο Πρίμο ντε Ριβέρα, έχοντας απολέσει τη στήριξη των ενόπλων δυνάμεων, αναγκάστηκε να παραιτηθεί το 1930, ενώ έναν χρόνο αργότερα εκθρονίστηκε ο βασιλιάς Αλφόνσο ΙΓ΄ και ανακηρύχθηκε η Ισπανική Δημοκρατία. Ο διχασμός όμως που υπήρχε οδήγησε στον αιματηρό Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), που έληξε με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του στρατηγού Φράνκο. Όσο για το Μαρόκο, απέκτησε την ανεξαρτησία του το 1956, ενώ οι αυτόνομες πόλεις της Μελίγια και της Θέουτα (τις οποίες το Μαρόκο θεωρεί ότι έπρεπε να του ανήκουν) παραμένουν μέχρι σήμερα δύο θύλακες ισπανικού εδάφους στη βόρειοδυτική Αφρική.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Jose Maria Campos Martinez, *Abd El Krim el protectorado*, Editorial Algazara, Μάλαγα, 2009.
- Javier Garcia de Gabiola, *The RIF war*, τόμ. 1: *From Taxdirt to the Disaster of Annual 1909-1921*, Africa@War 56, Helion & Company, Αγγλία, 2021.
- David Nicolle & Gabr Ali Gabr, *Air power and the Arab world – 1909-1955*, τόμ. 3: *Colonial Skies – 1918-1936*, Middle East@War No.30, Helion & Company, Αγγλία, 2021.
- Susan Gilson Miller, *A History of Modern Morocco*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2013.
- Michael Peyron, *The Berbers of Morocco – A History of Resistance*, I.B. Tauris, Μεγάλη Βρετανία, 2021.
- John Scurr, *The Spanish Foreign Legion*, Osprey Publishing, Ηνωμένο Βασίλειο, 1985.
- David S. Woolman, «Bridegrooms of Death – Spanish foreign legion», *Military History*, Φεβρουάριος 2003.
- https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Rif

Ο Ξενοφών Θ. Χαλάτσης είναι ιστορικός ερευνητής.

Ανακαλύφθηκε ναός 4.500 ετών των Σουμερίων

Ναός ηλικίας περίπου 4.500 ετών, κατασκευασμένος από τούβλα λάσπης και αφιερωμένος στον Ningirsu, τον θεό των ανοιξιάτικων κεραυνών για τους Σουμερίους, ανακαλύφθηκε πρόσφατα στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας πόλης Γκιρσού στο Ιράκ.

Το Γκιρσού ήταν ένα σημαντικό πολιτιστικό κέντρο της Μεσοποταμίας, καταλαμβάνοντας μια ευρεία περιοχή μεταξύ των ποταμών Ευφράτη και Τίγρη. Το 1877, ο Γάλλος αρχαιολόγος Ερνέστ ντε Σαρζέκ εντόπισε πρώτος τα ίχνη του, αφαιρώντας ωστόσο πολλά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων και ένα άγαλμα 4.000 ετών του βασιλιά των Σουμερίων Γουδέα, που κυβέρνησε την πόλη στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Έκτοτε, κυριαρχούσε η εντύπωση πως στην περιοχή δεν υπήρχε κάποιο άλλο αξιόλογο εύρημα, αλλά η πρόσφατη ανακάλυψη του ναού διέψευσε αυτές τις εκτιμήσεις. Στην έρευνά τους, οι αρχαιολόγοι χρησιμοποίησαν τεχνικές τηλεπισκόπησης προκειμένου να χαρτογραφήσουν το υπέδαφος και να κατανοήσουν τις αλλαγές στο τοπίο από τις ανασκαφές του 19ου αιώνα.

«Εξιχνιάστηκε» δολοφονία στη μεσαιωνική Ιταλία

Ένα έγκλημα που διαπράχθηκε μεταξύ του 780 και του 1260 μ.Χ. «εξιχνιάστηκε» πρό-

σφατα από τη μελέτη ευρημάτων που είχαν βρεθεί παλιότερα σε αρχαιολογικές ανασκαφές στην εκκλησία του Αγίου Βλασίου, στο Σιτίγκλιο της βόρειας Ιταλίας. Συγκεκριμένα, ήδη από το 2006, είχαν εντοπιστεί εκεί τα λείψανα ενός νεαρού άντρα, το κρανίο του οποίου έφερε εμφανή ίχνη θανατηφόρων τραυμάτων στο ινιακό οστό, το δεξιό αυχενικό τμήμα, το δεξιό βρεγματικό και τη δεξιά ινιακή-μαστοειδή περιοχή. Σύμφωνα με την αρχική ανάλυση, που δημοσιεύτηκε δύο χρόνια αργότερα, η περίοπτη θέση όπου είχε τα-

φεί ο άντρας αυτός υποδήλωνε πως επρόκειτο για άνθρωπο με σημαντική επιρροή.

Ωστόσο, για τη διακρίβωση των ακριβών αιτιών του θανάτου του, οι επιστήμονες χρειάστηκε να προσφύγουν σε σύγχρονες ιατροδικαστικές μεθόδους, ενώ παράλληλα ανασυγκρότησαν ψηφιακά το κρανίο χρησιμοποιώντας εξελιγμένες απεικονιστικές τεχνολογίες. Με βάση τα στοιχεία που συγκέντρωσαν, συμπεραίνουν τώρα πως το θύμα χτυπήθηκε από πίσω τέσσερις φορές, σε γρήγορη διαδοχή και με αντικείμενο που έφερε ευθεία λεπίδα, πιθανότατα ένα μακρύ ξίφος της εποχής.

Η σχετική μελέτη δημοσιεύεται στην

επιστημονική επετηρίδα *Journal of Archaeological Science*.

Αμερικανικός Εμφύλιος: Βρέθηκε άθικτη οβίδα 160 χρόνια μετά

Μια μη εκραγείσα οβίδα από την καθοριστική μάχη του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου στο Γκέτισμπεργκ της Πενσυλβάνια, που διεξάχθηκε στο διάστημα 1-3 Ιουλίου 1863, βρέθηκε στο σημείο 160 χρόνια μετά. Η οβίδα, μήκους 18 εκατ. και βάρους 4,5 κιλών, ανασύρθηκε από τον λόφο Little Round, που αποτέλεσε το επίκεντρο της μάχης τη δεύτερη μέρα, στη διάρκεια εργασιών για την προστασία του ιστορικού τοπίου και την προσθήκη νέας σήμανσης για τους επισκέπτες του Εθνικού Στρατιωτικού Πάρκου του Γκέτισμπεργκ.

«Το γεγονός ότι αυτή η οβίδα βρέθηκε άθικτη τόσα χρόνια μετά, αποτελεί πολύ ισχυρή και απτή σύνδεση με το παρελθόν» δήλωσε στο *Live Science* ο εκπρόσωπος του Πάρκου, Τζέισον Μαρτς και πρόσθεσε: «Τα μη εκραγέντα πυρομαχικά, που βρίσκονται ακόμη περιοχή, αποτελούν μια αρκετά σπάνια περίπτωση: το συγκεκριμένο είναι μόνο το πέμπτο που βρέθηκε από το 1980». Ωστόσο διευκρίνισε πως «αυτή η οβίδα δεν μας έχει πει ακόμα όλη την ιστορία της», εξηγώντας πως οι ερευνητές εξετάζουν τώρα και άλλες λεπτομέρειες, όπως μεταξύ άλλων αν η οβίδα εκτοξεύτηκε από τα στρατεύματα της Ένωσης (Βόρειοι) ή της Συνομοσπονδίας (Νότιοι).

Οι τελευταίοι μήνες της Άννας Φρανκ

Άγνωστες μέχρι σήμερα λεπτομέρειες σχετικά με το τι συνέβη στην Άννα Φρανκ και την οικογένειά της μετά τη σύλληψή τους από την Γκεστάπο το καλοκαίρι του 1944 στο Άμστερνταμ, φέρνει στο φως το βιβλίο του Bas von Benda-Beckmann *After The Annex: Anne Frank, Auschwitz and Beyond*, που κυκλοφόρησε πριν από μερικές εβδομάδες.

Μετά από πολύχρονη έρευνα και βασιζόμενος σε ποικίλες αρχειακές πηγές και μαρτυρίες, ο Ολλανδός συγγραφέας παρουσιάζει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τις τελευταίες ημέρες του 15χρονου κοριτσιού, που έμεινε στην ιστορία για το πολυδιαβασμένο, συγκλονιστικό ημερολόγιό της. Μεταξύ άλλων, το βιβλίο αναφέρεται στις προσπάθειες ενός φίλου της Άννας να της πετάξει δέματα με τρόφιμα πάνω από το συρματοπλέγμα του στρατοπέδου συγκέντρωσης, στην βαριά εργασία που της είχε ανατεθεί να ανοίγει παλιές μπαταρίες με καλέμι και σφυρί και στις προσπάθειες του πατέρα της να την μετακινήσει στον καθαρισμό τουαλετών. Επίσης, περιλαμβάνει τη μαρτυρία μιας φίλης της, σύμφωνη με την οποία η Άννα περνούσε πολύ χρόνο με τον συνομήλικό της Πέτερ βαν Πελς, του οποίου η οικογένεια κρυβόταν μαζί με τους Φρανκ στο κρησφύγετο του Άμστερνταμ.

Annie Jourdan

Νέα Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης

Μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης
εκδ. Πόλις 2023, σελ.: 592, τιμή: 27,70 €

Η Αννί Ζουρντάν προτείνει μια άλλη Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, που λαμβάνει υπόψη της τις αλληλεπιδράσεις, και στην οποία ό,τι συμβαίνει σε έναν χώρο έχει επιπτώσεις και σε άλλους. Υποστηρίζει ότι κάθε επανάσταση είναι ένας εμφύλιος πόλεμος. Η Γαλλική περισσότερο από όλες, επειδή, ήδη από τις απαρχές της, ήλθε αντιμέτωπη με έναν μεγάλο αριθμό εσωτερικών εχθρών, πανούργων και αδιάλλακτων. Αυτός ο εμφύλιος πόλεμος εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις, και αποτέλεσε, ταυτόχρονα, την αιτία της διαμάχης που έφερε αντιμέτωπη την επαναστατική Γαλλία με την Ευρώπη των βασιλιάδων.

Η Ζουρντάν θέτει στο στόχαστρο τις κλασικές θέσεις για την Επανάσταση και προτείνει μια νέα ερμηνεία της Τρομοκρατίας. Υποστηρίζει ότι Επανάσταση και Τρομοκρατία δεν είναι συνώνυμα, όπως και κάθε φιλόδοξο ιδεολογικό σχέδιο για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας δεν καταλήγει μοιραία στον αυταρχισμό, «αναγκάζοντας τους ανθρώπους να γίνουν ελεύθεροι», κατά τη διατύπωση του Ρουσσώ.

Ο όρος «Τρομοκρατία» είναι εξαιρετικά μεροληπτικός, έχει αρνητικές συνδηλώσεις. Και, κυρίως, στοχοποιεί έναν και μόνο ένοχο, ή μία και μόνο ομάδα ενόχων, σαν να μην τρομοκρατούσαν όλες οι μαχόμενες παρατάξεις τους αντιπάλους τους, σαν κάποιες να ήταν οπωσδήποτε αθώες. Το να μιλά κανείς για «εμφύλιο πόλεμο» θα ήταν πολύ λιγότερο απαξιωτικό, επειδή ο όρος υπονοεί μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικούς πρωταγωνιστές ή φατρίες, που είχαν όλοι και όλες μεγαλύτερη ή μικρότερη ευθύνη για όσα συνέβησαν. Η Αγγλία αποκάλεσε «εμφύλιο πόλεμο» την πρώτη της –και αληθινή– επανάσταση, της περιόδου 1642-1651. Οι Ηνωμένες Πολιτείες έπραξαν το ίδιο για τη σύρραξη που αποκαλούν «Εμφύλιο Πόλεμο».

Είτε δημοκρατική, είτε μαρξιστική, αντιδραστική ή αναθεωρητική η ιστοριογραφία συγχέει την Επανάσταση με την «Τρομοκρατία». Με αυτόν τον τρόπο οι ιστορικοί λησμονούν πως η Επανάσταση

υπήρξε πρωτίστως ένας εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στους πατριώτες και στους αντιπάλους τους, και ότι, από αυτή την άποψη ελάχιστα διαφέρει από την μεγάλη Αγγλική Επανάσταση του 17ου αιώνα.

Η επανατοποθέτηση των επαναστάσεων του 18ου αιώνα στο πλαίσió τους και στο πλαίσιο των δύο βρετανικών επαναστάσεων που προηγήθηκαν, φαίνεται κάτι το πιο λογικό και λιγότερο αναχρονιστικό από την προβολή τους στο μέλλον, στις επαναστάσεις που θα συμβούν δύο αιώνες αργότερα. Πόσον μάλλον όταν, ήδη από τον 17ο αιώνα, οι άγιοι είχαν επινοήσει τον σύγχρονο πόλεμο, με τις στολές και την πειθαρχία δίχως να παραλείψουμε τον φανατισμό του. Οι πουριτανοί πήγαιναν στον πόλεμο όπως σε μια σταυροφορία.

Τούτο είναι απαραίτητο να το θυμόμαστε όταν μελετούμε τις επαναστάσεις του επόμενου αιώνα, και ιδιαίτερα όταν εξακολουθεί να είναι το κατεξοχήν σημείο αναφοράς, τόσο για τις ηνωμένες Πολιτείες όσο και για τη Γαλλία. Απομένει ωστόσο να κατανοήσουμε γιατί μόνο η Γαλλική Επανάσταση είχε το παράδοξο προνόμιο να προαναγγείλει τους ολοκληρωτισμούς και την τρομοκρατία των μπολσεβίκων ή των ναζί. Μήπως εξαιτίας της αναγεννησιακής της ιδεολογίας, που συχνά κρίνεται υπεύθυνη για την τρομοκρατική της «απόκλιση»; Μα ούτε και αυτή είναι αποκλειστικά γαλλική. Ακόμη και αυτή αντλεί την καταγωγή της από τους πουριτανούς, και εκκοσμικεύτηκε από τον Διαφωτισμό.

Bevin Alexander

Τα κρίσιμα λάθη του Χίτλερ

Μετάφραση: Πέτρος Τσαλαπατούρος,
εκδ. Γκοβόστη, 2022, σελ.: 424, τιμή: 24,80 €

Ο Αδόλφος Χίτλερ δεν γνώριζε το παραμικρό για την ύπαρξη και τα αποφθέγματα του Κινέζου στρατηγιστή και φιλόσοφου Σουν Τζου (400 π. Χ.). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των πρώτων επτά ετών του δικτατορικού καθεστώτος του στη Γερμανία (από το 1933 έως το 1940), απέφευγε συστηματικά την άμεση σύγκρουση με τους ισχυρούς αντιπάλους του, ενώ φρόντιζε να εκμεταλλεύεται τις αδυναμίες τους. Η επιτυχία του ήταν αδιαμφισβήτητη και όλα έδειχναν πως τίποτε δεν θα μπορούσε να αναστείλει τη φρενήρη πορεία του προς την απόλυτη νίκη. Όμως, μετά το 1940 εγκατέλειψε την τακτική που θα του επέτρεπε να κυριαρχήσει. Εξαπέλυσε μια κατά μέτωπο επίθεση στην πανίσχυρη Σοβιετική Ένωση, χαρίζοντας έτσι πολύτιμο χρόνο στη Βρετανία και τις ΗΠΑ να δημιουργήσουν μια γιγάντια στρατιωτική δύναμη και, τελικά, στη συνέχεια απέτυχε να αποτρέψει τις Συμμαχικές δυνάμεις από το να συντρίψουν την ευάλωτη και αποδυναμωμένη από τον πόλεμο Γερμανία. Η σύγκρουση των Συμμάχων με τους Γερμανούς αποτέλεσε τη μεγαλύτερη πολεμική αναμέτρηση στην Ιστορία. Παρ' όλα αυτά, το αποτέλεσμα αυτής της αναμέτρησης ήταν προδιαγεγραμμένο εξαιτίας των μοιραίων λαθών που είχε διαπράξει ο Χίτλερ το 1940. Έως τα μέσα του 1945, η Γερμανία ήταν πλέον μια κατακερματισμένη χώρα και ο ηγέτης της ήταν νεκρός.

Για τους περισσότερους, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος θεωρείται ως μια αιματηρή σύγκρουση που ολοκληρώθηκε με την ένδοξη νίκη των Συμμαχικών δυνάμεων επί των Ναζί. Συνήθως, οι εξιστορήσεις αναλώνονται στις μάχες που διεξήχθησαν και τελικά κερδήθηκαν εξαιτίας τόσο του αξιόλογου ανθρώπινου δυναμικού όσο και της εξαιρετικής στρατηγικής των Συμμάχων. Εν τούτοις, συχνά παραβλέπεται το γεγονός ότι πολλές από τις στρατιωτικές επιλογές του Χίτλερ, σε συνδυασμό με την ισχυρότατη επιρροή που ασκούσε στους υφισταμένους του, διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην τελική ήττα της Γερμανίας.

Ο Μπέβιν Αλεξάντερ δεν επιχειρεί απλώς να παρουσιάσει ένα υποθετικό εναλλακτικό σενάριο της Ιστορίας. Αναλύει εις βάθος τα γεγονότα με οξυδέρκεια και σαφήνεια καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η ήττα των Συμμάχων ήταν πιθανότερη από όσο ενδεχομένως πιστεύουμε. Με τη βοήθεια λεπτομερών και πρωτότυπων χαρτών, περιγράφει τις σημαντικότερες μάχες, αλλά και τα μοιραία λάθη που διέπραξαν οι Γερμανοί επί του πεδίου, στρέφοντας ουσιαστικά την έκβαση του πολέμου εις βάρος τους. Η μελέτη του Αλεξάντερ αποκαλύπτει τον τρόπο, με τον οποίο κάποιες μικρές –και φαινομενικά ασήμαντες– αλλαγές στη στρατηγική του Χίτλερ θα μπορούσαν να έχουν διαμορφώσει έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο από αυτόν που σήμερα γνωρίζουμε.

Ο Αλεξάντερ εμβαθύνει στον ιδιόμορφο χαρακτήρα του Χίτλερ, ενός από τους σατανικότερους δυνάστες που γνώρισε ποτέ η υφήλιος. Ενόσ ικανότατου πολιτικού, αλλά με έντονα διαταραγμένο ψυχισμό, που οι επιδιώξεις του δεν συμβάδιζαν με εκείνες ενός ορθολογιστή, αλλά με ενός μανιακού, που πίστευε πως ο γερμανικός λαός μπορούσε να μετατραπεί σε μια «ανώτερη φυλή». Διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο παρanoiικός δικτάτορας επικράτησε, ενώ επιχειρεί να απαντήσει στο πλέον προφανές και τρομακτικό ερώτημα: Πόσο κοντά έφθασαν οι Ναζί στην τελική νίκη;

Παναγιώτα Τζιβάρα

Χαμένες και κρυμμένες βιβλιοθήκες

εκδ. Άτων-Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, 2022

τόμ. Α', σελ.: 524, τιμή: 35,00 €, τόμ. Β', σελ. 346, τιμή: 20,00 €

Αναφορές σε βιβλιακές συλλογές στις βενετικές κτήσεις του Ελληνικού χώρου και σε καταλόγους βιβλίων έχουν γίνει κατά καιρούς από αρκετούς ερευνητές, σε διάφορες μελέτες με ποικίλη θεματολογία. Οι περισσότερες, όπως άλλωστε συμβαίνει και με άλλες πτυχές της Ιστορίας των ελληνικών βενετικών κτήσεων, προέρχονται από την αναδίφηση τεκμηρίων που αναφέρονται στη μοναδική έδρα Δούκα στην Ανατολή, στην Κρήτη. Το 1955 ο Στέργιος Σπανάκης έκανε γνωστή την πλούσια συλλογή του Ανδρέα Κορνάρου. Οι άοκνες αναζητήσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1970 του Νικολάου Παναγιωτάκη έφεραν στο φως αρχειακούς θησαυρούς από το Μουσείο Κορρέρ, στο οποίο φυλασσόταν το αρχείο των Καλλεργών. Το 1970 η Ελένη Κακουλίδη έκανε γνωστή τη βιβλιοθήκη των Μορεζήνων. Το 1998 η Ειρήνη Λυδάκη παρουσίασε τρεις βιβλιοθήκες από τον Χάνδακα. Ο Στέφανος Κακλαμάνης παράλληλα συγκέντρωσε τις ειδήσεις για τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες, ενώ επεξεργάστηκε τον κατάλογο της μεγάλης βιβλιοθήκης των Καλλεργών. Αξιόλογες βιβλιακές συλλογές υπήρχαν φυσικά και στον άλλο ελληνικό χώρο, εκείνο των Οθωμανών κυριάρχων.

Για την Κέρκυρα, οι γνωστές έως τώρα βιβλιακές συλλογές δεν ήταν πάρα πολλές. Στη σχετική βιβλιογραφία, η πρώτη μνεία για ιδιωτικές βιβλιοθήκες έγινε από τον Καρλ Κόνραντ Μύλλερ, στην εργασία του με θέμα τις αποστολές του Ιανού Λάσκαρη στην Ανατολή για τη συγκέντρωση χειρογράφων που θα εμπλούτιζαν τη βιβλιοθήκη των Μεδίκων.

Το εξαιρετικό πόνημα –δίτομο έργο– της Παναγιώτας Τζιβάρα διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται αδρομερώς η πολιτιστική κατάσταση στο νησί της Κέρκυρας από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, όταν συγκροτήθηκαν οι βιβλιακές συλλογές που παρουσιάζονται στο βιβλίο. Μετά από μια σύντομη παρουσίαση της ταυτότητας των αρχειακών πηγών παρουσιάζονται παραδείγματα ιδιωτικών βιβλιοθηκών, η ει-

κόνα των οποίων συγκροτήθηκε χάρη στα διαθέσιμα αρχειακά τεκμήρια. Πρόκειται για αξιόλογες συλλογές, η ένταξη των οποίων έγινε με βάση το μέγεθός τους, το γνωστό περιεχόμενό τους, τις μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν για τους κητόρες τους και για τη μεταγενέστερη τύχη τους. Ο πρώτος τόμος κλείνει με δύο ενότητες όπου παρουσιάζονται ειδήσεις για άλλες 106 συνολικά βιβλιακές συλλογές, μικρές και μεγάλες, αξιόλογες και άλλες που επιτρέπουν την εικασία για την αξία τους. Στο δεύτερο μέρος, και τον δεύτερο τόμο, δίνει τους καταλόγους των βιβλιοθηκών ή τους γνωστούς τίτλους από τις συλλογές για τις οποίες εντοπίστηκαν λιγιστές ειδήσεις ή σπαράγματα μόνο ειδήσεων.

Η έρευνα της για τις ιδιωτικές βιβλιοθήκες και τις συλλογές βιβλίων στην Κέρκυρα του 16ου (αλλά ήδη και του 15ου), του 17ου και του 18ου αιώνα, πορεύτηκε παράλληλα με το ερευνητικό πρόγραμμα της καταγραφής των κερκυραϊκών μοναστηριακών βιβλιοθηκών του νησιού, το οποίο συνεχίζεται. Η Παναγιώτα Τζιβάρα με την πολυσήμενη κατάθεσή της στη βιβλιογραφία μας, φωτίζει την πνευματική κίνηση της Κέρκυρας, αναδεικνύοντας, και σε ορισμένες περιπτώσεις αποκαλύπτοντας, λογίους και τη δραστηριότητά τους. Παρουσιάζει παράλληλα το διδακτικό έργο στα σχολεία και σε ιδιωτικά μαθήματα. Τέλος φανερώνει τη συγγραφική παραγωγή, τη διακίνηση των βιβλίων και το κοινωνικό περιβάλλον που αποτέλεσε τον κάρναβο της υποδοχής τους.

Σπύρος Παπαϊωάννου, Κώστας Βλησίδης

Το φρικτόν τέμενος της αμαρτίας

Α΄ Μέρος: Το πορνείο των Βούρλων
Δραπετσώνας μέσα από γραπτές πηγές

Β΄ Μέρος: Ιχνηλάτηση του τόπου και του χρόνου
των «Βούρλων» της Δραπετσώνας

εκδ. Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας και της
Ιστορίας των Επιχειρήσεων (Ι.Μ.Τ.Ι.Ε.), 2022, σελ.: 360,
τιμή: 45,00 €

Το αρχαιότερο επάγγελμα και γενικότερα η άσωτη ζωή απασχόλησαν από πολύ νωρίς το νεοελληνικό κράτος. Ιδιαίτερα όσον

αφορά την πορνεία, το ζήτημα είχε δύο κρίσιμες όψεις: η μία αφορούσε την κοινωνική ηθική και η άλλη την δημόσια υγεία. Στην Ελλάδα των μέσων του 19ου αιώνα, αλλά και για 100 περίπου χρόνια μετά, η νομική ρύθμιση των ζητημάτων που ανάγονταν στην πορνεία υπήρξε επηρεασμένη από το γαλλικής έμπνευσης διακανονιστικό σύστημα, το οποίο πρέσβευε τον εγκλεισμό στους οίκους ανοχής και την αυστηρή ιατρική και αστυνομική επιτήρηση των κοινών γυναικών. Η πρώτη θεσμική ρύθμιση που προωθήθηκε στην Ελλάδα χρονολογείται στα 1834, και είναι Οδηγία του Υπουργείου Εσωτερικών για τις κοινές γυναίκες και τους οίκους ανοχής. Η κατάσταση σχετικά με την πορνεία, φαίνεται πως ήταν δυσχερές να ρυθμιστεί, καθώς τα χρόνια που ακολούθησαν, υπήρχαν πολλά παράπονα κατοίκων κατά «ασελγών» αλλά και κατά «κοινών γυναικών, που έκαναν την εμφάνισή τους στα πιο πολυσύχναστα μέρη της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1856 εκδόθηκαν από το Υπουργείο Εσωτερικών οι βασικές Κανονιστικές Οδηγίες «Περί κοινών γυναικών» και «Περί οίκων ασωτίας», οι οποίες για πολλά χρόνια θα αποτελέσουν το κανονιστικό πλέγμα μέσω του οποίου επιχειρήθηκε να διευθετηθεί το θέμα της ασκούμενης πορνείας και των οίκων ανοχής.

Στον Πειραιά, ήδη από το 1836, υπήρξε θεσμική ρύθμιση των σχετικών θεμάτων. Στη δεκαετία του 1840, τα πρόχειρα χαμαιτυπεία στην προκουμαία αναφέρεται ότι έγιναν αντικείμενο αντιπαράθεσης και τριβών. Το 1861 οι γυναίκες που εξασκούσαν

την πορνεία είχαν διαχυθεί σε όλη την πόλη. Τελικά το 1875 θα οικοδομηθούν οι δύο πρώτοι οίκοι των «Βούρλων», στα όρια του Δήμου Κερατσινίου-Δραπετσώνας κοντά στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου, σε έκταση που παραχωρήθηκε στον Δήμο Πειραιά, προκειμένου για την ανέγερση πορνείου όπου θα συγκεντρώνονταν αποκλειστικά οι ιερόδουλες.

Το πορνείο των Βούρλων λειτούργησε για σχεδόν 60 χρόνια, με ιερόδουλες από όλες τις περιοχές του κόσμου. Τελικά υπό την πίεση των κατοίκων διαλύθηκε το 1937, επί δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και οι ιερόδουλες μεταφέρθηκαν στην Τρούμπα, ενώ μετατράπηκε σε φυλακές. Ως φυλακές λειτούργησε και επί Κατοχής 1941-1944, έως το 1970 οπότε αποφασίστηκε το οριστικό κλείσιμό του.

Οι Σπύρος Παπαϊωάννου και Κώστας Βλησίδης στο δίτομο έργο τους αποτυπώνουν διεξοδικά και τεκμηριωμένα, με σπάνιο φωτογραφικό υλικό την Ιστορία του πορνείου των Βούρλων καλύπτοντας την περίοδο του 19ου και 20ού αιώνα ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο πρώτος τόμος τεκμηριώνει την Ιστορία του πορνείου των Βούρλων μέσα από γραπτές πηγές (αρχεία, βιβλιογραφία και τύπο της εποχής). Ο δεύτερος τόμος αναδεικνύει την τοπογραφία και την ανθρωπογεωγραφία του κόσμου των Βούρλων ανασυστήνοντας τον χώρο και τους ανθρώπους του μέσα από άγνωστο φωτογραφικό, αρχειακό και συλλεκτικό υλικό.

ΓΙΟΥΡΙ ΓΚΑΓΚΑΡΙΝ

Ο πρώτος ταξιδιώτης του διαστήματος

Στις 12 Απριλίου του 1961 ένας Ρώσος πολίτης της Σοβιετικής Ένωσης με καθαρό βλέμμα και γοητευτικό χαμόγελο γύρισε στη γη ύστερα από ένα ταξίδι 108 λεπτών, έχοντας δει αυτό που κανένας άνθρωπος δεν είχε δει μέχρι τότε. Ήταν ο εικοσιεφτάχρονος Γιούρι Γκαγκάριν, ο πρώτος άνθρωπος που βγήκε έξω από τα όρια της βαρύτητας και πραγματοποίησε σε τροχιά μια πλήρη περιστροφή γύρω από τη γη, ανοίγοντας τις πύλες του διαστήματος.

Ο Γκαγκάριν γεννήθηκε στις 9 Μαρτίου 1934 στο χωριό Κλούσινο της περιοχής Σμολένσκ, στη δυτική Σοβιετική Ένωση. Ήταν σμηναγός της σοβιετικής αεροπορίας, παντρεμένος πατέρας δύο κοριτσιών όταν επιλέχθηκε από μία ομάδα είκοσι υποψηφίων πιλότων για το διαστημικό πρόγραμμα της Σοβιετικής Ένωσης. Για την επιλογή του, εκτός των άλλων προσόντων του (δυνατή μνήμη, ηπιότητα χαρακτήρα, ευστροφία), συνέβαλε και το ύψος του, 1,57 εκατοστά, καθώς χωρούσε με άνεση στο σκάφος-κάπουλα Βοστόκ 1, με το οποίο ταξίδεψε στο διάστημα.

Πριν επιτευχθεί ωστόσο το σπουδαίο αυτό κατόρθωμα και ο Γκαγκάριν γίνει ο πρώτος κοσμοναύτης στην Ιστορία, υπήρξαν αξιόλογες προσπάθειες από Σοβιετικούς ερευνητές επιστήμονες.

Από τις 4 Οκτωβρίου 1957 οι Σοβιετικοί επιστήμονες είχαν εκτοξεύσει πρώτοι τον δορυφόρο Σπούτνικ σε τροχιά γύρω από τη γη, ενώ στις 3 Δεκεμβρίου 1957 πραγματοποίησαν την πρώτη αποστολή έμβιου

Ο Γκαγκάριν με τον Σεργκέι Κορολιόφ.

όντος με τον Σπούτνικ 2 και τη σκυλίτσα Λάικα.

Τα επιτεύγματα αυτά έδιναν καθαρό προβάδισμα στην ΕΣΣΔ και είχαν ιδιαίτερη επικοινωνιακή σημασία στη σύγκρισή της με τη Δύση την εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Η αναμενόμενη απάντηση των Αμερικανών, ήρθε στις 31 Ιανουαρίου 1958, με τον Explorer 1, αμέσως μετά την ίδρυση της NASA.

Ο Σεργκέι Κορολιόφ

Η ψυχή του διαστημικού προγράμματος της ΕΣΣΔ ήταν ο Σεργκέι Κορολιόφ, γεννημένος το 1907, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Πολυτεχνείο του Κιέβου και στην Ανωτάτη Τεχνική Σχολή Μόσχας, για να πάρει στη συνέχεια δίπλωμα πιλότου και κατασκευαστή ανεμοπλάνων.

Σε ηλικία 25 ετών διαβάζοντας τις σημειώσεις «Σχέδιο αεροπλοϊκής συσκευής» του επαναστάτη εφευρέτη του πρώτου ρωσικού κινητήρα τζετ, Νικολάι Κιμπάλ-

τσιτς, ονειρευόταν την εξερεύνηση των αιθέρων.

Στη συνέχεια, το 1929, εμπνεόμενος από το έργο του φυσικού Κωνσταντίν Τσιολκόφσκι «Η εξερεύνηση του παγκόσμιου χώρου με προωθητικές συσκευές», πείστηκε ότι μπορούμε να πετάξουμε έξω από τα όρια της ατμόσφαιρας. Ακολούθησε η γνωριμία με τον μηχανικό Φρίντριχ Τσάντερ, με τον οποίο κατασκεύασαν τον πρώτο βαλλιστικό πύραυλο με υγρά καύσιμα, που δοκιμάστηκε με επιτυχία τον Αύγουστο του 1933.

Ο τύπος διαστημόπλοιου με το οποίο πέταξε ο Γκαγκάριν ήταν της σειράς Βοστόκ (Ανατολή), που ο Κορολιόφ το προετοίμαζε από το 1950 μαζί με τον μηχανικό Μιχαήλ Τιχονράβοφ, ενώ το 1961, με βάση τον πύραυλο P-7, έστειλε τον Ρώσο κοσμοναύτη στο διάστημα.

Η ιστορική πτήση

Στις 12 Απριλίου 1961, στις 5:30 π.μ., ο Γκαγκάριν και ο αναπληρωτής του, Γκέρμαν Τίτοφ, ξύπνησαν χωρίς πρόβλημα, ενώ ο πύραυλος είχε αρχίσει ήδη να εφοδιάζεται με καύσιμα. Είχαν κοιμηθεί επτάμισι ώρες με συσκευές μέτρησης της λειτουργίας των ζωτικών οργάνων τους σε ένα σπίτι κοντά στο σημείο εκτόξευσης στο κοσμοδρόμιο του Μπαϊκονούρ στο Καζακστάν.

Περίπου στις 6:00 π.μ. έφτασαν οι διαστημικές τροφές σε σωληνάκια, οι γιατροί και η αρμόδια επιτροπή, που έδωσε το πράσινο φως για την εκτόξευση. Ο Γκαγκάριν φόρεσε το πορτοκαλί σκάφανδρο, στο κράνος του οποίου γράφτηκε με κόκκινη μπογιά СССР (ΕΣΣΔ) για να μη νομίσουν οι κάτοικοι κατά την προσεδάφιση ότι είναι ξένος πράκτορας.

Στις 6:50 π.μ. έφτασε με λεωφορείο στο σημείο εκτόξευσης στη βάση του πυραύλου, ανέβηκε με ασανσέρ στην κορυφή

Ο Γκαγκάριν συναντάται με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1962.

όπου βρισκόταν το διαστημόπλοιο, χαιρέτησε και μπήκε στο σκάφος.

Λόγω ανησυχίας για την επίδραση της έλλειψης βαρύτητας στον άνθρωπο είχε προβλεφθεί πλήρης αυτόματη λειτουργία του Βοστόκ 1 από την εκτόξευση μέχρι την προσγείωση. Για την έκτακτη περίπτωση επέμβασης του κοσμοναύτη υπήρχε ένας τριψήφιος κωδικός μέσα σε έναν σφραγισμένο φάκελο.

Στις 9:07 π.μ. (ώρα Μόσχας) ο Κορολιόφ ανακοίνωσε συγκινημένος την ανάφλεξη και ο Γκαγκάριν απάντησε: «Φύγαμε!». Ύστερα από δύο λεπτά αποσπάστηκε το πρώτο τμήμα του τριώροφου πυραύλου. Ο Γκαγκάριν, που είχε το κωδικό όνομα Κέδρος, έπρεπε να το αντιληφθεί και να το αναφέρει, όμως ακολούθησε ένα διάστημα σιωπής και όλοι ανησύχησαν.

«Κέδρε, πώς είσαι;» τον ρώτησαν χωρίς να πάρουν άμεση απάντηση. Η αγωνία

κορυφώθηκε, αλλά ξαφνικά ακούστηκε η φωνή του Γκαγκάριν:

«Κοιτάζω τη γη... Είναι πανέμορφη!»

Όλοι ανακουφίστηκαν και συνειδητοποίησαν ότι ο άνθρωπος ήταν ήδη στο διάστημα ξεσπώντας σε γέλια και σε χειροκροτήματα!

Στις 9:22 π.μ. (ώρα Ουάσινγκτον 1:30 π.μ.) ενημερώθηκε το Πεντάγωνο, καθώς τα σήματα του Βοστόκ 1 ανιχνεύθηκαν από τους Αμερικανούς, που ένιωσαν για άλλη μια φορά ηττημένοι από τους Κόκκινους...

Στις 10:25 π.μ. λειτούργησε ο κινητήρας καθόδου και ακολούθησε η προσέγγιση του σκάφους στην ατμόσφαιρα ακολουθώντας βαλλιστική τροχιά. Από ύψος περίπου 7 χιλιομέτρων ο Γκαγκάριν εκτινάχθηκε με αλεξίπτωτο, αφού ο θαλαμίσκος δεν διέθετε σύστημα ομαλής προσγείωσης.

Στις 10:55 π.μ. ο καμένος εξωτερικά από υπέρ υψηλές θερμοκρασίες θαλαμίσκος έπεσε στο έδαφος και κοντά του ο πρώτος ταξιδιώτης του διαστήματος. Λόγω μιας αστοχίας στην πέδηση η προσεδάφιση έγινε περίπου 300 χλμ. δυτικά του Μπαϊκονούρ, σε κάτι χωράφια στην περιοχή Σαράτοφ, κοντά στην πόλη Ένγκελς.

Η αγρότισσα Άννα Ταχτάροβα αντίκρισε πρώτη τον Γκαγκάριν και αρχικά τρόμαξε γιατί ήταν ντυμένος παράξενα και εμφανίστηκε ξαφνικά από τον ουρανό, αλλά, όπως είπε, ηρέμησε όταν αντίκρισε το γλυκό του χαμόγελο. Ύστερα από λίγη ώρα έφτασαν οι ομάδες έρευνας και διάσωσης και ο πρώτος κοσμοναύτης δήλωσε: «Είμαι καλά». Όπως διηγήθηκε: «Είδα με τα μάτια μου ότι η γη είναι στρογγυλή, ότι έχει γαλάζιο χρώμα, ενώ ο ουρανός είναι σκοτεινός».

Ήταν ο πρωταγωνιστής της πρώτης ιστορικής πτήσης στο διάστημα και είχε γράψει το όνομά του με χρυσά γράμματα στο βιβλίο της παγκόσμιας διαστημικής ιστορίας.

Η επίσκεψη στην Ελλάδα

Στις 12 Φεβρουαρίου 1962, στο πλαίσιο της διεθνούς περιοδείας του, ο Γκαγκάριν έφτασε αεροπορικά στην Αθήνα, όπου έγινε δεκτός με θαυμασμό και συμπάθεια.

Κατά τη διάρκεια της τριήμερης επίσκεψής του συναντήθηκε με τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, επισκέφθηκε την Ακρόπολη, ενώ παρέστη σε δεξίωση της Συγκλήτου της Ακαδημίας Αθηνών.

Αργότερα επισκέφθηκε την Αρχαία Αγορά, του απονεμήθηκε ο τίτλος του Αθηναίου πολίτη στο δημαρχείο, ενώ δόθηκε προς τιμήν του μεγάλη δεξίωση με πλήθος κόσμου στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία.

Την τελευταία ημέρα της επίσκεψής του, γευμάτισε σε ταβέρνα της Παιανίας, απόλαυσε την ελληνική κουζίνα και τη ρετσίνα, ενώ πάνω στο κέφι χόρεψε καλαματιανό με τους θαμώνες.

Ο θάνατος

Μετά την ιστορική πτήση του ο Γιούρι Γκαγκάριν έγινε παγκόσμιο σύμβολο και ήρωας-πρεσβευτής της ΕΣΣΔ, ενώ για να αποφευχθεί ο κίνδυνος ατυχήματος δεν ταξίδεψε ξανά στο διάστημα. Ασχολήθηκε με την εκπαίδευση των νέων πιλότων και αντικαταστάθηκε στο διαστημικό πρόγραμμα από τον Γκέρμαν Τίτοφ.

Όμως η μοίρα του επιφύλαξε άσχημο τέλος, αφού στις 27 Μαρτίου 1968, σε ηλικία μόλις 34 ετών, έπεσε σε εκπαιδευτική πτήση με αεροπλάνο και σκοτώθηκε. Ο θάνατός του προκάλεσε παγκόσμια συγκίνηση, ενώ στην ΕΣΣΔ κηρύχθηκε πανεθνικό πένθος.

Προς τιμήν του πρώτου κοσμοναύτη δόθηκε το όνομά του σε δρόμους, πόλεις και πάρκα. Σε πολλά μέρη του κόσμου έστησαν την προτομή του, ενώ ο ανδριάντας του κοσμεί το προαύλιο του Αστεροσκοπείου του Γκρίνουιτς.

ETHIOPIA

GUATEMALA

ΝΕΕΣ ΚΑΥΟΥΛΕΣ

SINGLE ORIGIN

100% Arabica

E-ORDER
www.gregorys.gr

gregorys.gr

gregorysgr

Download app!

Γρηγόρης

GIOCHI PREZIOSI

#From♥To♥

Giochi Preziosi Hellas

Αγρινίου 14, Πεύκη, 151 21,

Tηλ.: 210 61.00.381-2, Fax: 210 61.00.383

info@giochipreziosi.gr